

5702

Г 52

Федір Гладков

ЯТІЛОХИЛ

1

BRITAIN
AND
THE
MIDDLE
EAST

2

THE
MIDDLE
EAST
AND
THE
MIDDLE
EAST

3

ФЕДІР ГЛАДКОВ

ЛИХОЛІТТЯ

ПОВІСТЬ

Переклад з російської

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ-1957.

Повість належить перу одного з найстаріших радянських письменників Ф. Гладкова. Писалась вона на виконання заповіту М. Горького, якому Гладков розповідав факти, що пізніше лягли в основу сюжету цієї книги.

Вдала побудова сюжету, де події соціального порядку переплітаються з подіями інтимного життя, робить книгу легкою для читання.

Дія відбувається в кінці ХІХ ст. в глухому приволзькому селі. З книги можна багато дізнатися про життя тих часів конкретного, неповторного, про що міг розповісти тільки очевидець. Кожному, хто прочитає цю книгу, надовго запам'ятовуються герої твору, як писав Гладков,—«люди великої совісті і неспокійної думки». Такий селянський протестант Тихін, студент-медик Антон та вчителька Олена Григорівна; яка сама ще майже дитина, а вже живе життям сильних, сповненим небезпеки і труднощів. Запам'ятовуються і ще багато героїв книги, кожного з яких авторові вдалося наділити живими рисами, що самі мимоволі лишаються в пам'яті.

Переклад Д. БОБИРЯ

Перекладено за виданням: Федор Гладков.
Лихая година. Повесть. «Советский писатель», Москва,
1954.

I

З самісінької весни не було дощу, й лани повигорали. Обрідна низенька солома їжилася, мов стерня, порожне колосся стирчало догори сухими китичками. Соняшники ледве підводилися над землею, маленькі їх голівки жовтіли на тонких стеблах з обпаленим листом. Скрізь було порожньо на полях, і здавалося, що вони тяжко хворіли й болісно стогнали. Небо було вогняне, на нього боляче було дивитись. Пекуче повітря димилося задушливим гаром, а на обрії мигтіло полум'яне марево. Гайворони й галки безсило сідали на суху траву з розчепіреними крилами й широко роззявленими дзьобами.

Ми їхали із Саратова з подорожнім дядьком, який повертався додому через наше село. Дядько віз якийсь крам своєму крамареві, і ми с'як-так тулилися з своїм манаттям між лантухами і ящиками. Дві ребрасті конячини насилу тягли воза, за добу ми робили близько трьох перегонів верст по десять. Через задушливу спеку їхали здебільшого вночі, і мені було моторошно трястись на рипучому возі в багровій зловісній темряві: заграви далеких пожеж трепетали над обрієм у фізних місцях і тривожили душу невиразними передчуттями.

— Палять та й палять... усе панів палять...— сторопіло мурмотів дядько.— Ли-ихо... скрізь ли-ихо...

Дядько був якийсь приголомшений, запорошений, у зашкарублій від поту й бруду сорочці, в зім'ятому кашкеті, насунутому на перенісся. З-під козирка сумовито стирчав обвітрений ніс і скуйовджена руда борідка. На батькові запитання він відповідав рідко і невиразно й тільки одне вимовляв важко, із стоном: «Ли-ихо!..»

Ли-ихо та й годі...» Хліба в нього не було й грошенят не було, а лантух вівса для коней одержав він у Саратові від купця, якому доставив якусь сировину від свого крамаря. Робив він у нього батраком і їздив від нього під хуру селянськими шкапами. Годували його всю дорогу ми, і він мало не плакав з сорому.

Усі села на великому шляху ми об'їжджали стороною: караульні селяни з сукуватими дрючками в руках відганяли нас від околиць на пограничні межі. Так тоді охороняли люд від холери.

Батько звичайно йшов біля воза або спав, уткнувшись в тюки. Мати сиділа, зацікавившись від думок і мовчазної скорботи. Іноді вона схилила голову до мого плеча, коли я сидів поруч неї, і шепотіла ледве чутно:

— І куди ми ідемо, чого ідемо, Феденько? Що робити будемо?.. У чорноту ж, у безталання ідемо. Тільки й жене нас неволя сама... Якби були крила — полетіла б я знову на ватагу, до вольниці нашої... Люди-бо там які були, синку! З кров'ю ми відірвалися від них... а ніколи їх не забути...

Я сам вболівав разом з матір'ю. Не ватага й не Астрахань були мені любі: ватажна каторга, задушні, брудні бараки, люте знущання з людей, висотування з них останніх сил вбивали не тільки кволих, але нерідко й витривалих робітниць і робітників. Але ми там зазнали й душевної радості і хвилювання. Ми зріднилися там з людьми духовно сильними, які навчили нас бачити життя й людей по-новому й зазнавати щастя спільної боротьби робочих людей за своє людське буття. Ми за цей рік вирости обое, відчули нову велику правду. А що жде нас тепер у рідному селі, в старозавітній дідовій сім'ї? І оці голодні дядьки, що женуть нас від сіл у полинні суголвки-обніжки, здавалися мені зловісними страховищами, які провіщають лихо й утиски в рідних місцях.

До нашого села в'їхали ми після тривалих переговорів і суперечок з дурнуватим Ваньком Юльонковим, який прикидався, що не впізнає нас. А при в'їзді на вулицю ми спинилися перед похоронною процесією: одну за одною проносили дядьки три домовини. Не чути було ні ридань, ні голосіння, як раніше велося, та й люди не брели за домовинами.

Дідусь і бабуся вийшли нам назустріч з воріт, а за ними -- Тит і Сьома. Бабуся заплакала, а дід із скуйов-

дженим зеленим волоссям ішов, підгинаючи коліна, і, посміхаючись, кричав пронизливо:

— Ну, з'явилися наші бродяги! Стара, а де батіг? Відшмагатити їх слід, щоб не вешталися казна-де.

Але я вже бачив, що він жартує, і помітив, що в ньому вже не було нічого страшного: він став якийсь зім'ятий, надломлений. Він перший обнявся й поцілувався з батьком і матір'ю, а з бабусею мати довго стояла, поклавши їй голову на плече, і обидві вони здригалися від ридань. Дід повернувся до мене, і в очах його промайнув лукавий вогник.

— Це хто тебе обмакотирив, астраканче? Обскубли патли — довбешка, бач, макітрою стала. Споганився либонь, обмирщився. Кланяйся в ноги!

Але я вперто насупився й позадкував від нього: кланятися в ноги я відвик. Цей наказ діда здався мені принизливим і образливим.

— А-а, не слухатися дідуся! Розбестився там, у ватазі, гарбешник?.. Ану, Титко, Сьомко, дайте-но мені через-сідельника!

Але Сьома сміявся, обнімаючись зі мною, а Тит з цікавістю оглядав батька й матір, вдягнених по-міському, і осудливо мурмотів:

— Сорому нема... без очіпка приїхала...

В хаті батько й мати, як ведеться, помолились і в пояс поклонилися і дідові і бабусі. Дідусь сів за стіл на покуті, а батько — кінець столу. Тит сів на лаві віддалік, ми з Сьомкою як хлоп'ята, — на лаві за бабусею й матір'ю, перед маленькою шафою з чайним посудом. Сьомка штрикав мене в бік і шепотів:

— Чудний ти став, обципанний якийсь!.. Це навіть патли обкарнав? Ви з матір'ю зовсім сторонні та мирські стали.

Дідусь суворо втовкмачував батькові, постукуючи пальцем об стіл:

— Годувати тебе не буду. Для зайвих ротів у нас і крихти нема. Бачив, як бог покарав людей неврожаем? І зернини не зберемо. У Митрія Стоднева доводиться просити, як милостиню, за полотно та за пряжу, а грішми, в кого вони є, втридорога лупить. Ось у холерних і наділ, і садибу, і хати за пуд борошна в заставу бере.

Бабуся винесла з комори чорний, мов вугілля, окраець і простогнала:

— Дивіться, який хлібець їмо... Не ножем ріжемо, а сокирою рубаємо оцей перегній...

Батько пополотнів і, розчісуючи тремтячими пальцями бороду, промовив непевним голосом:

— Ми, батечку, тягарем для тебе не станемо: свій шматок хліба добудемо й зайвого місця в хаті не пролежимо. Благослови мене окремо від тебе жити.

Дід з кожним батьковим словом все більше розгинав спину, підводив голову, і я бачив, як у нього кров'ю наливалось обличчя. Завмираючи, я чекав, що дідусь зараз схопитьсь й ударить батька. Але він, мабуть, не міг порушити стародавнього звичаю — додержувати благоприсойності під час побачення з одруженим сином після тривалої розлуки. Мабуть, він був певний, що батько не дозволить йому й руку на нього звести. Це відчули всі: Тит сторопіло відсунувся далі по лаві, Сьома здивовано витріщав очі на батька, а бабуся із стогоном примовляла:

— Хоч би погомоніли без гріха... Старий! Васянько! Помолилися б... до бога ближче б...

Дід глянув на ікони й згорбився. Тремтячою рукою він схопився за бороду, але одразу ж впустив кулак на стіл.

— Ось вештався казна-де — і оббурсурманився. І жінка очіпок загубила. Гріха на душу не візьму — воно й так гріхів багато. Неврожаєм бог покарав, з усіх ланів і лантуха не намолотити. Живіть самі по собі: з чим прийшов, з тим і йди. Виділу не буде: виділяти тобі нічого. Харчися сам. У Митрія Стоднева від хлібу амбари вгинаються, а копійка в нього алтином росте.

Мати схопилася з місця й вибігла в сіни. А бабуся фхлю підвелася з лави й, стогнучи, пішла в комору. Але біля дверок спинилася, в неї затрусилися плечі: вона плакала, затуливши обличчя фартухом. Мабуть, вона переживала якесь велике горе. Батько розгублено дивився на неї, і я бачив, що йому було шкода бабусі: він наморщив лоба й став важко дихати. Тільки в цей момент я помітив, як брудно й непривітно в хаті, як згорбився й одряхлів дід, наче тяжко хворів і ще не одужав: не було вже в ньому колишньої пригнітливої сили, і сам він роздавлений злиднями. Каті не було вже в сім'ї, і без неї стало нудно й порожньо. Бабуся підійшла до мене й пригорнула до себе мою голову.

— Приїхав ось, внучок, і наче зіронька в нас засіяла.

Голосок твій так у мене в серці й дзвенить. А нудьгувала ж як я за тобою! А опинився біля мене — і нічим тебе почастувати: ні кашки нема, ні молочка нема. Ніколи ще ми так не бідували... І чого дідусеві заманулося витребувати вас — не збагну. Все-таки грошенята висилали б, а тепер — лягай у труну та й помирай.

Дід, як і колись, гримнув на неї, струснувши бородою:

— Ну, понесла кобила, та вбрикнути не зуміла... Не заздри, від інших не відстанемо: подохнемо не сьогодні-завтра. Онде домовини одну за одною тягнуть — холера підряд усіх косить. Архипові та Мусієві — роботи по самісіньку зав'язку.

І раптом він вразив мене несподіваною зміною: він жалісно посміхнувся, показав з-під вусів стерті зуби і старечим голосом лагідно попросив:

— Дав би ти, Васянько, хоч карбованців зо три... Борошна я купив би в Митрія або Пантелія...

Батько, вражений, підвівся й, притиснувши долоню до прудей, косноязычно промурмотів:

— Та ти чого це, батечку?.. Хіба ж я... хіба я ворог рідній крові?..

І в нього затрусилася борода, а на очі набігли сльози. Він хапливо витяг з кишені портмоне́т і, нахилившись над столом, підсунув його до дідуса:

— Ось, батечку... що є при мені — все твоє.

Дідусь узяв портмоне́т, оглянув з усіх боків і витрусив гроші на стіл. Задзвеніли дрібняки, і впало кілька бумажок. Дід старанно перелічив їх, тоді зібрав срібняки й мідяки. Батько сидів, обхопивши голову руками й спираючись на лікті.

Бабуся шепотіла мені, схлипуючи й постогнуючи:

— Дідусь у нас он який став!.. Як його туга скрутила!..

Тит знову присунувся до стола й жадібно дивився на дідусеві руки. А Сьома хвалився, підштовхуючи мене ліктем:

— Якби я не робив усякої всячини, а татусь не продавав би на панському дворі та не доручав би продавати на базарі в Петровську, ми б дуба дали...

Вбігла мати з якимись обновами й поклала їх на лаві біля мене. Вона струснула пунцову пахучу сорочку й подала дідусеві.

— Вибачай, батечку, за подаруночок... Не дорога копійка — дорога сльоза.

Дід глянув скося на сорочку й на матір і гнівню гримнув:

— Очіпок надінь! Бусурманкою в дім влетіла... Візьми сорочку, стара!

Мати не злякалась, немов не чула дідусевого окрику. Вона з поклоном передала сорочку бабусі, взяла з лави велику кубову хустку й розгорнула її.

— Тобі від щирого серця, матінко.

Бабуся розчулилась і заплакала.

— Де вже там носити... і на люди з таким добром не поткнешся: всюди — смерть та лихо.

Але мати з радісним блиском в очах підбігла до Тита, а тоді до Сьоми й поклала їм на плечі сарпінкові сорочки. Тит схопив подарунок, міцно затис у руці і вибіг з хати, а Сьома за давньою звичкою промимрив:

— Спасе Христос, невістко!

Я помітив, що дідусь відсунув портмоне до батька, за ним — частину грошей, а біля себе залишив п'ять карбованців бумажками та дрібняки.

— Бери! І тобі треба на обзаведення. А що в тебе ще приховано — не питаю: бог тобі суддя.

Батько встав і, звівши брови, сказав урочисто:

— Я, батечку, увесь перед тобою. Шанував тебе й шаную. Ласкаво прошу благословити нас із Настасією батківською порадою й молитвою.

Дідусь поблажливо буркнув:

— Бог благословить. Живіть, як хочете.

А бабуся простогнала:

— Ба-атечку, розкрий серце своє заради благості. Адже смерть по дворах ходить та косить...

Ми вибігли з Сьомою на вулицю й натрапили на вервечку домовин. Їх несли високо на носилках по двоє дядьків. Позаду них брів маленький гурт бабів і стариків.

— Холера! — жажнувся Сьома й фвонув мене назад. — Побігли додому, а то вона, мов чадом, обпалить нас.

Ми вбігли у двір і захлопнули хвіртку. Я дивився в щілину, але не на жовті домовини, що плавно погойдувалися на носилках над волосатими й бородатими головами дядьків, а на щебетливих ластівок, які літали низько над шляхом і над домовинами. І дивно, непокоїло мене одне — задушливий гар, імла в повітрі аж до неба,

немовби тліла й обвуглювалася земля. Сонце здавалося крізь цю імлу мертвим і твердим, як холонуче залізо.

— А де Катя? — спитав я, — спитав тому, що без неї хата наче помертвіла.

Сьома осудливо пробурчав:

— Хіба не знаєш де? Її взимку ще Кисельови висвтали. Злигалася з Яшкою, а татонько хотів їй прочухана дати, та сам злякався, коли б слава по селу не пішла та коли б ворота не вимастили. Тільки віно добре випросив: двадцять карбованців. А зараз вона в Кисельових — немов сама свекруха.

І несподівано засміявся.

— А Сигнійко — в чоботаря. Та й майстер же з нього став! Восени в солдати забриють — любовий.

— Треба було б Кузяра побачити...

— Примчить твій Кузяр. На ньому тепер лежить усе господарство. Кузя-Мазя від холери помер, а Груня й не підводиться — за живіт узяло.

Сьома навіть руками лягнув по стегнах з подиву.

— Ото диво: батько здоровий був, а мати крижем лежить, мов тріска стала. Її холера, бач, обминула, а Кузю-Мазю за добу скрутила. А чого ти про тітку Машу не питаєш? — дорікнув він мені, але був радий, що перший повідомить новину про неї. — Коли Фільку забрили, вона від Максима пішла в бабусину келію й стала на панщину ходити. Максим хотів її на аркані привести, а вона в Ларивона сховалася. Він — туди. А Ларивон — як шалений на нього: усі кості йому перелічив. Я, каже, не тобі, а Фільці її пропив. Мій гріх — мені й відповідати. Не дозволю, каже, її скривдити. А коли ще раз на наш куток поткнешся — і друге око виб'ю.

Сьома скрикував, верещав, махав руками, зображуючи й голосом і всім тілом то Ларивона, то Максима, і сміявся, захоплений власною розповіддю.

Коли домовини зникли за коморами Митрія Стоднева, Сьома відчинив хвіртку й виштовхнув мене на вулицю. На широкій луці, жовтій від згорілої трави, було порожньо, а хати й амбари на тому боці, на горі, здавалися далекими й мутними. Скрізь була німа тиша й безлюддя, але це була не сонна, не спокійна тиша, я відчував, що люди зацікавлені від страху й ховаються по своїх хатах, коморах і виходах. І мені вчувався скорботний голос бабусі Анни: «За гріхи наші господь посилає велике лихо

на нашу країну...» І якось не вірилося, що я знову в своєму селі: воно ніби те саме — і хати такі самі, і лука, і зарічанські пагорки, і верболози за рікою, внизу, так само рясно зеленіють, але скрізь — німа моторошна тривога. І ця страшна холера уявлялася мені таємничою тінню, що бродить по селу й несе з собою пощесть. Але Сьома в тугу не вдавався; він по-давньому був захоплений своїми витворами і, очевидно, лише про них і думав. Холера турбувала його не більше, як було громадський бугай: заб'є він того, хто ненароком трапиться йому на дорозі. Не відходить від свого двору, не вештайся по сусідах, не лови гав, коли несуть домовини, — і холера обмине й не оглянеться. Він не говорив ні про холеру, ні про покійників, ні про злигодні, що спіткали селян; це його мало цікавило, бо це було незрозуміле й дивне і гнітило душу, а цікавився він лише живими людьми, їх простенькими справами й своїми виробами.

— За цей рік я вже хтозна-скільки зробив усякої всячини... Тато продавав. Я всю сім'ю своїм ремеслом годую.

І він самовдоволено засміявся.

— А зараз я покажу тобі, що я вигадав. Нічого немає кращого, коли люди з тебе дивуються. Тоді на душі наче великдень з передзвонами.

Ми подалися з ним у вихід, зійшли по спадистій стежці глибоко вниз, у напівтемну комору, де зберігалося в скринях убрання та одяг, а на полицях лежали різні домашні речі — сита, решета, зброя, торішня куделя, священні книги і якийсь брухт. Осліплений пекучим гармом і сонцем, я спершу втонув у прохолодному мороці підземелля, та згодом звук до фіолетового присмерку й побачив на землі стружки, оцупки, теслярський струмент і серед нього — акуратенький візок, схожий на тарантас. Колеса були тоненькі, ошиновані, маточини й спиці — красиво вистругані. Перед сидінням стирчали дві залізні ручки. Сьома любовно поторкав і погладив візок і прокотив його навколо товстого оцупка, в якому стирчала маленька сокира. Ручки замахали туди й сюди по черзі, і тарантасик застрекотів і задзвенів колесами по нерівній підлозі. Сьома радісно засміявся й подивився на мене очікуючим поглядом.

— Що, брат, ага?

Я зачаровано любувався цією диковиною і не міг вимовити й слова від захвату.

— Ото ж то, брат! Я знав, що ти прийдеш, і надумав зробити самокат. Без коней, а їде. Руки замість коней. Якщо такий віз великий зробити — і коней не треба. Вони корму просять, а годувати тепер нічим. Сяде двоє людей — і поїхали! Усе возити можна, та й між люди поїхати цікаво. Треба було б тільки шестерні приладнати, тоді й віз можна навантажувати і одній людині легко буде їхати.

Він підштовхнув мене до дверей і суворо сказав:

— Зараз кататися не можна, перед домовинами.

Ми вийшли на вулицю й побігли до яру. Мені схотілося подивитися на річку й на келію бабусі Наталії, де тепер жила тітка Маша. Молитовні на давньому місці вже не було, тільки купами лежало якесь сміття та уламки цегли, але старенька, кривобока жигулівка¹, як і раніше, стояла з великим іржавим замком. Хилився за нею й пожежний сарай. Гнітила німа тиша — на тому, гірському, боці й на нашому березі. Не співали навіть півні, не кудкудакали кури. І одразу ж я побачив на верхній перії позабивані уламками старих дощок вікна й розкриті покрівлі: крокви стирчали, наче кості, з яких здерли шкіру й м'ясо.

— А де ж молитовня? — розгублено спитав я. — Люди де? Онде й вікна позабивані...

Сьома байдужно й скучно пояснив: молитовню під школу розібрали. Земство буде. А що люди? Хто помирає, хто навіть подає від голоду та від страху, а хто від холери ховається. Від лиха й біди тікай хто куди. Ось тільки жерти увесь час хочеться, хоч жердини призи...

Щодоуху я кинувся повз пожежну до церкви: по той бік, за огорожею, я побачив великий зруб, на верхніх вінцях якого сиділи верхи двоє дядків і махали сокирами. Я забув про все — і про холеру, і про страхітливе безлюддя, і про Сьому — і біг, задихаючись з радості: моя мрія про школу справдилася — я буду вчитись, а не молитись!

Зруб стояв на високому цегляному фундаменті віддалік від церкви, на вершині спадистого схилу, що спускався до річки. Цей схил і низина до пізньої осені зеле-

¹ Жигулівка — місцева назва хати для арештованих.

ніли свіжою травою, але тепер він був обпалений спекою і, здавалося, був вкритий попелом. Раніше тут паслися коні й телята, а зараз лише чорніло гайвороння й галич, і довбало землю своїми дзьобами. Перед зрубом широкою купою лежали старі, сизі дошки, свіжий тес і стоси віконних рам. І тут-таки поряд стояли одна за одною нові домовини. На зрубі цюкали сокирами пожежник Мусій і клишоногий Архип. Це вони колись будували молитовню, а тепер перебудовували її на школу. Я довго здала дивився на зруб, на стариків і не міг зрозуміти, навіщо тут стоять домовини. Потім згадав, як дідусь говорив, що Архип і Мусій не встигають збивати домовини для холерних покійників.

Радість мою згасила гнітюча тривога. Я не витримав і чимдуж побіг додому.

Назустріч з костуром у руці, в китайці, поважно йшла Паруша. Вона ще здала гукнула мені своїм співучим басом:

— Виріс, виріс як, льонець-зеленець... Біжи-но до мене, золотий колосочку, та обійми мене!..

Я кинувся до неї й міцно обняв її за шию, коли вона низько схилилася наді мною.

— Я про тебе, бабусю Парушо, безперестань думав.

— Любий ти мій! Любов дитяча — вона чистіша за джерельну воду. А ось кучерики свої де втратив? Бувало вигравали вони в тебе, мов дзвіночки, а тепер голова як цибулинка. Ну, та гумно не солома красить, а зерно. Ходімо-но до хати зі мною — матусю твою привітати. І для чого ото на біду дідусь вас витребував? Бач, яке у нас безталання — і пошесть, і голод, і скорбота... По митарствах ходить богородиця...

І вона пішла поруч мене, кременна, впевнена в своїй силі. І зовсім не видно було, що вона голодує й пригнічена скорботою. Велике обличчя її з сірими вусиками було суворо задумливе, але молоді розумні очі допитливо оглядали мене.

— Нас бог береже: хвороба мимо хати й проходить. Вона бруд та неохайність любить. А мухи в мене в домі не живуть: вікна — з віконницями, та рядниною завішуємо. Іду в погребі тримаємо й чистоти додержуємо. Водичка — свіженька, з криниці. Ось як воно треба від холери стеретися. А тут ще голодна гарячка людей

косить: біда за бідою йде й бідою поганяє. Землиця-бо вся згоріла — на попіл обернулася.

Вона ввійшла до хати з владною гідністю і, віддавши три поклони, сердито пробасила:

— Брудота, духота яка у вас, Анно! І мух сила-силенна — роями літають, заразу сіють... Як тільки бог вас береже? Мити, чистити треба хату, в ліпоті держати, як молитовню.

Мати з слізьми кинулася до неї в розпростерті руки й зааніміла в неї на грудях, здригаючись від радісних ридань. Паруша з слізьми на очах пригортала її й гладила по голові.

— Ну... політала пташка на волі, а щастя, бач, вітер у полі...

Вона лагідно відштовхнула матір і з лукавою посмішкою в очах втупилася в батька. Він вийшов з-за стола й уклонився їй у пояс. Але вона владно відмахнулася від нього.

— Тепереньки сам хазяйнуй, Василю. На чужій стороні либонь розуму собі напивав. Нам, старим,— самим до себе, про гріхи та про душу думати слід.

Дідусь, як і раніше, сидів за столом на покуті, маленький, брудно-сивий, а бабуся спиралася на край лави, скорботно стогнала, як хвора, але в цьому стогоні вона виливала свою радість, що ми повернулися з кромішньої чужої сторони й знову — вдома. Мати стояла перед Парушею й не зводила з неї радісних очей. А Паруша ніби зовсім не помічала зміни у матеріному вигляді, хоч я знав, що вона дуже примітлива. Мабуть, вона не хотіла конфузити матір і оберігала її від гніву дідуса й бабусі.

— А от своїх бороданів з хати не женеш...— уципливо сказав дідусь: — У сусідів, бач, костуром легко розпоряджатись.

Паруша з суворою веселістю в очах підвела голову.

— А в мене в хаті завжди зайва скоринка хліба знайдеться. Мені гонити своїх бороданів потреби нема: я сама від них у келію піду. Мені, старій, на спочин пора, а молоді своїм розумом живуть. Похвалюсь, Хомо: у вас у всіх земелька, бач, перегоріла через безтурботність — на шії в бога сиділи. А в мене хоч і вбогий колосок, а з маленьким зернятком. Ми її, матінку, і годували й напували. Скільки гною повивозили з ярів та скільки діжок

води вилили!.. Ех, Хомо, Хомо! У вас, у старих, мудрість дряхла та вбога. Згадаеш Микитоньку, старика праведного! Правда ж його нетлінна: без громадської допомоги, без спільної турботи про землю не буде ні благості, ні радості, тільки Митрію Стодневу та Серьозі Івагіну користь.

Ці свої слова вона говорила переконано, як викриття, але в голосі її лагідно зітхала печаль і розумне співчуття.

Дідусь хапався за бороду, неспокійно совався на місці, крестав, але удавав, що Парушині слова для нього — пусте жіноче базікання. Я давно знав, що він боїться її: він ніколи на неї не кричав, а тільки відбувався жартами, одвертаючись і погладжуючи бороду. Отак і зараз він сховався від неї за жартівливе запитання:

— Чи ти, Парушо, прикажчиця в бога, що по хатах ходиш та на божу панщину наряджаєш?

Паруша сіла поруч бабусі і, встромивши костур у підлогу, з жартівливою серйозністю ознаймила:

— Мені владичиця звеліла Бовою бути з нерозумними.

Батько сидів за столом і пильно розглядав свої пальці. Мати поралася в коморі біля самовара.

II

Якось увечері, коли багрове сонце згасало в туманній імлі, я стояв на краю стрімкої кручі й дивився на келію бабусі Наталії: чекав, коли з панщини пройде тітка Маша, щоб здала помахати їй рукою.

На панських дрозжах швидко спустилися з гори й швидко переїхали річку двоє студентів у білих вишиваних сорочках, у кашкетах з голубими околицями. Вони звернули до нашої криниці, — карий коник, задираючи догори голову на гнучкій шиї, гордо спинився під кручею, лахматою від лопухів і мачушника. Студент, який правив коником, старший син Ізмайлова, підкликав одного з караульних, Ванька Юльонкова, і суворо наказав йому;

— Ану кинь свою ломаку, Іване! Подерж коня!

Ванько з улесливою готовністю віджбурнув дрючок і з благоговінням узяв коника за уздечку, любовно впиваючись у нього очима. Другий караульний — Миколька, син пожежника Мусія, ровесник Сьоми, — стояв, спираючись

на дрючок і, осміхаючись, вдвлявся в студентів. Я збіг з стрімкого схилу й по стежці у верболозах помчав до криниці. Нагорі, в густих заростях, горлала галич, наче її сполошив приїзд незвичайних людей. З хитрої й поблажливої посмішки видно було, що Миколька ставився до панів презирливо і вважав їх чудакуватими бовдурами й неробами.

Студент Ізмайлов зовсім висох від сухот, але був вродливий, гордий, з юнацькою борідкою, з маленькими вусиками, з великими, суворими, як у батька, очима. Другий студент був кремезний, великоголовий, білотілий хлопчина, з круглим, по-мужицькому простацьким обличчям, з густою рудою шерстю на щоках і підборідді. Він увесь час посміхався, а коли здоровкався з караульними, скинув свій кашкет, струснув довгим русявим волоссям і засміявся.

— Кого це ви тут караулите, хлопці? Та ще й з дрючками. Страх та й годі!

— Либонь від холери... — розлютився раптом Ванько Юльонков, не відриваючи погляду від морди коня. — Староста нарядив. Коли, кае, хто в криницю відром або пикою поткнеться — дрючком по хребту. Це дохторі, кае, з великого розуму таке розпорядження дали... — І він заїкав від сміху, знущаючись з дурості лікарів.

Миколька дригав ногою і, хитро посміхаючись, гув собі під ніс, мов джміль:

— У нас жінки аж виють: ми їх у баговиння заганяємо — до колоди. Дучка, бач, яка довга! Ну, а їм там місити грязюку не до серця.

Студент засміявся, і кругле обличчя його стало дуже гарним.

— Свята істина, хлопче: серце грязюки не терпить — воно живе чистотою й від грязюки звіріє. Криниця у вас проточна: вода раз у раз очищається. Нехай жінки черпають воду просто із зрубу. Не відганяйте їх. А ось грязюку й трясовину ми вапном протруїмо. Холера — вона не в криниці, а в грязюці.

Миколька зіперся на дрючок і, показуючи щербаті зуби, вкражливо спитав:

— А за що це дохтурів б'ють на Волзі? З дурного розуму кажуть, що вони людей морять.

Ізмайлов рвучко підвів голову й втупив у нього очі, що спалахнули гнівом.

— Дурні базікають, а ти, дурню, ехидничаєш та ще й дрючка схопив. На кого ти свого дрючка наготував?

Веселий студент, мабуть, був добряком: він зсунув кашкет на потилицю і, підморгуючи до Микольки, зареготав:

— Це він, Дмитре, від мух замість хвоста відмахувався. Не лякай його.

А Миколька не злякався й з тією ж усмішкою протачка відповів:

— Від мух, бач, відічхаєшся, а людина з людиною, бува, тільки кілками розмовляє тямовито.

Веселий студент ніби почув у словах Микольки щось дуже цікаве й дивовижне: він знову зареготав і з захопленням подивом гукнув до Ізмайлова:

— Чуєш, Дмитре, цього мудреця? У нього, брат, бойовий досвід. Скільки ж тобі років, філософе?

Миколька охоче відповів баяндрасною скоромовкою:

— Женитися б, пане, пора, та біда — не пробилася борода.

Він зараз був дуже схожий на свого батька — Мусія.

Молодий Ізмайлов стояв, як і раніше, суворо, по-панському, але при останніх словах Микольки стримано посміхнувся.

— У нас, Антоне, мужик пограти словами любить, доладним словом пофорсити, — сказав він голосом, дуже схожим на голос Митрія Стоднєва, — звучним і красивим. — Він до тебе одразу не підійде, а промацає з усіх боків, щоб вивчити твій характер. Лукавий люд, хоч і поспіль недоумки.

Іванко Юльонков несподівано заверещав крізь смішливий кашель:

— Істинно так, пане. На що хоч напоумлять. Лёгко можуть з горщика дзвона зробити або зненацька довбешку в твань устромити.

Від його захвату кінь злякано мотнув головою, захропів і позадкував.

— Трр, дурненький! Не бійся! Це люди мене бояться, а худобі я — любий друг. Мене навіть холера береже.

І несподівано вирячив люті очі на студентів.

— А ви, паничі, з якої потреби до нашого джерела прискакали? Це трясовину вапном білити? Ото вигадали! А може, у вас у мішку замість вапна отрути насипано? Холера — вона ж неспроста з'явилася. По всій Расеї пани

людей труять. А на який побит? Не інакше, щоб люд не плодився та землю в панів не забрав.

Студенти уважно прислухалися до базікання Іванка Юльонкова, і я бачив, що вони стривожилися: уважно стежили за ним і скося поглядали на Микольку. Здавалося, що розлючений Ізмайлов ладен був кинутися на Юльонкова: у нього роздувалися бліді ніздрі, а рука з батоном судорожно здригалася. Але веселий, круглолидий студент, якого Ізмайлов називав Антоном, посміхався, здивовано підводячи брови. Миколька стояв, як і раніше, незворушно, дригав коліном і чвиркав слину крізь зуби: немовби сміявся над студентом і над Юльонковим.

— Це хто тобі такі небиліці розповідав? — пронизуючи гарячими очима Юльонкова, суворо спитав Ізмайлов.

— Небиліці-дурниці, а в Чунаках онде дядьки злапали таких, як ви, біля криниць та й перевірили: дали воду собаці, він і здох.

Ізмайлов, жовтий з люті, загрозово ступнув до Юльонкова, та раптом повернувся до Микольки й підкликав його до себе помахом руки.

— Ти теж віриш оцим дурним наговорам, Миколо?

Миколька з усмішкою собі на умі знизав плечима й неохоче промовив крізь зуби:

— Та хто його знає... Він вам наплете сім кіп... Він безперестань лізе в бійку, щоб лють зігнати. Хто йому тільки боки не наминав...

Юльонков з очима розлюченого собаки заверещав, махаючи рукою:

— А в Черкаському, а у Волхонці?.. А в самому Саратові?.. Теж небиліці? Скільки там отруювачів побили?.. У Саратові онде й лікарні попідпалювали та й лікарів у вогонь кидали...

Кінь тривожно задкував і тяг з собою Юльонкова, а він, упираючись, верещав: «трр!.. трр!..» — і смикав його за вуздечку. Ізмайлов підійшов, легко відшпурнув набік Юльонкова і, ласкаво умовляючи коня, став гладити його по шиї.

— Дурня й кінь не терпить.

Ванька квапливо схопив дрючка і, мстиво озираючись, боязко відскочив до зрубу криниці.

— Багаті завжди розумні, а бідні всі дурні. Я хоч бідний — голий, босий, голодний, — а караул з честю від-

буваю. Хоч ви й пани, а до колоди з вашим зіллям ніколи в світі не підпушу.

Миколька, мабуть, стидався перед панами за Ваньку, і йому, певне, соромно було брати участь у скандалі: він кинув дрючок у зарості кропиви й лопухів і охоче, без підступного виразу на лиці, підійшов до коня.

— Дайте я подержу, Митрію Митровичу, а ви що грєба — робіть.

Юльонков розлютився, очі його ослизли й налилися кров'ю.

— Не пушу! Життя не пожалію!.. Дядьків збаламучу...

Дрючок він тримав навідкид і, мабуть, уявляв, що він дуже страшний і що поійняті жахом студенти поскачуть назад на панський двір. Але він, низенький, миршавий, обірваний, був такий смішний і верещав з таким злобним одчаєм і плаксивою люттю, що засміявся навіть молодий Ізмайлов. Сміявся й Миколька, а студент Антін реготав, махаючи руками. Нестримно сміявся і я. У верболозах теж реготали галки. З яру, закиданого гноем і сміттям і густо зарослого кропивою, плив паркий запах зелені й перегною.

Антін спохватився й пішов до дрючок, де лежав мішок з вапном. Він швидко розв'язав його, вийняв з нього жменю білого мучного порошку і, повернувшись, простягнув Ізмайлову.

— Сип у дучку, Дмитре! Дивись, Іване: ти гадаєш, це холера, а я питиму. Адже коли це, по-твоему зараза — я перший від неї маю подохнути.

Дучка, старовинна, видовбана з цілої колоди, вкрита яскравозеленою пліснявою, була довга. Врізана в зруб комлем, вона другим краєм лежала на товстій цямрині колоди, теж довгої й теж видовбаної з цілого столітнього дерева. Говорили, що цю споруду зробили ще задовго до «воли». Чорна липуча грязюка жирно набухала від підгрунтової води й сповзала до самісінької річки, а за колодою рясно вкривалася мачушником і якоюсь мохнатою травою, всіяною дрібними біленькими квітами. Підійти до дучки, з якої лилася вода скляною цівкою, можна було тільки по коліна в грязюці.

Антін висипав вапно в руки Ізмайлову, а сам, ляскаючи долонями, скинув черевики й панчохи, закачав штани вище колін і пішов, посміхаючись, до колоди. Потопавши в грязюці, він з приємністю вигукнув:

— Ну, та й холодна ж грязюка!.. І м'яка, наче пух. Митю, сип потрошку! А ти, Іване, дивись, як я питиму воду з вапном. Сип, Дмитре!

І з того, що він так просто, не по-панському, закачав штани, весело покрикуючи, почалапав по грузькій твані й припав обличчям до краю дучки, він дуже мені сподобався. Миколька не відривав від нього очей. Дмитро біля самісінької криниці висипав з жмені вапно, і вода в дучці швидко збігала до Антона молочно-голубою. Антін підставляв пригорщу під каламутну цівку й підносив до рота. Іванко дивився очманіло, але недовіриливо на Антона й докірливо осміхався.

— Ну, то як же, Іване? — засміявся Антін. — По-твоему виходить, що ми привезли холеру, а вже коли я пив її разом з водою, обов'язково маю захворіти? А я ось і не захворію й здоровіший за тебе буду. Оця штука, брат, і холеру й усяку заразу випалює. Бачив, як вона кипить з водою? Ото ж то. У криницю я її сипати не буду — вода в криниці і так чиста й здорова, а посиплю нею оце багвиння, щоб гнилизна зварилася. Ну, як же воно, по-твоему, — треба чи не треба сипати?

Іванко трудно мовчав, судорожно сів губами в зморшках і поглядав на панів з осовілою ненавистю. Він завжди відзначався своєю дурною мстивістю, скандалив через усяку дурницю, завжди встрявав у бійку, а з нього знущалися, і не було людини, яка не біла б його. Всі вважали його зайвим і вредним мужиком.

Після розправи з селянами за самовільний захват панської землі, він став зовсім безумним: раз у раз встрявав у бійку з хлопцями, на сході верещав до надсади щось нісенітне, а в свята вештався по селу, чіплявся до дідів, які сиділи на призьбах, і теж надсадно кричав, що підпалить панський двір і хороми Митрія Стоднева. Я боявся його й жалів. Жінка його померла, корівчина здохла, а він, голодний і обдертий, здавався гіршим за харпака. І мені зрозуміла була його мстива ненависть до панів і до Стоднева: від них він не міг сподіватися нічого, крім лиха, і вірив, що пани й глитаї лише одного й хочуть — переморити селян і захопити в них землю. Його подушний наділ уже давно загарбав Митрій Стоднів, — він батрачив за шматок хліба в свого сусіди, старости Пантелія, і за цей шматок хліба Пантелій забрав у нього й присадибну стягу. Він уже не розмовляв, як усі люди, а над-

садно верещав і зривав свій розпач і негасиму лютість на котах і собаках, яких він ловив на задвірках і вішав у себе під навісом. Для дітей він був справжнім лиходієм: з гиканням ганявся за ними й скуб їх за волосся. Я добре пам'ятаю, як він взимку підставляв валянки під санчата, що мчали з гірки, і хлопці сторчака летіли в сніг. Відколи він мало не скалічив мене на цій гірці, я боявся його і вважав за дуже небезпечну людину. На селі його зневажали, мали за ледаря й знущалися з нього. Наші дядьки, хоч і самі бідували й насилу держалися своїх восьминників і дворищ, не любили слабосилих, несміливих і дурних тюхтїїв; вони самі цькували їх, як паршивих собак. І той же Миколька, хлопець собі на умі, як і батько, глузував зараз з Юльонкова, і я бачив по його очах, що він був не від того, щоб для розваги нацькувати його на панів.

— Ти, Ваню, дрючка кинь, а то пани подумують, що ти їх глушити почнеш. Подержи-но, Митрію Митричу, конячину — я теж води з вапном вип'ю: Ванятці сюди й підійти не можна — налякав він коня: бач, який він у нас грізний.

Спочатку я теж недовіркою зустрів студентів, зазнавши жахів на Дев'яти футах — на морі, але, згадавши, як Наташа й Марійка безбоязно й охоче погодилися доглядати холерних разом з лікарем на пароплаві, я збіг з пагорка й сміливо гукнув:

— Він — грізний на хлоп'ят та кошенят, а сам боягуз! Я теж питиму — сипте. Я на Дев'яти футах був, у Астрахані був — через усе пройшов. Він лікарів боїться, а його мухи заразять. Сипте!

Юльонков поклав дрючок на плече й пішов спадистою стежкою вгору краєм ярю. І по його туго зігнутий спині й по квапливості чіпких босих ніг, схожих на копита, видно було, що він не просто втік звідси від гріха, а надумав баламутити людей. Нагорі він побіг уздовж тину крайнього двору. Миколька вже не посміхався, а з побоюванням поглядав нагору.

— Давайте-но я розкидаю вапно, Митрію Митричу, — розсудливо попередив він студентів. — Від цього дурня добра не жди. Ви їдьте, а я сам посію попелу для веселощів.

— Виходить, злякався, Миколо?

— Мені хіба що... — стурбовано посміхнувся Миколь-

ка.— От коли б вас не скривдили. Люд зараз не в собі: навкруги лихо. Люди зосліпу на все зважаться.

— Нічого не буде, — суворо, не гасячи посмішки, сказав молодий Ізмайлов. — Не бійся. — Він сів верхи на дроздки, взяв віжки й кивнув головою Микольці, щоб він відійшов від коня. — Візьми звідси мішок, Миколо.

— А що як прибіжать дядьки з дрючками? — сторопіло поглядаючи нагору, турбувався Миколька.

— Тим більше не поїдемо звідси.

— Правильно, Митю! — гукнув Антін. — Тягни, Миколо, вапно. А тебе, хлопче, на Дев'яти футах держали, кажеш? Цікаво. Про це ти мені обов'язково розкажеш. Як же ти туди потрапив?

Молодий Ізмайлов сидів на дроздках з віжками в руках і незадоволено квапив Антона. Він жодного разу не глянув нагору: мабуть, вважав нижче своєї гідності звертати увагу на такого замазуру, як Ванька Юльонков.

Миколька поклав мішечок на землю, а студент маленьким лоточком розкидав вапно по грязюці біля колоди й від зрубу криниці вздовж дучки. Він дружньо розмовляв з Миколькою.

— Читати вмієш? І книгами цікавишся? Е-е, брат, усіх оцих твоїх Францилів і Георгів — геть! Приходь до мене — я дам тобі книжок кращих. Собаки люті? А ось надвечір сьогодні зійди до нас на схил, я вийду до тебе. Ну, то й поговоримо про всяку всячину...

Миколька, втішений увагою студента, охоче погодився і навіть засміявся з радості.

— Я ж не такий, як наші дядьки: ніколи в світі не повірю, щоб докторі та пани люд морили. А тільки стережіться: Ванька пішов людей баламутити... Увечері прийду... Можна ще з собою привести одного-двох хлопців?

— Звичайно, приводь.

— А мені можна? — несміливо спитав я в Антона. — Я теж книжки читаю... Пушкіна, Лермонтова, Кольцова...

— Ого, добра у вас дружина!

— Рибак крикнув рибаку:
— Киньмо сіті у ріку —
Витягнем язів! —
Сябрів в північ запросили.
Та язів не наловили,
А знайшли братів!

Друзів, бач, пізнаеш у біді! Ось ми й побесідуємо—обговоримо, як нам цю окаянну холеру з села витурити. Я теж вчуся, на лікаря, й присланий сюди земством. А ти, грамотій, бувалий хлопчина, розкажеш, як ви на Дев'яти футах бідували...

— Та нам же не велять ходити на той бік і тогобічню до нас... — вкрадливо нагадав Миколька.

Студент збентежено підвів брови.

— А й справді... Втім, і мені від панів Ізмайлових попаде: медик, присланий з холерою боротися, а сам її в дім тягне.

Цей студент одразу скорив мене — в ньому все було привабливе — і весела простота, і балакучість, і розгонистість. Навіть студентський кашкет, здавалося, сміявся в нього на волохатій голові, а рум'яні шоки в жовтій шерсті й кирпатенький ніс були життєрадісними й безтурботними. Холерна пошесть на селі й похмура тривога селян начебто зовсім його не турбували. Студент Ізмайлов тримався відчужено, по-панському, й видно було, що він незадоволений поведінкою свого товариша: йому, мабуть, не подобалося, що той тримався з нами запанібрата.

— Ну їдьмо, Антоне, годі! — нетерпляче гукнув він, приборкуючи коня, якого доймали мухи. — Тобі ще треба до хворих... Подивись-но, нагорі мужики збираються.

Високо, край самісінької кручі, звідки прискалками спускалася вузенька стежка, плечем до плеча стояло п'ятеро бородатих дядьків з дрючками й залізними вилами. Вони мовчки й роздумливо дивилися на нас і не ворушилися. Антін наказав Микольці віднести мішечок на дрожки й досить суворо гукнув до дядьків:

— Скажіть жінкам, що воду з криниці можна й відрами брати, а не місити грязюку! Ми її вапном засипали. Тільки воду довго дома держати не можна: нехай не лінуються свіжу та студену приносити.

Вони обидва скочили на дрожки, і кінь гнучко і ладно закрокував до річки по спадистому схилу. Блискучо-чорні дрожки здавалися легкими, а голоблі, вигнуті, пружні, і маленька дуга, теж тоненька і чорна, були дуже ошатні. Красивий, атласний, з гнучкою шиєю, кінь біг танцюючим перебором ніг.

Мужики стояли нагорі, спираючись на вила й дрючки, і дивилися на дрожки та на білий розсип вапна на чорному місиві трясовини перед довгою колодою. Тільки Іванко

Юльонков крутився перед ними, присідав, штрикав пальцем у землю і в боки і, струшуючи бородиськом, несамовито верещав. Миколька дивився на мужиків і вищиряв зуби. Він увесь зморщився від сміху й гукнув:

— Ото поприповзали сюди з великого розуму... Роби-ти, бач, нічого...

III

З ранку до ночі, мов хворі, брели вулицями сторонні голодуючі. Вони підходили до кожної хати, стогнали й скімлили перед вікнами. Одні були худі, аж моторошно, наче мертва шкіра присохла до кісток, інші спухлі, сині, насилу йшли і тупо мовчали, тільки з натугою простягали руки. І дивно, дітлахи не плакали, а теж здавалися напівмертвими, наче порозбухали від водянки. У відчинених вікнах чорніла порожнеча, а коли й виглядали дід чи баба, то мовчки відмахувались від прохожих або показували чорний, як шевська смола, шматок і скорботно трусили головами. Згодом караульним на околицях було наказано не пускати голодаючих до села, і ті брели по полях і, мов сарана, поїдали порожнє колосся. Говорили, що мерці лежали по дорогах і межах і їх закопували на місці. А деяких знаходили обглоданими до кісток чи то бродячими собаками, чи то вовками. Ще здаля було видно, як над полями билися в повітрі яструби й галич, і люди по наряду йшли з лопатами на це сум'яття стерв'ятників.

Так зустріло нас село цього страшного літа.

З Катєю ми довго не зустрічалися через холеру, а Машу я одного разу побачив з високої нашої кручі, коли вона поверталася з панщини додому — в хатинку бабусі Наталії. Як і колись, вона вдягнена була по-баб'ячому — в широкий червоний сарафан, а голова, пов'язана білою хусткою, здавалася рогатою від очіпка. Вона сплеснула руками й побігла по зеленому узгір'ю до річки. Я сплигнув на маленький зсув і, не думаючи про те, що можу скотитися вниз по стрімкому й високому обвалу й скрутити собі в'язи, безтямно стрибав по жовтих купках осипів і навскоси збігав до сирого берега, порослого великим листом мачушника. Маша простягала до мене руки, сміялась і плакала. За цей рік вона стала вищою і дебелишою

й перетворилася з дівки в справжню зрілу жінку. Обличчя її, дуже схоже на обличчя дядька Ларивона, було й привабно-ласкаве в усмішці, і вперто-недобре в міцно стулених губах і опущених куточках рота. Тільки загар легеньким серпанком вкривав їй шкіру.

— Федю-у!—співучо закричала вона на бігу.—А який же великий виріс! І по статурі не впізнаєш—якийсь інший став, видно, що світу побачив, вчився та мучився...

— Ачей, ми на ватазі були, — похвалився я. — А приїхали на село, наче на задвірках, у гною опинились.

— А де мати? Може, знову її в роботу запрягли та туркати почали? Враз би до тебе через річку переступила, та не велять — холеру, мовляв, з берега на берег перенесеш...

— Дурість це!—переконано сказав я.—Ачей холера— від бруду та неохайності. Мухам же літати не заборониш. Вона засміялася з ехидною люттю.

— А у нас тут тільки мухам — воля, а люди — вони під батогом та на аркані. Фільку, бач, забрили, а я від свекра втекла. Сама живу в бабусиній келії. Одноокий хотів забрати — віжками руки зв'язати та жердиною погнати, а я від нього коцюбою відмахалася.

— А очіпок носиш...— зауважив я.— Мама давно вже його скинула.

Маша спалахнула, рвонулася до мене й навіть не помітила, як стала босими ногами у воду. Вона пильно дивилася на мене, і в упертих очах її тремтів сміх і пекуча лютя. Я ще не бачив на її вродливому обличчі такої мстивої гордості.

— Он ви як на чужій стороні від вольності замудрували!

І вона мимоволі стягнула на потилицю хустку разом з очіпком.

— Ну, я хоч і не була на стороні, а теж серцем закипіла: навідліг і свекра і кого хоч стьобати навчилася. Мені зараз однаково: чи то долю свою вірвовочкою зів'ю, чи собаками мене зацькують. А батькові з матір'ю в дідуся не жити,— несподівано закінчила вона.— Руки тепер у мене розв'язані: волю свою я і кулаками, і зубами, і окропом відстою. У мене характер Ларчин: до добрих і я — добра, а до ворогів — вовчиха.

Вона говорила зі мною, як з дорослим: мабуть, відчу-

ла, що я вже не той малоліток, якому вона тикала колись недопризок олівця або пошарпану книжку і з яким лепетала, як з дитиною. Вона любила мене і за якимись невловними для мене самого ознаками чуйно розуміла ті зміни, що сталися в мені за цей рік. Маша знала й жорстокого насильства, і знущань, і рабства. Дикий свавільний норов Ларивона і тиранство свефра не зломили впертої її вдачі, а розпалили в її душі невгамовну лють.

— А я все чекала від тебе листа: ось, думаю, Феденька звісточку мені надішле, і для мене на небі зіронька спалахне. А ти либонь мене й не згадував.

Я винувато відмахнувся.

— Ачей ми з мамою край світу були: туди й птах не долетить. Та й робив з ранку до ночі: і на плоту, і в кузні, а потім захворів і непритомний валявся.

— Ой, лишенько! — вжахнулася вона. — Невже й тебе роботою мучили? Отож, я бачу, себе переріс... і дикість нашу з тебе наче вітром здуло.

Я підбадьорився і пояснив їй:

— Там і люди хороші були: чого тільки вони на світі не бачили! У нас тут Микитонька, Петя Стоднев та Володимирович були, а там — Гриша-бондар, Харитон, рибаки Корній та Карпо Ілліч... А Гаврюшка, ровесник мій, розумніший за Кузяра. І на Дев'яти футах ми мало не загинули: захопили нас у морі й потягли в холерне стойбище. Насилу вирвалися. Приїхали — а й тут холера людей косить.

— І не кажи, Федю! А все молоді помирають. Стариків та старух вона не займає і дітлахів милує, а самосильних валить. Мене вона не візьме — я не боюсь: у мене чистота. Коли б тільки мати не злягла: вона ж у тебе любить з хворими та нещасними возитися. Ну, йди додому, а то он караульний кілком попрожує.

Вона пішла по піску й по прибережній траві, висока, струнка, відкинувши голову назад. Це була знову давня Маша, якою я звик бачити її, коли вона була дівкою, уперта, непіддатлива, норовлива.

Кузня стояла по-давньому закурена, але покинута Поталом і Петькою. Казали, що Петьчина мати померла від холери і Потал сидить відлюдком у хаті й безперестанку п'є брагу, а Петька сам управляється з усім господарством. Мені так і не довелося за ці дні побачити його.

Не зустрічав я довго і Іванка Кузяра, а коли сказав Сьомі, що хочу побігти до нього, Сьома зробив страшні очі й показав мені кулака.

— І не думай! У них після Кузі-Мазі холера кубло звила. Кузяр і сам з дому не виходить. Він зараз, як Петька-коваль, — усе господарство на собі тягне.

Але коли я видерся по червоних зсувах яру на луку, — носом до носа зіткнувся з Іванком. Задихаючись від радощів, я кинувся на шию до мого колишнього друга.

На худенькому, обличчю сухов'ями личку в нього затремтіла розгублена усмішка, і блиснули в гарячих очах іскорки радісного подиву.

Від пожежної широко ступав до нас довгоногий Миколька, заклавши руки в кишені замашених штанів і з удаваним жахом кричав:

— Тепер ти зовсім загинув, Федяшко! Таж холера у нього в хаті місце собі облюбувала. Обкрутила вона в нього батька, а Ванятку мов пліснявою вкрила... Ось ти від нього і заразився. Ходімо зі мною скоріше до пожежної — я тебе вапном обсиплю.

Кузяр насмішкувато оглянув мене з усіх боків.

— Який ти обскубаний став! І вищий за мене виріс! В Астрахані невдало либонь жилось, коли знову додому повернулися. А я з села нікуди не поїду: після тата-покійника все господарство на мені. Тільки одне в мене погано: мамця не перестає мучитися, а тато ось, хоч здоровий був, та холера, бач, не мамцю, кволу, схопила, а його. Мабуть, помилилася зосліпу.

В ньому відчув я щось нове. Колишній Кузяр — пустотливий і задирливий хлопчина — став самосильним господарем. Петька-коваль теж був дбайливий робітник, але в порівнянні з Кузярем завжди здавався мені важкодумом. Їх обох спіткало лихо: в одного померла мати, а батько з горя запив, у другого помер батько, а мати, безпомічна, хвора, була тягарем у хаті. І на того й на того доля надягла ярмо домашніх турбот і відповідальних обов'язків, які під силу тільки дорослим чоловікам. Але ні той, ні той не злякалися, не розгубились, а прийняли свій хрест як щось належне й неминуче в їхньому житті. Тільки поставилися до цього по-різному: Петька — спокійно, розсудливо, непомітно, а Іванко Кузяр — з нервовим незадоволенням і, мабуть, з лютими слізьми. Знаючи його вдачу, я був певен, що він не втримався щоб не поляяти

й мертвого батька, не покричати на хвору матір, яка вила з горя й розпачу. З тією ж нервовою люттю він, мабуть, на другий день взявся й господарювати.

Миколька блазнював:

— У мене все село перед очима: я — пожежник, а пожежник повинен все бачити — у кого що в хаті й на подвір'ї діється. І день і ніч — на сторожі. Скрізь, куди не глянеш — заправи ночами... А що роблю я, ніхто не догадується. Ось холера людей косить, домовину за домовиною на кладовище тягнуть, а хлопці з дівчатами у клунях та у верболозах обнімаються. Коханню, бач, тепер саме лафа: люд від страху по хатах та по виходах ховається, а хлопці з дівчатами на волі гуляють. Парушині мене квашеною капустою годують, а я їм уже вдруге насос із діжкою ночами даю.

Миколька виглядав як жених, і ми поряд з ним, високим парубком, відчували себе коротанями. Але він чомусь не гуляв з парубками-однолітками, а прив'язався до нас і завжди умовляв мене з Кузярем приходити до нього в пожежну. А коли я питав, чому він не приятелює з дорослими парубками, як Тит і Сьома, він ображено тягнув силуватим фальцетиком, таким, як у його батька:

— А бодай їм!.. Вони тільки про дівок і гомонять та брагу вскладчину п'ють. По клунях ховаються. В орлянку грають або в карти ріжуться. Крім усякого бешкетництва — шибки у бобилок повибивати або прясло розгородити в сусідів, — нічого розумнішого не вигадують. А з вами хоч по-людському поговорити. Ви до читання охочі, а я й сам читання люблю. Федяшка онде й на стороні побував, а в тебе, Ваню, в голові всякі вигадки.

Щодень, пополуднувавши, коли дорослі спали, ми з Іванком бігли до пожежної. В просторому сараї, де вряд стояли сині й червоні насоси на старих возах, ми примощувалися на топчані й розмовляли про події на селі й в окрузі, і завжди я розповідав їм про те, що бачив і чого зазнав на ватагах. Особливо хвилювали їх заколоти на промислах. Вразило їх лицедійство про Стеньку Разіна, яке виставили бондарі з Гришею і Харитоном на чолі, і захопила бувальщина про Івана Буяновича та страшна боротьба рибаків з штормом, про яку розповідав Карпо Ілліч. Але Іванкові найбільше сподобалось, як тюлені виринали з хвиль і слухали Харитонову гармонь. Він реготав і нетерпляче запитував:

— А не танцювали вони, тюлені оті? Либонь перекидалися та пісень співали? Оце диво: собаки в морі живуть, як риби!.. А може, ти обманюєш нас, як я тебе з Наумкою обманював? Ну, та нехай: бувальщина чи не бувальщина — все одно гоже. А у нас тут казна-що! І вигадати нічого — нудота лиса. Хіба що ось холера гар та пошесть принесла. Хоч як її у нас оборювали навкруг села — напівголих жінок у сохи запрягали, — а вона наче сказилася і за ними в село прийшла.

Миколька розсудливо пояснював:

— Це дурість, що холера з села в село, наче білий дух, ходить.

Але ми найменше розмовляли про холеру, про мерців і про голод. Зловісна тиша на селі, задушливий гар, страшне багрове сонце, що наче згасало перед нашими очима, вже не здавалися нам моторошними. Утрюх ми якось легко почували себе і увесь вільний від роботи по господарству час перебували разом. Куляр часто бігав додому, щоб доглянути матір і конячину. Зникав він непомітно і так само непомітно з'являвся. А Миколька днями і ночами вартував в пожежній.

— Мій родитель з клищоногим Архипом все життя будували будинки для живих, а тепер — домовини для покійників. Родитель пісеньок виспівує та гомонить:

«Мені, — каже, — на роду написано в новому домі людей зустрічати, а в домовині — проваджати». Він увесь вік юродивим був та людей звеселяв і від пана з справником не різки, а похвалу мав: «Молодець, Мусію, ти — дурень лукавий. Ти й з домовини дулю покажеш».

IV

В сім'ї у нас застигла зловісна тиша, немов усі чекали якогось незнаного лиха. Тит часто сідав на покуті, під іконі, і гугняво, співучим голосом читав псалтир. «Помилуй мя, боже, по велицей милості твоей». Дідусь сам ішов у поле, був там довго й повертався змучений, сумний, похитуючись на тремтячих ногах, наче хворий. Він, стогнучи й кречтячи, залазив на піч і лежав там, невиразно бурмотячи якісь свої думи. А бабуся Анна прислухалася до нього й стогнала з покірливим і тяжким чеканням у каламутних очах. Але батько počував себе вільно: він

став жвавим, метушливим і увесь час перебував десь у сусідів, а прибігав до хати форсисто, з прихованою думкою в очах. Сигній приходив додому увечері, в брудному фартусі, скоса поглядав на піч і лукаво підморгував і мені, і Сьомі, і батькові, коли заставав його в хаті. Він хвацько струшував своїми кучерями, скидав фартух і одразу ж зникав з хати. Тит супроводив його лютими очима і уривав читання викривальною скаргою:

— Ось... помчав, мов жеребчик без гнуздечки... Навкруги — напасть, сльози, кара божа, а він — до бражників, до своїх любових... і татонька не боїться...

Хоч він і був молодий парубок, у якого ще не росла борода, але здавався старшим, ніж Сигній. Він з перших же днів після нашого приїзду став триматися відчужено, мовчав, обмірковуючи якісь свої таємні справи, і я бачив, що до батька він ставився з ворожою зневагою. Мабуть, Тит вважав себе статечним мужиком і господарем, а батька — пройдисвітом і бездомівником. Він зненавидів нас похмуро й мстиво, наче ми з'явилися до хати як бродяги й дармоїди. Батько посміювався й глузував з нього.

— Тит пихтить, під небом чадить, тільки зорить, що погано лежить...

Тит, озираючись, мимрив:

— А ти з жінкою тільки й дивишся, як би ото на чужій стороні вештатися та беззаконничати. Дякуй богovi, що татонько тебе по етапу не пригнав.

Батько гидливо косував на нього й відмагався жартами:

— Зумій по-моєму отак на стороні повештатися, Титко.

І з удаваною добродушністю питав його:

— Багато назбирав добра, Титко? Либонь уже й ховати нікуди?

Тит шулився й німів зпереляку.

Дядько Ларивон перед нашим приїздом зник кудись із села. Староста нарядив мужиків на нашій і на тій стороні для розшуків. Шукали його два дні по стодолах, по полях, по дрібноліссю, та ніде не знайшли. Говорили, що в сосняку й малиннику — в лісах, що синіли дуже далеко за селом, — з'явилися вовки й зграями гасали по окрузі, нападаючи на голодну сільську худобу. З панської садиби вершники-мисливці, на чолі з самим Ізмайловим, із зграєю собак їздили на облави й поверталися з багатою

здобиччю. Гомоніли, що в лісі, де раніше жив Ларивон з батьком, мисливці бачили якесь старе лахміття, але погидували захопити його з собою. Одні запевняли, що Ларивон з п'яних очей забрів у лісові хащі і його з'їли вовки. Інші говорили, що в лісі він скинув подертий піджачок, щоб ввести в оману людей,— вовки, мовляв, його розтерзали,— а насправді втік із села світ за очі. Тетяна, Ларивонова дружина, поголосила трохи, а потім знову стала байдужою й тупою, мов дурненька.

Одного разу примчав з Даниловки на молодому карому коні Євлашка — синок тітки Паші. Білобрисенький, кругленький, він зіскочив з коня якраз переді мною, засміявся і одразу ж заплакав:

— Матінку холера схопила...— пролепетав він, схлипуючи. — Лежить при смерті, і на себе не схожа. Похолола вся, мов покійниця. «Скачи, каже, Євлашо, до бабусі Анни — нехай, каже, приїде попрощатися зі мною перед смертю». А татонько як корова реве. Він по дохтура поїхав, а я — сюди. Горе-бо мені яке, Федю: помре матінка. Як я без неї житиму?..

Він кинувся до мене на шию і заридав.

На ганок вибігла мама і, вражена, з широко розплющеними очима, тихо, наче підкрадаючись, стала спускатися до нас по гнилих сходинках.

— Євлашенько! — тоненьким тремтливим голоском проспівала вона. — Чого це ти?.. Невже з бідою приїхав?

Євлашка відірвався від мене, кинувся до мами й припав їй до грудей.

— Тітонько Насте... матуся... на холеру захворіла. Помирає матуся... Я по бабуню Анну приїхав. Запрягайте — їдьмо зараз же...

— А пустять до вас? Адже скрізь дядьки з дрючками караулять.

— У нас караульних нема.

— Та як же ти до нас прорвався?

— У вас я теж караульних не бачив, тільки на вигоні за пряслом дядько спить. Обняв дрючка й хропе.

Він засміявся, але очі його заливалися слізьми.

Дідуся в хаті не було: він, як звичайно, бродив до сутінок по полю, довго стояв на обніжках і сумно дивився на випалені, з лисинами, смуги жита й вівса.

Коли ми ввели Євлашку до хати, бабуся затрусилася, заплакала ридма, наче відчула, що синок Паші примчав

із страшною вістю. Євлашка прихилився до стінки ліжка біля порога і уткнувся обличчям у свої руки. Бабуся отямилася і без звичайного стогону наказала:

— Невістко, йди у двір, скажи Титкові або Сьомці коня запрягати. Та побіжи у вихід, вийми святкову китайку, рукава, хустку та кинді. Сьомка мене відвезе й сьогодні ж повернеться.

Мати благально крикнула:

— Матінко, і я поїду, не залишу тебе. Пашеньку доглядатиму... і вдень і вночі...

— А вдома хто залишиться? Без жінки в домі як у содомі.

— Я бабуся Лукерію покличу: вона зугарна по сусідах ходити. Якщо я Пашеньки не побачу, я сама не своя буду. А поїду — може, я її й виходжу.

Бабуся зворушив самовідданий порив матері, й вона знову застогнала:

— І дідуся нема... і Васянька кудись запропав... Біжи, невістко, звели запрягати... Серце в мене зайшлося. А ти, Феденько, збігай по Лукерію: нехай подомонтарить. Ой, лихо яке! Євлашенько, почастувати тебе, внучку, нічим,— ні молочка, ні огірочка, ні щів нема...

І вона знову затрусилася від ридань.

— Яка вже тут їжа, бабуся! — верескнув крізь слези Євлашка. — При смерті ж матуся! Швидше їдьмо!.. Я без матусі й дихати перестав.

Сьома запрягав у воза нашого кістлявого, облізлого Гнідка й заклопотано питав його, вдивляючись йому в морду:

— Доїдемо чи не доїдемо з тобою, Гнідко, до Даниловки? Ну, та боятися нічого: по дорозі бур'яну зірвеш. А може, доведеться ночувати з тобою в полі?

І раптом стрепенувся і повеселішав:

— Як це я не догадався? Треба Євлашчиного коня в припряжку причепити. А то ж на півдорозі Гнідко стане.

Бабуся з матір'ю, осліплі від сліз, поїхали, не побачившись ні з дідусем, ні з батьком. Сьома повернувся вночі, а мати й бабуся залишилися в Даниловці. Приїхали вони днів через три, обливаючись слізьми. Тітонька Паша померла у них на руках.

На діда й батька смерть Паші, здавалося, не справила враження. Дідусь перехрестився, глянув на ікони й з байдужою покірністю сказав:

— Що ж вдієш? Бог дав, бог і взяв. Усяк — від землі і в землю піде.

І він поліз на піч, а мені було невтямки, чого він вібрався на гарячу піч, коли й на вулиці була духота й спека. Але йому там було затишно й приємно, і тому, як і завжди, він одразу ж розімлів і промимрив благочестиво і повчально:

— Віднині Василь і Титко з Федянькою почерезно безперестань кафізма читатимуть, а вечорами стояння накладемо на себе по великому началу — сорок ліствичок¹ із земними поклонами.

Та раптом сполошився, підвівся на лікті і пронизливо крикнув:

— Окремо стояння буде! Васька з жінкою й парубійком мирськими стали, а Настасія зовсім побусурманилася. Без очіпка до стояння не допущу. Нехай у ногах у мене повалється та виплачється в покаянні.

Бабуся тужно стогнала, а мати стривожено поглядала на батька й на мене. Над переніссям між брів прорівалася в неї гостра зморщечка. Мені зрозуміле було її обурення: я сам запротестував проти пригнітливої волі дідуся. Раніше він, як законодавець і патріарх, був для нас силою незаперечною й непереборною — ми німіли перед нею, — а тепер ця похмура сила вже збуджувала і в мене і в матері протест. Мати вперто не надівала очіпка, а хустку напинала по-ватажному — легко, недбало. Через це обличчя її і без посмішки ніби посміхалося й світилося в похмурій хаті, як трепетний вогник свічки. Вона старалась не наvertатися дідові на очі, а за загальний стіл ми не сідали: ми оселилися в коморі й харчилися окремо. Мати привезла вінок ріпчастої цибулі, половину віддала бабусі, а свою половину посадила на задньому дворі. Вона щодня поливала її, а коли повитикалися зелені стрілки, зрізала їх на обід і на вечерю. Вранці ми в своєму сарайчику пили плитковий чай з хлібом. Часто до нас прибігав крадькома Сьома й ласував гарячим бурим настоєм. Батько весь час пропадав десь у сусідів і повертався на обід і вечерю з задоволеним обличчям.

— Ти не дуже клопочись по господарству, Настьонко. До матері старої будь ласкава. А батько через очіпок ладен тебе з світу зігнати.

¹ Ліствички — шкіряні чотки у старовірів.

І самовдоволено сміявся:

— Та ось... жадність заважає. В голові одна думка: якнайспритніше до кишені мені залізити. Тут уже й з богом можна поторгуватися: віра вірою, а гроші й для душі хороші. Незабаром виділимось. Мені б тільки ось у волості з писарем домовитися. Дуже вже жаднюга великий: нові чоботи вимагає. Хотів просто з ніг у мене стягти! Ну, та й шарлот! Довелося при ньому ж заготовки купити та їхньому ж чоботареві замовити. Ну, та й грабіжник! За самосильство живолупи оці силкуються і роззути, і роздягти, і з торбами пустити. Тільки не на такого наскочили: я сам усякому лихачу хвоста накручу.

У матері темнішали й хололи очі й губи міцно ступалися від болю. Вона не терпіла батькових хвастощів.

І ось, коли всі, крім Сигнія, сиділи в хаті й мовчки сумували за Пашею, слухаючи журливий стогін і голоління бабусі, мати рвучко підвелася з лави й з нервовою жвавістю гукнула:

— Матінко! Яка ж у нас грязюка! Живісінька зараза. Треба підлогу скребачкою чистити, та окропом обварити, та піском здирати. Я, матінко, зараз по воду збігаю. Федю, Сьомо, ідіть зі мною — піску з річки принесете.

Цей несподіваний її співучий голос і палкий порив наче освітили хату яскравим спалахом. Батько злякано й стурбовано скинув на неї очі й сторожко покосував на піч. Він підвівся з-за стола й зняв з гвіздка картуз. Бабуся важко підвелася з лави і, наче хвора, рихло покрокувала в комору, скрушно охаючи.

— Ти б іще у танець подалася з горя, невістко. У душі—темно, аж чорно, а на землі—попіл та гар. Упасти б на підлогу і не вставати та так і душу віддати богові.

Дідусь викривально мурмотів на печі:

— Каятися треба, кров'ю плакати, молитися до знесилля, щоб господь простив гріхи наші. Страх божий забули, проти закону людського пішли, бродяжили, вольничали на чужій стороні, а коли несила стала — до батьківського дому, як блудники, повернулися...

Мати зупинилася серед хати й застигла з гнівним подивом на обличчі. А батько з похмурою люттю крутив і м'яв пальцями картуз. Сьома підморгнув мені і, скрадаючись, пішов до дверей. Мати глибоко зітхнула і, борючись з бурхливим хвилюванням, з тремтінням у голосі сказала:

— Хоч ми горя й хильнули, батечку, а милостині не просили: трудом жили і в ноги нікому не кланялися.

Батько сторопів від несподіваної матеріної сміливості: він здивовано глянув на її схудле, воскове обличчя, на тремтячі руки й судорожно промовив:

— Нам, батечку, дорікати нічим. Не треба було викликати нас та етапом погрожувати. Виправив би пачпорт, я тобі вислав би по трояку.

Мати по-дівочому легко вийшла з хати. Обличчя її палало, очі гаряче блищали. Мабуть, вона переживала п'янку насолоду від свого раптового сміливого пориву.

Батько з гідністю і з якоюсь новою статечністю за-явив:

— Ми, батечку, серед хороших людей жили. В місті кожний уміє сам за себе постояти. Там в очіпках та в личаках не ходитимеш: місто чистоти та охайності вимагає. А жінка моя на промислі робила: люд там артільний — із своєю чашкою-ложкою не проживеш.

На мій подив дідусь навіть не поворухнувся на печі, він тільки промимрив недужним голосом, як домовик:

— Оглашенні, ізидіть! Моляйся з оглашеними, сам оглашений буде. У мене в домі нема тобі долі, Васько. Відрізана скиба.

Бабуся покірно й сумно стогнала в комірчині:

— Васянько, скорись, Христа ради, в ноги батькові впади... Батько ж зовсім підломився... Разом під божу стопу лягли б та помирилися б...

А дід розслаблено мимрив:

— Говіркий став!.. Уже в волості з шахрями зли-гався.

Батько пополотнів, його всього аж пересмикнуло. Лед-ве стримуючись, він тремтливим голосом самовпевнено заперечив:

— Я, батечку, тебе завжди шанував і шаную. Ну, а жити по-давньому, по твоїй волі та звичаю — не можу: ін-ший час — інші люди. Мені нічого твого не треба. Були б руки та голова — як-небудь проживемо до пори до часу. А як треба буде, то й на сторону підемо, не побоїмося.

З картузом у руці, готовий насунути його на го-лову, він твердо вийшов з хати.

— Мати, Анно! — безнадійно мурмотів дід. — До чого ми дожили, га? Все прахом пішло. Мабуть, помирати треба, мати... помирати либонь час настав...

Того ж дня мати захворіла на холеру. Я допомагав їй зчищати грязюку з підлоги, залитої водою, а вона мила підлогу з піском і витирала її мішковиною. Дідусь, як і раніше, лежав на печі й не ворушився. Мабуть, він не спав, бо не хропів, як звичайно. Бабуся, стогнучи, пішла у вихід — очевидно, не хотіла заважати нам з матір'ю. Сьома теж кудись зник, а Тит ховався у своїх потайних закутках. З властивою їй спритністю й моторністю, мати помила й протерла підлогу, і вона стала восковою. Я прочистив шибки від пороху й мушиного засіву, і в хаті стало наче світло й святково.

Коли ми вийшли на ганок у двір, де висів на вірьовочці череп'яний рукомийник, щоб умитися, мати раптом спинилася й прислухалася до себе. Потім якось непевно підійшла до умивальника і, наче сліпа, стала шукати мило, що лежало на жерстянці, прибитій до стовпчика. Вмивалася вона теж, мов сліпа, і, здається, не помічала, що вмивається. Раптом обличчя її помертвіло і стало землистим. Вона жалібно посміхнулася мені і пролепетала:

— Мені чогось зле, синку. Я піду ляжу в хаті, а ти йди на вулицю. Немовби вчаділа або стомилася до краю. І нудить мене.

Похитуючись, вона важко переступила через високий поріг у сінци. Спираючись рукою об стіну, вона в сутінках сіней добралася до дверей, але ніяк не могла знайти клямки. Я злякано застиг біля порога: мені здалося, що на неї, як колись, нахлинула «причина». Вона захиталася, безпомічно простягнула руки вперед, хапаючи пальцями повітря, і впала на підлогу. Не тямлячи себе, я кинувся до неї, підхопив її попід руки, щоб підвести, а вона невиразно прошепотіла:

— Несила мені, Федю... помираю...

Тіло її мені здалося рихлим, плоским і неживим. поки я підтримував її під руки, голова її падала на груди, а руки судорожно підкидалися до підборіддя. Потім вона рвонулася з моїх рук, впала на підлогу й закорчилася в судорогах. Мені здалося, що в неї затріщали кості. Я не витримав і прожогом вибіг на вулицю. Задихаючись від сліз, я вдерся у вихід і крикнув розпачливо:

— Бабусю! Іди! Маму холера схопила!.. Помирає вона!

Голос бабусі, дивно далекий і жалібний, простогнав:
— Занедужала я, внучку, голови не підведу... Мабуть, і мене треба на покуть покласти...

Сьоми у виході не було.

Я вибіг на гарячу вулицю і, ридаючи, кликав батька, але всюди — і на нашій і на довгій перії — було порожньо, наче всі повимирали. Навіть Микольки не було видно біля пожежної. А над жовтою, спаленою лукою мерехтів іржавий гар. І тьмяне червоне сонце зловісно висіло високо над селом. У цій спекотній каламуті галич літала з роззявленими ротами й скуйовдженим пір'ям, а голуби метушилися на карнизі хати, над вікнами, і томно туркотали. Тільки ластівки літали низько над землею й го-мінливо щебетали.

Перед домом Митрія Стоднева стояла вервечка довгих гринджолів, а випряжені коні жували овес. Згадалося само собою, що Митрій Степанович переїхав до міста й перевозить туди свій п'ятистінний будинок.

Я побіг до чоботаря Філарета по Сигнія. Врбсла в землю Філаретова хата стояла над яром, через дім від кам'яниці Митрія Степановича.

Я вбіг у темні сіни, пропахлі дьогтем і шевською шкірою, і почув жваву скоромовку батька та заливистий регіт Сигнія. Глухо гув розлючений бас Філарета. Надсадно плакало немовля, і співучо мурмотіла жінка. Я спинився на порозі відчинених дверей і, борючися з слізьми, гукнув:

— Ідіть, тату і Сигня!.. Мати захворіла... Впала у сінях... Непритомна лежить...

Батько якимось дивно крякнув, поперхнувся й схопився з лави. Сигній тільки глянув на мене і на батька, вражено посміхаючись.

— Це Михайлівна?.. Мабуть, і до нас холера добра-лася. Мамця, мабуть, не знає...

— Бабуся теж захворіла! — судорожно вигукнув я. — У виході вона лежить. А дідусь — на печі.

Філарет натягав шкіру щипцями на колодку й спритно вбивав шпильки молотком. Круто вигинаючи спину, він увесь судорожно напружувався, і кожний його мускул рухався. Сині пальці стрибали по складках шкіри, розтирали її, гладили по боках, по передку, по заднику, по ўстілці, хапалися за ніж і миттю зрізали бугорки, підкидали чобіт, крутили його в різні боки. Чорна боро-

да його трусилася, мов куделя, наче й вона брала участь у роботі.

...Матері в сніях уже не було, і я, вражений, навіть застиг на порозі. Батько, скидаючи картуз, теж спинився, потім статечно розчинив двері навстіж і переступив високий поріг. На підлозі, на кошмі, лежала мати, вкритою рядном. Обличчя її стало костистим і вкрилося тлінням. Очі згасли, але дивилися пильно в стелю з застиглою напруженістю. Вона мляво піднесла руку, посинілу, наче від холоду, і ледве помітно помахала мені назустріч. Я підбіг до неї й опустився навпочіпки. Крізь сльози я побачив примарну прощальну усмішку й тугу в її очах. Вона ворухнула холонучими губами, і я почув хрипкий незнайомий шепіт:

— Вмираю, синочку... Сиротою зостанешся... Гришу любого пам'ятай... Парасковію... Раїсу... Людиною будь...

І не думкою, а всім своїм еством зрозумів я, що смерть забирає з собою все дороге для мене — і надії, і радості, і мрії, і майбутнє. На мене немовби обрушився несподіваний удар, і я, розчавлений, не міг ні крикнути, ні поворухнутися.

Батько підвів мене за руку й вивів на ганок. Я помітив, що обличчя у нього було дивно зім'яте. Скидалося на те, що йому хочеться заплакати, але він що було сили намагався стримати спазми в горлі.

— Я зараз побіжу, синку, на панський двір,— покашлюючи, непевним голосом сказав він.— Там дохтур молодий... студент... Він по хатах ходить і лікує... А ти візьми відерце й збігай до криниці — свіжої водички принеси й постав біля матері. Якщо пити попросить — зачерпни в ківшик і подай їй.

Мабуть, він був приголомшений виглядом матері: допіру вона жваво, з захопленням мила й прибирала хату й увесь час поглядала на протерту підлогу, на стіни, на чисті вікна. А зараз лежить, мов покійниця, маленька, худенька, залякла від передсмертного холоду.

Разом з батьком ми побігли задвірком до кручі й спустилися вниз, у верболози. Він ішов швидко, похитуючись з боку на бік і розмахуючи руками, і часто покашлював, наче в нього лоскотало в горлі. Біля криниці він вихопив у мене відро й зачерпнув води із зрубу.

— Від матері не відходь. Я зараз повернусь. Може, разом із студентом на панських дрожках прискачу.— І з

досадою скрикнув:— Ото дзига яка!.. Повозилася з Пашухою і заразилась. Не дай боже, загине... Що без неї робитимем?

Він з обуреним розпачем махнув рукою й швидко пішов по дорозі до Сирітської перії. Через річку на той бік пройти не можна було: по обох берегах стояли з дрючками караульні. Батько, очевидно, вирішив пройти вгору по річці, до панського ставка, і там перебратися без перешкоди греблею.

Повне чистої холодної води відро було велике й дуже важке. Я часто зупинявся, щоб перемінити руку, але не спочивав: я не відчував втоми і був наче в чаду з горя. Я навіть не помітив, як по стрімкому схилу зійшов угору. На рівній площадці біля нашого прясла я поставив відро на суху траву. В різні боки бризками застрибали від мене коники. Вони стрекотали скрізь у каламутному від гару повітрі.

І раптом мене вразило питання: чому мати опинилася в хаті на підлозі? Хто переніс її з сіней, де вона впала без пам'яті? Це питання чомусь дуже стривожило мене, і я без перепочину, майже бігом, дотяг відро до ганку. А коли поставив відро в головах у матері, вона простягла до нього руку, але, не дотягшись, знову обермрла. Я підвів їй голову, підніс ківшик до її губів. Вона випилася в гострий край ковша й жадібно проковтнула всю воду.

— Ще... ще!..

Так випила вона два повних ковша й знову зацімрла, як мертва. Я не помітив, як зайшов до хати дідусь з Лукерією-знахаркою. Вона побожно помолилась і обійшла навколо нас, пильно придивляючись до матері дуже зіркими оченятами з-під низького козирка чорної хустки. Дідусь, босий, стояв осторонь і набожно дивився на Лукерію, як на праведницю. Він заворушив сивими жмутами брів і вступив у мене пронизливі сірі очі.

— Забирайся звідси!..— тихо, але суворо наказав він мені.— Ти чого тут дурієш? А де батько бродяжить?

Та Лукерія з ласкавим докором вгамувала його:

— Не займай його, дідусю! Бачиш, як він про матір дбає? А де Анна? Попелу б гарячого з припічка в мішок насипати та обкласти хвору... Давай-но покладемо її на лаву, Хомо,— під ікони.

— І стара захворіла... — з сумом у голосі сказав ді-

дусь.— Видно, й нам господь за наші гріхи кару посилає.

Та Лукерія лагідно покартала його:

— Не гріши, Хомо: господь, отець наш,— великий, а люди — маленькі та неприкаяні. Зло та кару людина людині чинить од кривди та помсти. А як це при немочі своїй людина бога може скривдити? Не суди по собі, Хомо: бог тобі не рівня.

Вона стягла з ліжка рядно, неквапно й старанно розстелила його на широкій лаві, а стіл відсунула назад. В узголів'я поклала догори вовною кожух, якого теж узяла з ліжка, потім перехрестилась і владно покликала діда рукою. Він слухняно підійшов до матері, підняв її на руки і, як дитину, без натуги, поклав на лаві. Мати нічого не відчувала: голова її хиталася, мов нежива, а ноги задубіли й не згинались. Я відразу догадався, що це дідусь постелив кошму в хаті й переніс матір з сіней. Уперше він вразив мене своїм співчутливим сумом: ніс він матір обережно й хистко дріботів босими ногами, нахилившись над нею, наче боячись зробити їй боляче. Ключкуваті брови його підводились і падали на очі, наче йому хотілося заплакати. Але видно було, що йому незручно показувати свою добрість на людях, і він незадоволено бурмотів:

— Вешталися ось по чужій стороні... і подобу свою втратили... обмиршилися, споганилися... А бог усе бачить і перстом указує.

Лукерія лагідно поправила його:

— Не суди, Хомо, не судимий будеш. Перед богом усі рівні: і чародій, і блудодій. А смерть ніким не гребує: мирський чи святий,— їй все однаково, для неї всі — людська трава. Тільки живий судить та рядить живого, та міряє на свій аршин. А аршин до аршина не рівняти: у Митрія Стоднева він божим словом прикрашений, а бісові не страшний, а її ось, Настоньку, під свій аршин не підгониш. Бачиш, яка вона мучениця, а сама наче свічка воскова.

Вона говорила, немов читала молитву, і поралася біля матері — поправляла подушку, вклала їй руки якнайзручніше, скидала з неї спідницю й укривала ковдрою. А дідусь сидів у ногах матері, низько схиливши голову й спираючись ліктями об коліна. Лукерія неквапно, роздумливо робила все, наче ця поранина дуже її тішила. Маленькі й добрі оченята її тепло посміхалися, і вся вона, схожа на скитницю, стала святковою, як у молитовні.

Вона пропливла до комори, задзвякала заслоном, заходилася випрїбати з припїчка попїл. Лучинкою вона швидко й спритно відкидала гарячі жаринки й зсипала попїл у фартух. А коли підійшла до матері, звелїла мені розв'язати фартух на спинї.

— Відійди-но, Хомо, подалї й ти, Феденько, а я нїжки їй пообкладаю попелом, кров їй розжену...

Я відійшов до порога й прихилився до спинки лїжка, а дїдусь вийшов через відчиненї дверї...

Лукерїя обклдала матері ноги попелом і співучо мурмотїла шось невиразне. А мати на очах у мене дивно й страхїтливо танула, і, разом з життям, згасало в нїй усе кровно рїдне, мое — і трепетна її сердечна теплота, і нїжна задушевнїсть, і радїсна бунтївливїсть, яку я завжди відчував у нїй, як мрїю про щастя.

Раптом я побачив, що мати силкується підвестись на лїктях, але їй несїла.

По-дитячому жалїбно вона пролепетала:

— Душа горить... Водицї менї холодненької. Не морїть мене, як Пашеньку...

Я кинувся до неї й зачерпнув з відра цїлий кївш води. Але, коли я підвів їй голову й підніс кївшик до губів, я не витримав і розридався. Мати закорчилася в судорогах, і її почала мучити блювота.

Лукерїя кїлька разів мїняла попїл на ногах матері й розтирала її сухими долоньями рук, а потїм співучо читала напам'ять псалми.

До хати швидко вбїг батько, а за ним той самий студент, який приїжджав з молодим Ізмайловим до криницї. Він, не церемонячись, оглянув хату й заусміхався:

— Оце добре! Чистенько помито. Одразу видно, що хазяїйка не терпить бруду.

Він пройшов до стола й метнув очї на матір і на Лукерїю.

— Надзвичайна зустрїч! Наука й знахарство. Але тїтоньку Лукерїю я поважаю: вона все бїльше травами лїкує, на парї садовить та горщики накладає. Ось ми разом з тобою до дїла й візьмемося.

Він швидко напнув на себе бїлий балахон, схилився над матїр'ю, взяв її за руку, прислухався до неї, не перестаючи говорити.

— Так, чудово! Ти, люба бабусю, два відерця приготуй: одне виноситься в яму й там миється розчином

вапна, друге, чисте,— сюди. Вапно на ганку, в мішку. Іди жвавіше, бабусю, а я дам хворій ліків... Гарячої води треба б з печі.

Лукерія спочатку неприязно й з побоюванням поглядала на студента й навіть відійшла далі, до другого краю стола. Мабуть, її, як тиху келійницю, злякав і приголомшив цей сторонній, говіркий, чужий подобою й мовою парубок, що несподівано й зовсім нестатечно вбіг до сумної хати. Тут лежить під іконами хвора при смерті, а він, мов той біс, блаженствує, вбирається в білий саван, зовсім без поваги до старозавітного дому розпоряджається, як на ігрищі. А мені він подобався. Я відчув до нього симпатію ще того дня, коли він розкидав вапно біля криниці й безстрашно кпив з дядьків, які з дрючками стояли на горі й з похмурою цікавістю стежили за його роботою.

Він глянув на відро води й провів пальцем по спітній жерсті.

— Воду треба частіше приносити з криниці, щоб вона не застоювалася. Це вже на твоєму обов'язку, Василю.

Батько ущипливо підсів його:

— А лікар з Даниловки не давав води Пашусі-небіжчиці, тільки кусочок льоду дозволив у рота їй класти, та й то рідко. Ну, й згоріла жіночка.

Студент благодушно пояснив:

— Лід — це добре, але, по-моєму, не досить. Я волію свіжу водичку з криниці. Нехай наша хвора п'є до сходу й промиває шлунок.

Він знову заспішив.

— Ану, люба бабусю, виймай-но з печі гарячу воду. А ти, юначе,— звернувся він до мене з усмішкою,— тягни сюди пляшки. Вони в мішку поряд з вапном.

Він відгорнув ковдру й радісно здивувався.

— Ах, яка з тебе чудова лікарка, Лукеріє! У тебе й повчитися нам, жовторотим, не гріх. А ніжки ще не розтирала їй? Зараз же треба. Ось і ти потрібний будеш, хлопче. Як тебе звуть? Зараз же, Федю, знайди й дай мені шерстяні панчохи або рукавички. Ноги й руки будемо розтирати матері. Тітонько Лукеріє, розпали краще самовар, бо в домі, мабуть, і дровець нема. Гаряча вода потрібна постійно.

Лукерія несподівано посміхнулась, але сказала незадоволено й ображено:

— Хоч ти й учений, а туркати молодий ще. Ну, та не гніваюсь: про хвору надто вже затурбувався.

— Ти не лай мене, тітонько Лукеріє! Я ж клопочусь не з обов'язку лише, а й від гарячого серця. Як це можна допустити, щоб така молода жінка загинула!

Замість того, щоб бігти по пляшки, я підскочив до нього й схопив його за руку.

— Без мами я життя рішуся...— заїкаючись з одчаю й надії, скрикнув я й захлинувся слізьми.— Що хоч зі мною роби, а її вилікуй.

Антін пригорнув мою голову до свого халата й зворушено засміявся.

— Постараюсь, постараюсь, любий. Як-небудь піднімо її спільними силами.

Батько побіг по воду до криниці, а Лукерія поралася біля самовара. Я привів мішок з брязкаючими пляшками й збігав до комори по теплі панчохи.

Судороги страхітливо ламали руки й ноги матері, і вся вона корчилася від блювання. Антін вливав їй у рот якісь каламутні ліки.

Ввійшов дідусь, вклонився студентові й сів на лаві.

— Супроти божої волі не підеш, пане,— сказав він покірно й лагідно.— Усі під богом ходимо. Ось і стара моя занедужала — у виході стогне...Коли б і її не забрав господь.

— Є ще й інша народна мудрість, дідусю: богу молись, а до берега гребись. Піду й до старенької. А народився я не паном. Батько мій — машиніст на залізниці й тепер ще не кинув паровоза, хоч сивизною й тобі не поступиться. Звуть його Макарком, а мене — Антоном.

Дідусь відчужено подивився на нього й з усмішкою собі на умі провів пальцями по бороді.

— А ось науку здолав — дохтуром став. З простолюдівчених не бувало. Простолюдів визначено горба ламати, а наукою панство та купецтво промишляє.

Антін розтирав обома руками матері ноги й красномовно говорив:

— Науку, дідусю, теж горбом заробляють. Я ось і голодував, і холод терпів, і всіляких труднощів зазнав. А від цього тільки сміливіший та лютіший ставав. Прості люди тепер цю науку сміливо в дворян та багатих виривають, хоч вони й замикають її від народу, та замки, бач, наш брат поволі збиває.

Я бачив, що дід не вірить жодному його слову, але з чемності приховує свою мужицьку неприязнь. Він не визнавав іншої праці, крім праці на землі, мускульної праці, і навіть тих селян, які йшли на сторону, в міста, вважавав пропашими — гульовими людьми, котрі, як і всі городяни та пани, їдять селянський хліб і живуть дармоїдами.

— Коли всі вченими будуть — кому ж за сохою ходити та хліб молотити? Вчені, бач, до панів липнуть, а мужика цураються, черню гребують.

У Антона сміялися ніздрі й очі, але відповів він дідові скромно й переконливо:

— У Ізмайлових я їхніх дітей навчаю. І живу від них на відшибі — у флігелі. А послало мене сюди земство — з холерою боротися. Нас, таких хлопців, як я, багато послали на села.

Дідусь дивився на нього з глузливим відчуженням.

— Либонь вам жалування велике платять. Гроші, бач, холери не бояться.

— Ні, дідусю, ми — з доброї волі, безплатно. А гроші на прокорм одержую від Ізмайлова за навчання його паненят.

— Ти очей не замилюй, дохтуре! Який йолоп холері на роги задурно полізе!

— Ну, то ось я — один з таких йолопів. І тут, у вас, і в Моревці я вже встиг на ноги поставити не одну людину. В Моревці хотіли мене трошки дрючками помолотити, та я із своєю веселою вдачею попідруч з тими, кого зцілив, просто до них у юрбу і вривався.

Він засміявся, скинув ковдру з матері й владно крикнув:

— Ану, дідусю, іди сюди — допомагай! Тітонько Лукеріє, без тебе не обійтися: ти жінка, то ж краще біля Насті впораєшся. А ти, Федюк, тікай звідси й більше до хати не заходь.

Ця бистра розпорядливість впливала й на Лукерію й на діда сильніше, ніж наказ і окрик начальства. А начальство, починаючи з старости, завжди до тупої покірності пригнічувало діда, владаря в домі. Антін Макарович, аж ніяк не ображаючи, з ясною посмішкою, відбувався жартами на лукаві запитання дідуся й заганяв його в глухий кут своїм безкорисливим і добровільним доглядом за холерними хворими, сам зовсім не боячись

від них заразитися. Я вірив кожному його слову й відчував, що до дідуся він ставиться поблажливо й бачить його наскрізь. Він не сперечався з ним, і справу свою робив розторопно, анітрохи не гидуючи.

У цій нашій хаті, яку дід любив настрашливо називати «кеновією»¹, Антін почував себе так само вільно, як біля криниці. Мабуть, він в інших хатах, де були холерні, тримався так само вільно, як і тут: біля хворого він був хазяїном і розпоряджався не роздумуючи, без будь-яких церемоній. Звиклий змалечку боятися діда, я з подивом спостерігав, як Антін благодушно змушував його допомагати собі, а дід покірливо слухався. Але ця владна сила Антона була не сваволею пана, а силою безкорисливої людини, яка прийшла на допомогу матері, щоб врятувати її від смерті.

Батько ввійшов з повним відром свіжої води й поставив його на стіл, а друге відро хотів винести, але Антін спохватився й спинив батька:

— Ти, Василю, з водою почекай. Тобі є інша робота.

Він наказав йому щось на вухо й голосно закінчив, тицьнувши пальцем у підлогу:

— Будь тут, біля тітоньки Лукерії. А ти, юначе, ходитимеш по свіжу воду. Тільки до хати — ні ногою.

Я покірно вийшов на вулицю й болісно відчув, що я — сам, як сирота, що мені немає місця ні в хаті, ні у виході, де лежала хвора бабуся, ні в коморі, де пахло мотлохом і гнилизною.

VI

Студент Антін Макарович приїздив щодня на дрожках і разом з Лукерією та батьком довго порався біля хворої матері. Він давав їй пити ліки, відтирав ноги й руки шерстяними панчохами, не гидував, коли її мучила блювота, і навіть ніби веселішав та покрикував з радісною впевненістю:

— Ось як ми вміємо холеру виганяти! П'ємо джерельну водичку — рясно промиваємо нутрощі, за день-два воскреснеш, Настьонко, і відчуєш себе щасливою, а життя прекрасне, хоч і захаращене воно різною мерзотою.

¹ Кеновія — братський монастир-гуртожиток.

Батько проводжав його аж до дροжок з вдячною й чемною усмішкою, схиливши голову до плеча. А Лукерія дивилась із відчиненого вікна з розчуленою побожністю. Він ішов у вихід, де лежала бабуся й метався в гарячці Сьома. Звідти він виходив разом з дідусем.

— До бога взивай, а сам фук докладай, Хомо Сильвестровичу,— сміявся він, вибігаючи з підземелля.— В житті ти свого не проминеш, без бійки свого не віддаси. А тут — живі люди, кривні, близькі. Як же не боротися за них, як же їх не рятувати від смерті? Та й бог навряд чи похвалить тебе за те, що ти звалюєш на нього всі напасті. Я гадаю, що людина угодна богові не смиренням та терпінням, а боротьбою за своє законне право — жити й по-своєму влаштовувати свою долю. Ех, як міцно в тобі сидить рабський страх перед владикою-паном! Нічого ти не знав у своєму житті, крім покірності й жорстокості. А життя тепер інше й люди інші. То ти вже, дідусю, не заважай їм жити, як хочеться.

Так він приїздив до нас двічі на день і скакав на дροжках уздовж великої перії, а звідти їхав на заріччя.

Мати повільно одужувала, і її перенесли з-під ікон на ліжко біля задньої стіни. Обличчя її, дуже змарніле, бліде, вже світилося ледве помітною усмішкою, і коли вона розплющувала очі, вони здавалися великими й променистими.

Бабуся незабаром відлежалася від якоїсь немочі й уже благосно стогнала в хижці. Сьома лежав у виході в гарячці. Тит не показувався: він перебрався на гарман — у половню. Він хазяйновито бродив по подвір'ю і, обсипаний відвійками, не знав, до чого взятися. Сигній пропадав у чоботаря й вечорами квапливо пробігав до комори, переодягався там і так само квапливо, з оглядкою, зникав у сутінках за амбарами, кучерявий, густобровий, меткий. Мабуть, він користувався правом «лобового», для якого — все дарма. Цих парубків вважали напівсолдатами й за звичаєм під час гульні вже не було над ними суворої влади батька й сім'ї. Бешкети їх часто будоражили все село. Прикидаючись п'яними, вони проходили вулицями нашого й зарічанського кутка, горлали співомовки під гармонь, танцювали на ходу й раптом, ні сіло ні впало, починали ламати прясла в загонах і виганяти на вулицю корів і овець. Худоба ревла, мекала й розбрєдалася по вулиці.

Одного разу вони спокусили випивкою соцького Гришку Шустова, і він, як колишній солдат, гуляв з ними до півнів, вихваляючись перед парубками своєю унтерською люттю. А коли він упав на вулиці, вони стягли з нього сорочку й штани. Про це довго судачили в кожній хаті й злорадно реготали. Але він відсидівся вдома й нікому не мстився: боявся, коли б начальство не позбавило його почесної й прибуткової служби.

Цього року любових у нас було троє: наш Сигній, Ольоха Набрін — той самий, що навалював мішки на плечі Луконі сліпого, — і Мишко Кантоністов, парубок з найбезтурботнішої сім'ї, червоновоłosий, з рябим від ластовиння обличчям.

Цими зловісними ночами, коли хати припадали до землі в могильному мовчанні, любові хлопці бродили по селу, і, виспівуючи під гармонь приповідки, будоражили дівчат, які спали на траві перед своїми хатами. Ці бешкетні прогулянки по всьому селу з гармонню й молодецькими співомовками, коли рідко в якій хаті не було горя та лиха, зневажали смутну тишу й викликали вороже нарікання.

З відчинених вікон витикалися сиві голови, і старечі голоси соромили рекрутів. Але вони хвацько відмагалися жартами й садили тропака. Для любових не існувало ніяких перепон і застав: вони переходили на той бік, туди, де стояли караульні, забирали в них дрючки й кидали в річку, а караульних розганяли по домівках.

Ми з Кузярем звичайно вечорами йшли до пожежної й грали з Миколькою в скраклі. Довгоногий Миколька бив важкими палицями по цурупалках влучно й сильно, і вони, перекидаючись, розліталися далеко в сторони, а ми з Кузярем незабаром «відмахували» свої руки й програвали Микольці. Він, задоволений, переможно прищурювався й наспівував собі під ніс невиразну співомовочку. Кузяр лютував і нещадно мстився йому дошкульними словами:

— Дурень не розумом гожий, а махалками. Навіть кінь за сохою думає, а дурень тільки неробством живе — як тут ось біля пожежної. Давай-но краще в шашки зріжемося: ти любиш у нужнику сидіти.

І справді, Кузяр спритно й впевнено пересував шашки на строкатій дошці, влаштовував пастки й змушував Микольку бити підставлені пішаки, віддавати навзаєм по

два, по три одразу й безнадійно залазити в тупик. Худеньке личко Кузяра ставало гостреньким і злим, чорні гарячі очі зірко нишпорили по дошці, а кістлявий палець хижо націлявся то на того, то на того пішака. Миколька задумливо гугнявив якусь пісеньку й спокійно, повільно обмірковував черговий хід. Він скидав прищуреним оком на Іванка та шельмувато підморгував йому, і мені здавалося, що він завжди стежить за Кузярем і старається ошелешити його раптово, з невинним і грайливо-простодушним виглядом. Миколька завжди показував нам свою перевагу дорослого парубка, а на грубощі Кузяра або посміхався мовчки, або лагідно й поблажливо бубонів:

— Ваню, дурні, бач, перед очима вертяться, а розумні розумом не вихваляються: вони тишком-нишком людьми крутять. Ось Митрій Степанович Стоднев по всій окрузі на розумниках верхи їздить.

І під це повчальне бубоніння пальці його танцювали по дошці, непомітно пересували шашки, і, на подив Кузяра, він швидко проходив у дамки. Кузяр, шаленіючи, скидав шашки з дошки й горлав:

— Шахрай ти, а не товариш! Гра була моя, а ти шашки на свій лад позсував.

— Не спійманий — не злодій, Ваню. Де свідки? Федяшка, чи що? Та яка йому віра? Він же твій підвалет.

Я вже не раз помічав витівки Микольки з шашками й стежив не так за грою, як за Миколькою. Він не відганяв мене від себе, хоч і знав, що я стежу за його пальцями, але старався обдурити й мене й Кузяра якою-небудь витівкою.

— Федю! — раптом злякано вигукував він, — хто це до пожежної біжить?

Я мимоволі скорявся його тривожному крику й вибігав з сарая. Звичайно, на луці нікого не було, і я сконфужено брів назад. Кузяр зневажливо цідив крізь зуби:

— Повір дурневі — сам дурнем станеш. Ех ти, а ще ватажник!.. Він же хотів тобі очі замилити, та на мої очі наразився.

А Миколька удавано чудувався:

— Невже нікого нема? А мені щось привиділося.

І співчутливо питає:

— А ти, Ваню, либонь нічого й не їв сьогодні?

— Не їв? — гордо підводив голову Кузяр. — Я за всіх багатший: у мене живності — увесь білий світ.

Одного разу він вийняв з кишені штаненят скарлючене й підгоріле тільце пташки, без голівки й лапок. Миколька злякано відмахнувся.

— Це ти що таке тичеш?

— Горобця. Я їх щодня скільки хоч ловлю. І голубів. В плетеницю. Поставлю плетеницю на лучинку, а до неї нитку прив'яжу, налетить їх видимо-невидимо, я їх і накрию. Смачнішого за горобця та голуба нічого в світі немає. Ми з мамцею тільки цим добром і ласуємо. Спершу вона плювалася та лаялася, а потім розчухалася — і не відірвеш. Ість та й плаче-розливається: «Гріх,— каже,— Ваню... задавить нас гріх за погань». А я розважаю її: «Їж собі, — не сумуй, мати. Я всі твої гріхи на собі до яру віднесу й повикидаю».

Миколька навіть розлютився від болісної спокуси вихопити з руки Кузяра засмажену на вогні пташку, але не міг подолати огиди до цієї дичини: на селі вважали за тяжкий гріх убивати горобців і голубів, а їсти їх заборонялося стародавнім звичаєм. Він відштовхнув Кузяреву руку, але очі його блишали голодним блиском, і він ковтав рясну слину.

— Сам їж... Тільки стережись, щоб тобі дядьки ребра за це не попереламували.

— А дідька лисого!..— задирливо випростався Кузяр.— Голод — не тітка: приспічить — і мишей їстимеш.

Я вихопив у нього пташку й підніс до рота, хоч теж гидував забороненою їжею. Мені хотілося тільки показати Микольці, що цей засмажений горобець — справжні ласощі, що я, як бувалий хлопець, зовсім не зважаю на сільські забобони. Але тільки-но я почав обглодувати тоненькі кісточки, ця крихітна пташка здалася мені дуже смачною. Кузяр дивився на мене задоволений і торжествував. Він вийняв з кишені ще одну пташку й похвалився:

— Я з голоду не подохну. Дочасно тільки дурнів смерть косить. А я на її косу тільки попльовую.

Миколька не відривав жадібних очей від лакомого горобчика й боровся з бажанням видерти його з міцних пальців Кузяра.

— Ну, ти, Кузяр, зовсім одчайдушний став: і гріха не боїшся.

— Гріха боятися — всього цуратися. А я люблю грішити: все знати та все відати. Ось ти хоч і здоровило, а я розумніший за тебе.

Миколька не витримав — вихопив у нього з рук горобця й засунув у рота. Він прожував його разом з кісточками і з насолодою проковтнув.

— Та й смачно ж! Ех, Ваню, добро яке! Ти принось щодня сюди.

Він так смішно здивувався цій несподіваній благодаті й такими голодними очима дивився на Кузяра, що я зареготав.

Біля криниці, в години вечірнього водопою, біля пожежної, біля порожніх амбарів стали купками збиратися дядьки. Спочатку вони мирно, нібито беззлобно, гомоніли про се, про те, приглядаючись, прислухаючись один до одного, потім гарячилися, сперечалися й з оглядкою розходилися в різні боки. На нашій стороні дядьки збиралися за жигулівкою, біля яру.

Пролазливий і догадливий, Кузяр уже знав, чого крадькома збираються дядьки й про що вони розмовляють. Незважаючи на заборону, він у сутінках пробирався навіть на верхні перії заріччя, ховався за хатами й коморами й прислухався до бунтівливих розмов дядьків. Миколька мовчав собі на умі. Але коли раптом дядьки починали галасувати біля жигулівки, як на сході, він підморгував нам і кивав головою на голоси: дивіться, мовляв, хлопці, якими одчайдушними стали люди...

А Кузяр хвальковито осміхався й підсікав:

— Тільки теревені правлять, а діла нема. Язиком калатають: блям, блям, а кожен — геть від сусіди.

Він говорив, як дорослий, розважно, суворо. На чолі в нього прорізалися зморщечки, і очі гаряче спалахували від обурення.

Вечірні заграви згасали в серпанковій імлі, і небо над хатами заріччя довго палало червоним вогнем, тривожило душу невиразним передчуттям, а над лукою курилося гарячим попелом. Повітря було туманно-фіолетове, чадно-пекуче, хати, амбари й комори танули в серпанку й здавалися несправжніми. Церква наче стояла навколішках і сумно молилася згасаючій зорі. Але, коли ставало зовсім темно, в різних місцях за селом тремтіли в імлі інші заграви: мабуть, десь дуже далеко палахкотіли пожежі. Можливо, це горіли хутори і села, а можливо, засохлий на пні пустоколосий хліб і суха трава. Пожеж у нашому селі ніколи не було, і ніхто не боявся, що вони коли-небудь спалахнуть: не тільки старообрядці, а й мир-

ські, крім Архипа Уколова, вважали за гріх і злочинне баловство «трубокурство», а сірники ховали в потайному місці, щоб не потрапили до рук дітям. Але беззоряними вечорами, без єдиного вогника в хатах, з далекими багровими загравами, ця зловісна тиша була живою й страшною.

І тільки час від часу на довгій перії або нагорі в заріччі попискувала гармонь, і удавано п'яні голоси здавалися недоречними, задириливо бешкетними, як блюзнірство.

Хоч в багатьох хатах ще не стихло голосіння по мерлих, на вулицях знову можна було зустріти і старих і молодих, заклопотаних господарчими справами. Часто збиралися де-небудь біля амбарів або в когось на призьбі діди й гомоніли про свої злигодні. А вечорами дівки й парубки несміливо сходилися там, де звичайно водили танки, й тихенько співали пісень. Протягом літа багато винесли домовин на кладовище, на ланах згорів хліб, і голод загрожував уморити й усіх інших. Люди ходили з сірими, набряклыми обличчями й тупими очима. Але життя незборимо й уперто нагадувало про себе всюди—в дитячих гомінливих іграх, і в вечірніх зборищах дівчат і парубків, і в бентежних розмовах дядьків, що збиралися біля амбарів.

VII

Один з таких вечорів незабутньо залишився в мене в пам'яті, тому що з нього почалися приголомшливі події на селі.

Біля жигулівки збиралися одні й ті ж дядьки: Тихінкожум'яка, рудий силач, колишній солдат; Ісай — худющий і довготелесий дядько, з ріденькою білобрисою борідкою і розкошланим волоссям, завжди гарячий, крикливий і несамовитий; Гордій — широкобородий, горбоносий, зосереджений, неговіркий дядько, що, здавалося, нікому ні в чому не вірив і завжди дивився в землю з усмішкою собі на умі. Приходив сутулий чоботар Філарет і кремезний Терентій Парушин, старший — обидва довгобороді й схожі один на одного. Філарет говорив чудно: він раптом шалено скипав і надсадно вигукував, задихаючись від злості, вирячені люті білки його й міцно

стиснуті кулаки непокоїли всіх. Навіть Тихін, сильний і спокійний дядько, поглядав на нього з боязкою настороженістю. Філарет хоч і робив на Стоднева з ранку до ночі, не розгинаючи спину, але з боргу не виходив і цього літа голодував так само, як інші бідняки. Раніше він був наче тихої й спокійної вдачі й працював з впевненістю майстра, який не залишиться без куска хліба. А тепер в ньому вирувала невгамовна буря й мстива ненависть до Стоднева. У Філарета померло двоє хлопчаків, а третій — немовля — пищав біля порожньої груді матері й танув день при дні. Тетяна Стоднева не давала Філаретові ані жмені борошна, ані мірки зерна й кричала на нього, як на неоплатного боржника.

Разів зо два я бачив, як він, розлючений, ішов від неї, сутулий, страшний, махаючи кулаками, і люто лаявся на всю вулицю.

Терентій, статечний і скромний, поважно слухав розмови сусідів і мовчав, не виявляючи ні схвалення, ні незадоволення.

Тихін, очевидно, був серед них ватажком, і його голос звучав твердо й владно. Про що вони розмовляли й у чому він переконував дядьків — я не знав: нас, хлоп'ят, вони відганяли. А Миколька сам не відходив від пожежної, хоч і поглядав у бік жигулівки з хитрою, знаючою усмішечкою. Це лютило Кузяра, і він знущався з Микольки:

— Ну, ми хоч з Федяшкою й під пах Тихонові не вирости. А ти, Миколо Мусійовичу? За повинністю ти ж — дозорний. Чого люд збирається та судачить? Може, люди змовляються село підпалити? А ти розчепірився по-дурному та й чухаєшся.

Миколька підморгував йому і, засунувши руки в кишені штанів, посміювався щербатими зубами.

— Ти хоч і розумник і пролаза, Кузяр, а нічого не тямиш. А я крізь землю бачу й розгадаю тобі краще за Мартина Задеку, які справи люди задумали.

Кузяр не здавався; його гордість всезнайки не терпіла приниження. Він фиркав і зневажливо викривав Микольчині таємниці:

— Ото секрет який курячий. Курка яечко хоче знести — підкрадається до кошеля, а сама квокче. Та я більше за тебе, каланча ти пожежна, знаю, про що дядьки біля амбарів калатають. Я одного боюсь, коли б вони всю

обідню не прокалатали. Довідаються соцький та староста — всіх пов'яжуть.

Але Миколька незворушно дивився здаля на дядьків і прикипав до місця з хитрою усміщечкою на губах, ніби чуйно прислухався до глухого й невиразного гомону. А коли Кузяр намагався потай підійти до дядьків, мучений невтримною цікавістю, Миколька із зловісним дружелюбством хапав його за рукав і ласкаво говорив:

— Я тобі, Ваньок, голову скрочу й ноги попереламую, якщо тобі закортить послухати, про що люди гомонять. А без вас мені нудно: що я без тебе, веселого та говіркого хлопчини, робитиму?

Я розумів Микольку дуже добре, але Кузяр ніяк не міг залишитися в боргу перед ним і огризався:

— Поки ти мені, Миколо Мусійовичу, зберешся голову скрутити та ноги попереламувати, я на тобі вдосталь покатаюсь... Я ж усе село сходив та обнюхав.

Миколька не збентежився, а скорчив здивовану гримасу:

— А ти, Ваньок, пішов би по великій перії та про це півнем проспівав би; ото б люди посміялися з тебе! Ніхто ж краще за тебе казок не вмє розповідати.

Кузяр раптом заклопотано порадив:

— Ти, Миколо, краще б дядькам допомагав: заліз би на пожежну та дозором і покараулив — звідти ж, з вежі все видно.

Миколька аж здригнувся від кмітливості Кузяра, змахнув руками й кинувся до задньої низької стіни пожежного сарая. За хвилину він виріс на спадистій тесовій покрівлі й одразу ж про все забув від утіхи, оглядаючи все село та прибережні кручі й низини.

Кузяр ткнув мене в бік і злорадно засміявся.

— Здорово я його обдурих! Зараз він наче на гойдалці гойдається — страх любить на покрівлю та на дзвіницю видиратися. Він у дядьків дозорним був і нас за хвоста держав. А зараз, наче ненароком, підійдемо й понюхаємо, на що вони зважилися. Тільки, цур, сміливо: за жигулівку не ховатися, а грудьми стояти.

Ми промчали від пожежної до ветхого зрубу жигулівки, оббігли її навколого й стали за спинами здоровезних дядьків — Терентія і Філарета.

Ісай і Гордій жили близькими сусідами: хатинки їхні стояли навпроти при виїзді на околицю. Вони здавалися

мені такими ж безликими, як і інші. Усі потішалися над їх дружбою, що була схожа на люту ворожнечу: вони, мов близнята, не розлучалися один з одним і на вулиці й на сході. Та тільки-но скаже один з них слово, другий одразу ж заперечує йому, і між ними починається пересварка. Ісай, худий і високий, ходив квапливо, рвучко, витягнувши шию, наче його підштовхували ззаду. А Гордій, кремензий, важкий, чвалав, схиливши бородату голову, роздумливо й поважно.

Кузар з гідністю самосильного парубка прислухався до розмови дядьків. Я ще ніколи не бачив його таким діловито вдумливим і не помічав раніше різких зморщенок між зсунутих брів. Обличчя його немов постаріло й втратило звичайну неспокійну жвавість. Цього разу дядьки були дуже стривожені й з гарячою люттю в очах допитливо прощупували один одного. Тільки Тихін, який бував у бувальцях, стояв незворушно і, заклавши руки за спину, неухважно дивився через голови дядьків кудись вдалину. Особливо кип'ятився Ісай: він махав довгою рукою, хапав пальцями повітря і надсадно сперечався з Гордієм, який, поблискуючи великими зубами, тільки зневажливо від нього відмахувався.

— На гамазеї печать, а печать зламати все одно що голову зірвати... — сипів Ісай і з жахом вирячував очі на дядьків. — Де гріх, там і біда.

Гордій ехидно перебив його, штовхаючи плечем:

— Таж брешеш, Ісайко. Гріх від біди плодиться, а де гріх — там і потіха. Якби не я, давно б ти й печаті й замки на гамазеї зламав. Ти спиш і бачиш, як би ото під різки потрапити.

— Ти мене не займай, змій-горинич! — розлютився Ісай. — У мене руки довші за твої. Хіба не ти на підводи Митрія Стоднева зазіхаєш? Повинись-но перед людьми.

Гордій виширив свої широкі зуби й по-панібратському поплескав Ісаю по плечу:

— А ти, Ісаю, сам перед сусідами кайся, як силкуєшся їх підбурити з гамазеї хліб вигребти. А він не дається: на всіх замках печаті сургучні. Та й люди від гамазеї відступляться — громадський хліб, насінневий. Ніхто собі не ворог, а громадське добро — святе.

— Ти, Гордію, не заносься, — хвилювався Ісай — І мене не картай. Хіба ти додумався до того, щоб захопити хліб у глітая? Хіба не я торочив тобі безперестань: у

Митрія треба хліб забрати. Він, Митрій, настоятель, божественик, повні засіки в клунях засипав. А чий хліб? Наш. Хто йому за борги останній лантух тягнув? Ми. На чийх угіддях сів він та збирав? На наших. А хто спину гнув та піт проливав на відробітках? Знову ж таки ми. А куди зараз він цю силу-силенну хліба вивозить? До себе, в місто. Тут він нас дочиста обібрав, а в місті золото загірбатиме.

Гордій посміхнувся, втупивши очі в землю.

— Не ти з твоїм розумом додумався до цього, Ісаю, а люди добрі напоумили. На чому вирішили, на тому й утвердимось: і борошно й зерно з села не випускати. Не те важливе діло, щоб хліб забрати, а те діло, щоб стіною один за одного стояти. Ось ми з тобою перед громадою давай і відмовчимося: ніякі нам страхи не страшні, а язики запечатаємо міцніше, ніж сургучними печатками.

Він обняв Ісаю й дружньо струснув його, а Ісай насунув йому картуза ще нижче на очі й глумливо промурмотів, обхопивши довгою рукою йому поперек:

— Ума в тебе тьма, та в голові ладу нема.

Дядьки дивились на них і сміялися, посміхався й Тихін. Але всі знали, що хоч вони й лаються, та це тільки особливе, властиве їм виявлення обопільної прихильності й взаємної відданості. Коли ж хто-небудь з дядьків кпив з них, вони обидва дружно накидалися на нього й навперей знущалися з нього: один — палко, надсадно, викривально, другий — спокійно, неохоче. На подив усьому селу, Ісай і Гордій не розлучалися і в роботі: вони разом орали свої наділи й молотили хліб на одному току. І ніколи не було випадків, щоб вони обманювали й кривдили один одного. І жінки їхні жили теж у злагоді, як подруги. Під час польових робіт вони навіть обідали й вечеряли, як одна сім'я.

Філарет, босий, у сорочці без пояса, чи то засміявся, чи то заїкав і, фиркаючи, проричав обурено:

— Чи ми сюди дурня строїти ходимо, сусіди? Чи на блазнів не налюбувалися? Адже час минає. Розпоряджайся, Тихоне, кому що робити треба.

— То ось, дядьки, — суворо й заклопотано пробасив Тихін, — з опівночі всі по своїх місцях, як вирішили. Я солдат. А в цьому нашому ділі без дисципліни не можна. Слухатися мене з першого слова. Не сперечатися, не оргізатися. А то любимо ми до смерті сичів дражнити.

Ісай з Гордієм — нерозлучні друзі, а з цієї ночі вони в мене теж як солдати: щоб я голосу їхнього не чув.

Раптом він обернувся до нас із Кузярем і загрозило насупив брови.

— Це хто вас сюди допустив, хлоп'ята? — І наказав з лагідною суворістю: — Геть, геть звідси! Нема чого вам тут вештатися, та держіть язика за зубами! Ану, тікайте, поки живі-здорові.

— Оце Кузяреня — відомий пролаза, — захвилювався Філарет, змахнувши кривими руками. — Давно б його шпанделем відшмагати треба та й Федяшку за компанію.

Кузяр відважно ступив вперед:

— Ти, Тихоне Кувиркін, мене не жени: я такий же господар, як і ти. Мені й честь по статечності. Я ж не гірше за вас усе розумію. А біля тебе, дядьку Тихоне, я спиртнішим за всіх тобі помічником буду.

Дядьки пильно подивилися на нас, але ніхто не сміявся. Голос Кузяра прозвенів так поважно й вимогливо, а худенька фігурка так напружено випросталася, що всі залюбувалися ним і схвально закивали головами. Тихін подумав і примирливо посміхнувся.

— Та воно так... Тільки ж ти ще до нашої бороди не доріс, Ваню.

— Та люди кажуть, дядьку Тихоне, що борода росте без труда — не від розуму. Онде Митрій Стоднєв і без бороди розумний та сильний. А я, може, і його пересилити хочу.

Дядьки засміялися, але Тихін насторожено втупився в Кузяра, немовби відчувши в його завязтті не звичайну витівку пустуна, а нетерпляче поривання до подвигу.

— Та як же це ти Митрія — такого доку — хочеш переважити, Ваню? — з суворою насмішкою спитав він.

— А так... Митрій, бач, наказав Тетяні все борошно й жито вивозити з клунь зараз же, поки між нами й зарічними сторожа стоїть. Я все пронюхав: Митрій звелів хліб вивозити ночами. Селяни, мовляв, лихом прибиті — не до того їм, щоб змовлятися. Від холери та голоду в них, мовляв, бороди важчі за довбешку стали, а руки не держать і ложки. Безборонно увесь хліб ночами можна вивезти.

Дядьки з настороженою цікавістю прислухалися до слів Кузяра. А Гордій відмахнувся від нього й буркнув:

— Годі тобі, Ванько, брехати. Хіба ти в Митрія за підручного був?

Ісай відштовхнув Гордія й обурено перебив його:

— Ванятка не бреше, Гордію, — він чистісіньку правду ріже. Я сам ночі не сплю — вже котрий віз із хлібом проводжаю.

В гнівному голосі Кузяра всі відчули прихований біль змученого немолодого, на якого впали всі злигодні цього жахливого року — голод, холера, смерть батька, безнадійно хвора мати. Кожен день загрожував розчавити його новими випробовуваннями й лихом. І все-таки він не зазнавав духом, не скаржився, не плакав у відчаї. Мені здавався він сильнішим і розумнішим за першого-ліпшого з цих дядьків, тому що він турбувався не тільки про своє обійстя, де в нього стояла ще на ногах кістлява конячина й заціліла в поріділій череді комола, ялова фрябуха, але й стежив за всіма сільськими подіями. Він знав, що діється на панському подвір'ї, які підступні пастки розставляє селянам Митрій Стоднев у ці дні тяжких злигоднів, щоб закобалити люд — змусити й старого й малого працювати на загарбаній землі. Він, цей безжурний парубійко, як лазутчик, шмигав по всьому селу, прислухався до розмов дядьків, в'язнув до лобових парубків, розважаючи їх своїми пустощами, і підбурював їх то лякати шоночі Тетяну Стодневу, щоб їй стало нестерпно, то викрасти коней у сторонніх возіїв, то зняти з сідал півнів, щоб кинути їх через вікно в хату, де ночувала Тетяна.

Вже смеркало, а дядьки не розходилися: вони стояли щільним гуртом і розмовляли майже пошепки. Нас із Кузярем вони вже не відганяли. Тихін навіть поклав нам руки на плечі. Я відчув, що він навмисне тримає нас біля себе. Підійшли лобові, перемовилися з дядьками жартами, усмішками. А Гордій ущипливо присоромив їх:

— З якої це радості ви, хлопці, гармоните й бешкетуєте? Зараз при нашому горі й лошата під матку ховаються.

Сигній заметушився, загрив своїми форсистими чобітьми й, посміхаючись, відбувся жартом:

— Лошата — під матку, дітки — під бабку, а нас і горе звеселяє. Коли люди бідують, вони з горя й вірвочки в'ють.

Ісай засперечався з Гордієм, але Тихін угамував його сердитим поглядом. Ісай образився.

— Ти, солдате, на свій аршин людей не міряй. Ти людей за душу не бери. Треба ось із лобовими домовитися: їм — скрізь дорога, для них караулу нема. Наказ їм треба дати, щоб бідноту честь честю біля клунь зібрати.

Навіть безтурботний Сигній насторожився й став серйозно-покірним. Ольоха мовчки стояв попереду лобових і похмуро стежив за кожним рухом Тихона. Костя, перестарок, прилучився до лобових, хоч і оженився нещодавно. Так не велося в нашому селі: жонаті, які вибули з лобового віку, не водилися з призивними парубками. Мабуть, гуляв він з лобовими по селу неспроста. Він перешіптувався з Ольохою, презирався з Тихоном, кивав до нього головою і посміювався. Костя кахикав, і очі в нього були стражденні й гарячі. Старі в нього померли, і красильня не діяла. Брат його поїхав кудись ще навесні, збирався піти з села й Костя, але несподівано оженився з сиротою Фенею, у якої померли батько й мати, а Сергій Івагін забрав хату й навіть скриню та й викинув її на вулицю.

Тихін з осторогою, півголосом заговорив, немовби наказував кожному з дядьків.

— То ось... якщо хоч один похитнеться й відступиться — і йому і всім загин.

Він помовчав і знову подивився на кожного пильно й допитливо, наче прислухався, про що думали дядьки. Він навіть обернувся до лобових і затримав погляд на Кості.

Терентій, який ніколи не виходив з Парушиної волі, раптом розлютився й затрусив бородою.

— Чого ти, солдате, душу рвеш, як чемер? Хіба ми красти йдемо? Ачей, ми по совісті, не заради користі, а для добра.

— Ото праведник який! — з'ехидничав Філарет. — Перед ким виправдуєшся? Перед Митрієм чи що?

— Не вчи — ми самі бородачі! — визвірівся Ісай. — Надто спритні ми один одного вчити...

Тихін схопив його за плече й цикнув:

— Калатайло! Сховай язика за зуби!

Ісай сконфузився й хрипко зітхнув:

— Волі громади я не супротивник.

— От і гаразд. Робитимеш, що накажу, а без мене й пальцем ворухнути не смій.

Він повернувся до Ольохи й Сигнія, як командир, і суворо попередив:

— Ви, хлопці, незабаром у строю будете. Дисципліна для вас, як віжки для коня. Доповідай, Ольохо, як вивиконали мій наказ.

Ольоха посміхнувся, переступив з ноги на ногу й похмуро сказав:

— Як сказано, так і зроблено.

Тихін поманив Терентія й Гордія з Ісаєм і пошептався з ними.

— Зрозуміли? Щоб без мене — ані кроку.

Миколька стояв віддалік, мов чужий, засунувши руки в кишені штанів, і прислухався. Тихін, очевидно, і з ним домовився: він зробив йому незрозумілий знак рукою, а Миколька випнув груди й осміхнувся.

Кузяр стояв смирно й дуже чуйно прислухався до розмови дядьків. Мабуть, він зрозумів, що підліткові не місце серед дорослих, що Тихін терпить його й мою присутність тільки тому, що знає нашу відданість.

Дядьки почали розходитися, а Тихін узяв нас із Кузярем за плечі й повів із собою по дорозі до нашої хати. Костя квапливо йшов сам попереду: мабуть, він поспішав додому, до своєї молодиці.

— Ось що я вам скажу, хлоп'ята, — добродушно сказав нам Тихін: — люди ви хороші, та тільки ще не повиростали. Настане час — і на вашу долю вистачить бійки. Тож у нашу справу зараз не встрявайте. А коли хочете бути справжніми бійцями, як навкулачки, учіться слухатися.

Я ніколи не забував про події ватажного життя й з тугою думав про Гришу-бондаря, про Парасковію, про Харитона з Анфісою, про всіх дорогих мені людей, про їх дружню боротьбу, їх мрії про вільну волю. Село здалося мені маленьким, тісним і страшенно порожнім: голод виснажив усіх, і люди здавалися тяжко хворими, а холера приголомшила їх жахом і позаганяла в хати й виходи. І навіть сита Тетяна Стоднева, яка самовдоволено й самовладно розпоряджалася теслярами й возіями серед багатств і зухвало розсипала на широкі парусини смачне зерно, наче дражнила голодних і знущалася з їх безпорадності й безхліб'я, — навіть ця чваньковита баба, схожа на ватажну підрядчицю Василину, не викликала в селян люті й обурення. І тільки кілька чоловік на нашій стороні, які зберегли в собі в ці дні одчайдуш-

ність мужності й здатність помічати вбивчу несправедливість, не вагаючись вирішили забрати в глитая запаси зерна, які він, як кашей, ховав у своїх величезних амбарах, щоб продати в місті по роздутих цінах. Жито золотими розсипами шодня пеклося на сонці перед амбарами, а вечорами насипалося в тугі мішки... Я бачив цей манливий розсип шодня, бачив, як возії насипали й зав'язували мішки і ставили їх щільними рядами на площаці перед клунами. І тільки горобці та голуби зграями падали на широкі квадрати розсипів й жадібно клювали зерно, але сторож, чужий дядько, змахував рукою, шикав на них, і вони одразу ж шумно здіймалися в повітря і злякано відлітали на покрівлі амбарів. Несміливо проходили повз ці розсипи хлопчаки й дівчата з голодними припухлими личками, спинялися, зачаровані, і не чули окрику сторожа. Потім з одчайдушною рішучістю кидалися до зерна, хапали його в жменю й розбігалися хто куди. Тетяна, туго налита жиром, бродила віддалік і сварливо гримала й на дядьків, і на дітлахів, і на сторожа. А сторожеві, рослому, костистому дядькові, з розкошланим волоссям і бородою, з шахруватим обличчям, особливо багато доводилося зазнавати від пронизливих криків хазяйки.

— Гей, ти... тютю!.. Навіщо я поставила тебе до добра — караулити чи горобців та голубів годувати? Вони зоби туго набивають, а їх же тисячі. Хто збитки мені платитиме? Ти, чи що? А дітлахи в тебе з-під носа зерно крадуть...

Дядько з удаваним жахом махав руками й верещав фістулою:

— Шиш! Шиш! Ах, ви безстидники! Бешкетники!.. Красти? Грабувати багату хазяйку? Ось вона яка, порода гороб'яча: хоч малесенький птах, а скільки в ньому підступності!..

Возії й теслярі реготали й під'юджували й сторожа й Тетяну.

А коли Кузяр ішов надвечір до пожежної повз розсипане жито, хто-небудь з теслярів гукав:

— Гляди-но, гляди-но, караульний! Хлопчаина в тебе все жито в пазусі силкується винести.

Кузяр навмисно спинявся, задирливо вищиряв зуби й засукував рукава. Сторож люто витріщав очі й трусив бородою.

— Геть звідси, геть! Не твоя довбешка, а моя через тебе з плечей злетить...

Кузяр з веселим зухвальством нападав на сторожа:

— А куди ти сховав тугий мішок? Хіба я не бачив, як ти його пер учора в сутінках?

— Це який же мішок? — вражений нахабством Кузара, розгублено мимрив дядько.— Та я тобі довбешку зірву і в баньки кину.

— Либонь з житом мішок... Маленький ти, чи що? Коли не собі в кишеню поклав, а голодних пожалів — тоді я нікому не скажу.

Теслярі реготали, а сторож беспорядно оглядався й бив себе кулаками по стегнах.

— Ой, лишенько! Ой, сусідоньки! Чого ця гнида на мене наклеп зводить?

А Кузяр холонокровно й безстрашно брав повну жменю жита й пересипав зерно з долоні на долоню.

— Хороше житечко, налите... Таким житечком можна все село прогодувати до нового врожаю.

Тетяна впливала звідкілясь з-за колод і купи дощок і стривожено спохвачувалася:

— Ні одному бісові вірити не можна. Хоч сама стежи. Кожний силкується урвати, вкрасти. Говори, Ванятко, куди шайтан мішок потяг? Відчуваю, що не брешеш!

Кузяр кинув з долоні в рот три пучки жита й спокійно відповів:

— Брешу, тітко Тетяно. В тебе, бач, скільки їжі — цілі бунти. Узяла б та й роздала всім голодним.

І він неквапно йшов далі, до луки. Тетяна кричала надсадно:

— Ах ти, чортеня, ах ти, окаянне здихля! Більше щоб очі мої тебе не бачили: ноги попереламаю.

Теслярі й возії, дивлячись на знавіснілу Тетяну й на Кузара, який безтурботно йшов по дорозі, задихалися від реготу. Ці багаті розсипи хліба сяяли золотом перед усім селом, а коли старухи й дітлахи з сизими личками стали несміливо підходити до Тетяни й жадібно просити подаяння, вона суворо відганяла їх:

— Бог подасть! Ідіть собі, проходите з миром! Моліться та в гріхах кайтеся!

Кузяр квапливо розповідав про це Тихонові, а той похитував головою і, покрякуючи, насував картуз на очі.

— Так... кепські справи... Ось воно як багатство з людей звірів робить.

— На ватазі люд гуртом пішов би,— переконано сказав я. — Якби там таке сталося — всі піднялися б і своїм судом хліб оцей забрали б та й поділили...

— Це ти правду кажеш, Федюк,— роздумливо промовив Тихін.— Там люд артільний. А у нас кожний Іван тягне в свій стан. Я ось у солдатах був. Там ні батька, ні матері, ні кола, ні двора — всі в строю і всі як один. А у нас тільки навулачки зугарні битися.

— А пам'ятаєш, дядьку Тишо,— гарчався Кузяр,— як селяни панську землю мало не всім селом захопили та й зорали? А хто людей повів? Микитонька з Петрушею.

Тихін зрізав Кузара:

— А що потім було? Всі порозбігалися по своїх хатах, а ватажків забрали.

Я поспішив знову поділитися своїм життєвим досвідом:

— На ватазі зроду б такого не було. Там усі один одного держаться, а підрядчицю одного разу на тачці вивезли, і поліцейський її ж відшмагав. І ніхто не тікав, а ще більше розпалилися й свого домоглися.

Кузяр теж не залишився в боргу, він спробував обеззброїти Тихона невідпорним доказом:

— Хіба люд раніше розумніший був, дядьку Тихоне? Ось Омелян Пугачов... Усю Росію підняв, усю панську землю захопив... і всіх панів, як косою, косив.

Тихін посміхнувся й докірливо заперечив:

— Дурнику! У Омеляна Пугачова військо було: усіх селян козаками зробив. Зрозуміти треба.

— І у Стеньки Разіна теж багато війська було,— додав я.— І на ватазі його перед робітниками розігравали.

— Ото ж то, хлоп'ята!..—повчально закінчив Тихін.— Гострі у вас розуми, а зелені ще, незрілі. Ми про бунт не думаємо. Де вже там бунт, коли люди з голоду дохнуть. Люди одного хочуть — хліб у глитаю, в баришника забрати та серед бідноти поділити. А поділимо по закону — по письмовій обопільності. Ну, а зараз по домівках ідіть і — нічирк!

Тихін разом з Кузарем пішли далі, мимо збитих дошки возів і штабелів товстих мішків, а я відстав від них

біля нашої хати. Мати, ще квола після холери, худа, змучена, сиділа на лаві біля комори й, кличучи, махала мені рукою.

VIII

Тихін не хизувався тим, що служив у гвардії, в самому Петербурзі, а одразу ж, коли повернувся, став разом з батьком чинбарювати. Поводився він скромно й невидно і тільки відзначався молодечтвом і непереможністю в кулачних боях. Але цього року страшних злигоднів — неврожаю, голоду й холерної пошесті — він раптом став першою людиною на селі. Усі збезуміли від страху перед чорним лихом: в кожній хаті перед покійниками без тям валялися жінки й баби, а в дідів падали каламутні, покірні сльози на сиві бороди. Не було вже ні похоронних відправ, ні поминок по мерцях. І тут, мов ті пси на падло, з'являлися глитаї — Сергій Івагін, сам староста, соцький з книгою в руках і навіть Максим Сусін — і описували все домашнє збіжжя. Сергій Івагін, у сріблястій піддьювці і в мазаних чоботах, самовдоволено осміхався й безсоромно покрикував своїм ситим тенорком:

— Господь бог по мудрості своїй виполює зайву траву на землі. Бачить: багато їдців, багато ледарів — і геть їх, щоб не заважали нам господарювати. У мене все село в загоні, як шолудиві барани. Всяк черв'як з шкаралуші своєї виповзає, а вітер шкаралушу заносить. З волі божої у нас жодному покійникові савана без мене не давано. Всі в боргах позав'язали, наче в тенетах. Штанів та повойників, як на статок свій, я з вас не скину, а про хати та про земельку подбаю на помин душі.

Але староста Пантелій і Максим брали майно у вдів і сиріт по «закону» — через волость.

Жінки голосили, рвали на собі волосся, діди горбилися ще дужче, молилися богу й журилися, а дядьки й парубки лобового віку з голоду та з жаху перед привидом смерті видирали кілки з прясла. Саме в цей час Тихін і кинув чинбарювати. Старий батько помер від гарячки, жінку скрутила холера, згорів і синок, і він залишився сам, але всі помітили, що він став ходити по хатах не тільки на своїй довгій перії, але й на заріччі. Рудий, конопатий, високий, кремезний, він ішов по вулиці не по-

мужичому — не сугулячись, не встромивши бороду в груди,— а з солдатською виправкою, по-гвардійському. І всім, хто дивився на нього з вікон, здавалося, що він начебто повеселішав недоречно.

Звичайно на високу перію за річкою люди з луки ходили рідко, та й то під час великих свят — погостювати в тестя та тещі. Хоч у кожній хаті лежали хворі або покійники й на душі у всіх був скорботний тягар і страшна туга, але життя йшло своєю чергою з усіма домашніми турботами. Жінки так само судили й рядили про всілякі справи й події: в кого хто помер, хто подався в світі, в кого молодиця породила не в добрий час перед покійником, хто пухне через безхліб'я та як гуляють любові й бешкетують ночами. А ось раптом з цепу зірвався Тихін-кожум'яка й заходив по всіх періях з високо піднесеною головою, з заклопотаним, але веселим обличчям, наче п'яний чи збожеволілий через своє лихо, і задумав якийсь заколот. Одного разу його перейняв на своїй перії соцький і, як належить колишньому жандармові, з проникливою суворістю пригрозив йому:

— Ти, солдате, тут не вештайся. Чого це ти надумав на нашій стороні прогулюватися та в хати заходити? Може, наречену, удівець, шукаєш? Гляди, кожум'яко, коли б з гори на той бік не загув. А ні, то й у волость доставлю... Я, брат, чую, хто чим воняє.

Але Тихін схопив його за комір, підтяг до кручі й спокійно відповів йому:

— Якщо я помічу, що ти, сволото поліцейська, стежиш за мною та підкопи строїш — задавлю, як підлого пса. Зі мною не жартуй — макітрою своєю не рискуй. Не забувай ні на мить: я в гвардії, у Петербурзі, служив — не боязкий. А зараз, щоб ти зятимив мій наказ, лети вниз, до річки та й поквакай з жабами.

Він без натуги зштовхнув його з стрімкої гори, а сам пішов далі.

І хоч як тяжко було, хоч як стогнала душа через смертельну напасть, хоч як голосили жінки по хатах, але розправа Тихона над ненависним Гришкою Шустовим усіх розворушила.

Хлоп'ята й дівчатка, життєрадісні й безжурні, як горобці, позбігалися з-за амбарів і комор і з жадібною цікавістю спостерігали, як Тихін тягнув Гришку за комір до кручі та як швиргонув його вниз. Вони з насолодою

простежили, як соцький сторчма летів через провалля та зсуви й кричав, наче різаний. З любовним захватом вони провели Тихона до Ольхиної хати й швидко порозбігалися по своїх домівках. Тихонова витівка сколихнула всіх, навіть діди ляскали по стегнах руками й сміялися в бороди, а жінки й дівки немов чекали цієї кумедної події: вони реготали спочатку в хижках, а потім бігли до сусідів, зустрічалися на вулиці або біля криниці й балакучо потішалися над несподіваним конфузом Гришки. Не встиг Тихін повернутися додому, а вже все село знало про його подвиг.

Недаремно ходив він по хатах, рішучим кроком, з гнівною впевненістю: він швидко збудоражив молодих селян, своїх ровесників, і любових парубків і згуртував їх у дружну ватагу. Коли сутеніло, вони збиралися або край яру, за жигулівкою, або де-небудь за околицею, біля прибережних косогорів. До них сходив з гори, з панського двору, студент Антін, і вони довго про щось розмовляли й сперечались.

Тихін часто твердим солдатським кроком ходив у Ключі, у Варипаєвку, в мордовське Славкіно за сім верст, де селяни колись, як розповідали діди, одностайно, всією громадою, повставали проти влади. Цей заколот прозвали «картопляним бунтом». Звідти приїжджали на grindжолах молоді парубки в полотняних довгих сорочках, у личаках і довго балакали з Тихоном та його друзями.

Батько, припадаючи до стіни комори, дивився з-за рогу на плетениці тіней, які поспішали по дорозі мимо нашої хати до возів біля клунь. Я перебіг на другий бік комори й побачив густу юрбу людей. Хтось покрикував по-хазяйському:

— Не метушіться, люди! Нікого не скривдимо. Коли порядку нема, то й за столом з порожньою ложкою залишишся...

Раптом на всю вулицю заголосила Тетяна. Вона верещала й гарчала, як собака. Я бачив, як вона металася в юрбі й серед возів і махала руками. В натовпі безладно закричали жінки й засперечалися чоловіки, як на сході. Твердо розпоряджався владний голос Тихона.

Тетяна надривно кричала:

— Розбійники ви! Грабіжники! Митрій Степанович справникові скаржитись буде...

Підводи стали роз'їжджатися в різні боки, а за ними юрбою йшов люд. Повз нашу комору один за одним важко прорипіли три вози з мішками. З боків і позаду охороняли їх дядьки, поклавши руки на полудрабки. Я почув переконуючий і начальственный голос Гордія:

— Безголові, бач, і золото порохом по вітру розвіють. А хлібець при наших злиднях широко треба ділити. Умова така: всі слухайтесь й нашим виборним не суперечте. Зупинимося біля драча, перелічимо всі голодні роти й спільно визначимо, яка частка на їдця виходить.

Йому не заперечували, й люди йшли з обох боків возів смиренно й слухняно.

З нашої хвіртки вийшли дід з Титом і квапливо покрокували до натовпу, який юрмився біля клунь навколо Тихона. Поряд трое дядьків поралися з мішками. До них по черзі підходили люди, і Філарет хоч і стримувався, але покрикував гучно й збуджено:

— Ти, Тихоне, їй не вір! Жодному слову не вір! Угоду вона підпише: їй вигідно здерти з нас борг. Ти пропиши там, що ми не зобов'язані платити їй нарахування, а то Стоднев злупить по два пуди на пуд. Знову людей знедолить. Я знаю, як на них робити: усі жили висотають та ними ж і задушать.

Ми не лягали спати до горобців і ластівок, хоч каламутна зоря над хатами тієї сторони зовсім не згасала. Батько увесь час стояв біля рогу комори й стежив за метушнею біля клунь Стоднева. Я бачив, як Тихін з папером у руці сидів разом з Тетяною на штабелі старого тесу й доводив їй щось, тицяючи пальцем у білий аркуш. Потім вийняв з кишені пляшечку з чорнилом і ручку, поклав аркуш на дошку й, присівши навпочіпки, став щось писати. Тетяна спочатку відмахувалася, хитала головою й мимрила, але раптом вихопила ручку в Тихона й з малограмотною старанністю теж стала дряпати щось на папері. Тихін один папір віддав Тетяні, а другий старанно згорнув, поклав у бумажник і засунув у кишеню. Він розмашисто підійшов до Філарета й весело розпорядився:

— Ну, закінчуйте швидше, хлопці, та й гайда по домівках. Все обійшлося обопільно й по закону — статечно-благогородно. Громада вирішила хліб розподілити серед голодаючих, і Тетяна Стоднева супроти громади не пішла.

Філарет фиркав і недовіриливо крутив волосатою й бородатою головою.

— Супроти громади не пішла, та громаду обійшла. Вона шкуру здере з нас статечно-благородно. Дивись обома, Тихоне: коли б не довелося нам із тобою навтіки подаватися, якщо не зв'яжуть нам білі руки та не поженуть, де Макар телята пасе... Я — навчений, мене в усіх окопах варили, а ти хоч і солдат, а легковірний.

Дідусь і Тит несли по мішку на спині й хитко дріботили, наче боялися: бува, не повернули б їх назад. Тетяна, випнувши живіт і груди, поважно пройшла між гринджолами до своєї хати, покрикуючи по-хазяйському гучним голосом, з завзятістю перекупки, яка зуміла врятувати не тільки свою шкуру в недобрий час, але й ошельмувати своїх ворогів.

Поверталися порожні вози. Возії вищиряли зуби й трусили бородами. Тихін і Філарет стояли перед купою порожніх мішків і про щось невиразно сперечались. Філарет, змучений безсонною ніччю, увесь вигинався, бушував і переконуюче тикав у Тихонові груди то однією, то другою рукою, а Тихін, спокійний, врівноважений, заклавши руки за спину, слухав його з похмурою усмішкою. До них підійшло двоє возіїв, і, оглядаючись на хазяйські крики, стали навперебій квапливо й наполегливо говорити їм щось. Вони немов обпекли Філарета: він судорожно заметався біля Тихона й з перекривленим люттю обличчям замавав руками.

— Ось бачиш, голово! Недаремно кажу я тобі, недаремно. У Стоднева всі в упряжці й припряжці. Лиха накоїть — не доведи боже! Він і брата не пошадив — на каторгу запроторив, а нас із тобою заріже перед усім чесним людом... та й людові не минути лиха. Він різки божим словом посолить.

І хрипко, з жахом прошипів:

— Тікати й тікати... наосліп, світ за очі...

Але Тихін пильно й суворо подивився на нього та на дядьків з батогами й спокійно сказав:

— Ти, Філарете, за кого мене маєш? За падлюку чи за вредного пустобреха? Ми не жарти жартували: знали, на що йшли й що робили.

Він мерзлякувато пошулився і, вдивляючись у вогняно-червоне небо на сході, над високим узгір'ям, де бовванів мезонін панського будинку, подумав і насунув картуз низько на чоло.

— Якщо й інші так само порозгублюються від стра-

ху — зашморг один на одного накинуть. Я нічого не взяв, не для себе старався, а для тих, хто з голоду здихає. Ну, а коли поклявся бути в згоді — помри, а стій, як солдат у стрюю, і товариша не зраджуй, охороняй його, щоб і він тебе заступав.

Філарет заревів і в люті висипав з свого мішка пшоно на землю, а мішок відкинув набік.

— А я, по-твоєму, заради оцієї погані на таке діло пішов? Дивись, ось воно... наплював я на нього... Я душу чортові не продаю...

І він несамовито став топтати й розкидати босими ногами висипане пшоно.

Один з обозників жваконув батогом і з подивом закрутив головою.

— Ну та й одчайдушний же люд, хлопці! Страшенне діло зробили — неоглядки... І з грамотою ловко. Тільки не минути вам лиха. Я гадав спочатку, що ви з дурного розуму під сокиру довбешки тичете, а потім дивом здивувався: заради доброго діла ви й себе не жалієте.

Другий дядько, виснажений, з ріденькою борідкою й розбухлими червоними повіками, уриваним голосом сказав, судорожно вчепившись у рукав Тихонові сорочки:

— За свідків підемо... скільки нас є... і теслярі підуть... полюбовно було... законно... Сам бачив, як папір ота гладуля підписувала.

Тихін немов отямився, підвів голову, засміявся й потис руки обом возіям.

— Красно дякуємо, землячки! В біді та злощасті люди, друзями стають.

І він з докором захитав головою, глянувши на Філарета.

— Даремно розпалився, чоботарю. Не жери, дідько з тобою, а дитину хвору та матір морити негоже.

Філарет тяжко дихав і люто витріщав на Тихона баньки.

— А чого ти мені в пику плюєш своєю праведністю? Не брав! Не крав! Заради інших постраждав! Я в одній з тобою шкурі. Ну, то й однаково нас із тобою шмагатимуть.

— Не дурій, чоловіче! Збери пшоно й безбоязно йди додому,— з сердитою приязню порадив Тихін і з впевненістю людини, яка зробила подвиг, пожартував:— Скажи

жінці, щоб кашу зварила: в гості прийду. В мене варити нікому — всі покійники.

І сам став допомагати збирати жменями розсипану крупу. Возії посміювались і теж стали згрібати жовте пшоно в картузи та зсипати в мішок Філарета. А він тримав його сконфужено й ніяк не міг заспокоїтися.

Тетяна злізла на плетений тарантас і вкрила його цілим ворохом своєї барвистої спідниці й такою ж барвистою шерстяною шаллю. Ситі коні — корінник і припряжна — з зав'язаними хвостами басували й били ногами об землю. Кучер, теж стороння людина, — мабуть, їхній петровський батрак, — з похмурою покірністю бгав щось у тарантасі й укладав якісь речі щільніше, щоб хазяйці сидіти було зручніше. А вона примхливо гримала на нього:

— Та де в тебе вуха, опудало? Звеліла перину розстелити та покласти велику подушку, а ти чого понакидав? Отак я й труситимусь на цій дригалці? Біжи мерщій до хати й тягни з ліжка перину!..

Але я бачив, що вона поспішала їхати: опасисте обличчя в неї тремтіло, а заплали очі озиралися в тривозі, наче вона боялася, бува, не нагрянула б на неї знову юрба дядьків і жінок. Мабуть, її приголомшила ця ніч: хоч вона й гримала на батрака та робітників, хоч і удавала з себе владну хазяйку, але в кожному її русі, в тому, як вона насторожено оглядалася довкола, і в надірваному голосі відчувався непереможний страх. Ця світанкова туманна тиша й безлюддя, після того як юрби пішли за возами, здавалися вороже зловісними. Мабуть, цій гладкій бабі, яка нахабно жерла в ці смертельно голодні дні курятину, м'який хліб і яечню, стало страшно; вона була безпорадною, самотньою: ні соцький, ні староста не показувалися — певне, навмисно проспали, щоб уникнути відповідальності.

Філарет пішов розхитаним кроком додому, наче скривджений. Він тягнув мішок по землі, здіймаючи куряву, і, сутулий, здаля був схожий на горбатого.

Тихін посеekretничав про щось із возіями, а вони, граючи батогами, підморгували й підкахикували йому. З довгої перії й з тієї сторони під'їжджали порожні вози.

Коли тарантас проїжджав по дорозі повз нашу комору, Тетяна обернулася й люто насварилася кулаком.

— Ну, стережись, Тишко! Пап'ятатимеш ти мене...

Тихін наче не чув цих лютих криків Тетяни: він повільно покрокував тією ж дорогою повз нас. Я перейшов на другий бік комори й зустрівся віч-на-віч з батьком. З переляком в очах він сердито наказав:

— Забирайся до комори! Чого ти лізеш, куди не слід...

А Тихін насмішкувато окликнув його:

— Васю! Василю Хомич! Чого це ти за рогом при-
чаїєся?

Батько швидко шмигонув у двері комори й навіть забув прихопити мене з собою. Тихін засміявся й захитав головою.

— Ех, ти, герою! Мало, виходить, шкуру м'яли, коли не бачиш, як люди бідують.

Високий, сильний, він бадьоро пішов по бурій траві до своєї хати. Я невиразно відчував, що цю людину чекають тяжкі випробування. В ньому було щось спільне з астраханськими Тришею та Харитоном і привабне, як у Гриші-бондаря. Я мимоволі побіг за ним і схопив його за руку. Він тривожно обернувся до мене, і в очах його спалахнув радісний вогник. Його рука здалася дуже легкою й ласкавою: вона погладила мене по спині, і по волоссю, і по плечу.

— Татусь, бачу я, і сам у коморі сховався й тебе туди присупонив. А хотілося либонь подивитись, як люди в глитая хліб забирали? Кузярок не відставав від нас: парубійко меткий. Потім він з возами поїхав на свою перію. Добре, що бунту та розгрому не було. Ми з людом задалегідь все обміркували. А пси нагрянуть... Тільки слід було б порозганяти їх.

Оглядаючись на комору, бува, не кинувся б шукати мене батько, я уриваним голосом промовив:

— Ти, дядьку Тишо, сховайся! Чоботар не даремно бентежитья. Тетяна, бач, як погрожувала.

— Не бійся! — засміявся Тихін. — Я не боязкий. Та й дарма в зуби псам не дамся.

Він підбадьорливо посміхнувся, скинув картуз і покрокував до амбарів — на свою довгу перію.

ІХ

День минув тихо й спокійно. Всюди чулося шарудіння й глуха метушня на подвір'ях. Я догадався, що то цямкають товкачі в ступах. Пекучий гар уже пахнув приго-

рілим хлібом. Батько не виходив з комори й порався з шлеєю, яку купив для своєї майбутньої конячини. Мати ще почувала себе недужою й лежала в ліжку. І я бачив, що вона мучиться в оцій запорошеній та брудній коморі й мріє про те, про що думав шодня і я,— про незабутні ватажні дні, про любих людей, про їх боротьбу й дружбу. І коли батька в коморі не було, вона перелитувала мене, що діялося вночі, слухала з радісною усмішкою й шепетіла:

— Як добре це, Федю! А Тихін який розпорядливий!

Коли я хотів піти до пожежної, батько суворо, але з незвичайною жвавистю зупинив мене:

— Нікуди не ходи, синку! Зараз я приведу коня від Паруші й поїдемо на той бік — до себе, до хати бабусі Наталії. Напряне всяке начальство — і буде несосвітений гармидер.

Надвечір ми переїхали на той бік, у самотню, врослу в гору хатинку. Подвір'я було по-давньому нужденне: тин розібраний на паливо, а замість нього стирчали трухляві кілки.

Від Маші залишився старенький стіл, що стояв ще за бабусі Наталії, і висяча бабусина лампа та кіотик з чорною іконкою й восьмикутним мідним хрестом. І коли смерком ми сіли вечеряти, батько самовдоволено розчісував пальцями бороду на обидва боки й, задираючи на лоба брови, задоволено мурмотів:

— Ну, ось ми і в своєму гнізді. Хоч і блаженське гніздо, а своє. Підлагодимо його, підновимо. Зате віднині заживемо самосильно: розпоряджайся собою, як хоч. Свій голос у громаді маємо, свій наділ, своє тягло. Я вже й конячину та корівчину нагледів. Тепер, у голодний час, кожен силкується худобини позбутися. Не бійся, Настьонко, хазяями будемо на задрість сусідам. А ти, синку,— підбадьорив він мене благодушно,— яку хоч книжку читай: дідусь руку сюди не простягне.

Мати через силу протирала шибки, я допомагав їй, але робота в нас не спорилася: я бачив, що в неї тяжко на душі. Вона знала, що нічого доброго сподіватися від нашого самостійного життя не можна, що грошенята свої батько розтратив безрозсудно. Заздрісні його потуги — бути схожим на заможних хазяїв і похизуватися в міському піджаку, в жилетці — викликали в неї огиду.

Але він не помічав її настрою, а журливе мовчання її подобалось йому, як безмовна покірність.

Цього вечора вона тільки сказала хворим голосом:

— Не ужитися нам тут, на селі, Хомичу, і не при звичаїтися до цього буття. І землі нема — ступнути нікуди, — і прибутку не буде. У пана та в Стоднева люди задурно спину гнуть.

— Дурна! Що ти тямить? — посміюючись над глупотою матері, статечно відповів батько. — Заживемо так, що нам ще й заздритимуть. Візьму в пана споловини десятинки чотири, а з гамазеї — насіння: зараз, у голодний рік, усім на сівбу зерно видадуть. Тепер жінки полотно за безцінь віддають. Наберу полотна та мережок і до міста відвезу. Приторговувати буду. Щастя, бач, клаповухих не любить.

Мати мовчала увесь вечір, а постіль стелила на підлозі якомсь чудно — з перервами, забуваючись і прикипаючи до місця від роздуму. Вона ніби нічого не бачила й не чула і на батькове запитання — купити їй курку з півнем чи гусака з гускою — не відповіла.

А вночі я прокинувся від гуркоту, стуготіння й моторошного відчуття, що хата наша з тріскотом розвалюється. Пойнятий жахом, я схопився на коліна, і мене осліпив неземний вогонь за вікном, що нестримно спалахував і миттю згасав. Я зрозумів, що на вулиці гроза. Грім гуркотів по всьому небу, стрясав нашу хатинку, запалював повітря й відкочувався кудись далеко в поля. І коли гуркіт уривався, стуготіння завмирало, чути було, як за вікнами переїчила злива, а за стіною, перед стрімким пагорком, клекотіла вода. Я зліз на лаву й підняв нижню половину фрами. В обличчя мені вийнуло вологою прохолодою. Спалахи блискавок пронизували все небо, і сива каламуть раптом перетворювалася в осяйні струмені, що туго били в мертву траву й вибухали бульбашками у виблискуючих калюжах перед призьбою. Пахло мокрою землею й чимсь п'янюче приємним, що буває тільки під час грозового дощу. І цієї миті я якомсь особливо радісно відчув, що земля й небо живі, що вони прокинулися від болісного сну, судорожно тремтять від чарівного пробудження. Ввижалося, що всюди — в тяжких, примотливих хмарах і туманних вихорах зливи — ховаються і мчать кудись шквалами бунтівні юрби, рокоче гомін тривожних голосів. Може, це ще привиджува-

лися вчорашні нічні люди, які збігалися на роздачу хліба з усіх кутків.

Батько схопився з ліжка і, задихаючись від хвилювання, сміявся й радісно вигукував:

— Ех, благодать яка! Ух ти... як лле!.. Ну, спочине земля... Ярові, може, й поправляться...

Мати теж підвелась і, пригортаючись до мене, простягла руку за вікно.

— Пахне як хороше... наче навеені в повінь!..

У вікно хвилями ринула гаряча прілина і хльостали бризки дощу об підвіконня.

Батько відчинив двері навстіж і, вражений, гукнув:

— Та в сінях же озеро! З вулиці в двері хлюпоче.

Сліпуча блискавка прорізала лахмате небо, а повітря, заткане дощем, спалахнуло голубим полум'ям. Вибух грому обвалом упав на село, і хата наша струснулася й судорожно затремтіла, а уламки шибок, склеєні замазкою й закріплені лучинками, забряжчали, готові вилетіти й розсіпатися по призьбі.

Після сліпучих блискавок пільма здавалася непроглядно-чорною, без відстаней, але важкою, пружистою й страшною, як безодня. Не було ні землі, ні хати, а небо давило таємничим і грізним гримотінням, що перегукувалося з краю в край, і близько й далеко. Я не бачив матері, але відчував її всю, пригортаючись до неї, такої невіддільно рідної.

Позаду нас затарабанила краплинами й струмочками вода. Мати злякано скрикнула:

— Ой, лишенько! Протекло!

Я вибіг з хати, підкоряючись нестримному пориву, що кликав вилетіти на грозовий простір, під дощ, під моторошний і неосяжний гуркіт по всьому небу. На вулиці в сяйві блискавки я побачив батька, який квапливо прокопував лопатою канаву вздовж призьби. У вузькому проході між хатою й стрімкою гіркою кипіла бульбашками довга калюжа. Дощ сипався на мене, як горох, і сорочка одразу ж промокла й прилипла до спини. А коли величезні клубасті хмари розсікалися блискавками й гуркотів грім, дощ перішив водоспадами. Після обпалюючої спеки й задушливого гару я всім тілом відчував приємність, і в грудях трепетала радість, схожа на щастя. Батько, мабуть, теж, як і я, переживав несподівану радість: він працював лопатою спритно, з захопленням, і йому було,

очевидно, дуже приємно відчувати важкі краплини дощу, що тарабанили по його спині. Волосся його повстиною скуйовдилося на лобі й на скронях, припало до бороди, а з неї струмками лилася вода. Я кинувся до рогу хати, де назбиралася вода, і обома руками став проорювати розмоклу землю, щоб прокопати канаву до спадистого схилу пагорка. Але земля ще не пройшла водою — вона скипілася, як камінь, а коріння й міцні стебла повзучої лужайниці міцно прошивали утрамбований ґрунт. Батько голосом веселого парубка гукнув:

— Зараз я оцей горбок лопаткою проріжу. А ти біжи по мітлу й жени воду під гору. Ех, оце повинь! Річка наша набутніє на ранок і розіллється, як під велику воду.

Я прочалапав по виручій воді у двір і в п'ятьмі схопив мітлу з призьби. Батько прокопав канавку від рогу хати, і вода весело завирувала під гору. Дощ раптом перестав, гроза туманно й стомлено спалахувала вже далеко за селом, а грім рокотав глухо, як порожня діжка на возі, коли їдуть по воду до річки. Але всюди, по схилах узгір'я, в мочарах дзвеніли й сміялися струмки, і було приємно слухати це дитинне дзюрчання й милу гру бурхливих потоків.

Вже розвиднялося, і в повітрі не було димного гару, наче злива промила його й зцілила від духоти й тяжкої немочі. Серед розрізнених хмар синіли клапті чистого неба, і променистими іскорками займалися й згасали зіроньки. На сході, над стрімкою горою, кучеряві хмари осявалися далеким рожевим полум'ям, а небо було синє й прозоре, як вода в джерелі. Десь, мабуть, у верболозах, закаркала галич, і в цю мить я почув людські голоси, які виразно долинали й згори й з того боку. Вологий запах землі та прілої трави густо плавав у повітрі, і п'янкий аромат м'яти хвилями огортав мене. Здавалося, що я вперше в житті відчув пробудження землі: ввижалося, що вона судорожно випростовується, посміхається й розплющує очі, що хмари на сході зараз спалахують сліпучим вогнем. Я ніколи не відчував такого захвату й радості, як у ці хвилини. Була мить, коли я впав у якийсь дивне забуття й несвідомо відчув щось схоже на м'який поштовх, ніби морський шквал наринув на мене й скинув у неосяжну пучину. Щось грандіозне відбулося в мені й приголомшило мене, як таємнича подія. І коли я отямив-

ся, серце в мене бурхливо билось, і я несподівано виявив, що біжу вгору по схилу гори, на високий гребінь панського яру. Мимоволі я оглянувся назад і побачив унизу, перед хатою, батька, який здивовано дивився на мене й сміявся, спираючись на лопату.

Ця грозова злива немовби начисто вимила село: в димному гару, у випаленій траві, в спопелілих садах по садибах все тліло й обвуглювалося — і хати, і лани. І мені здавалось, що цей задушливий і сморідний гар здійсмався від кожної хати й отруював безвітряне повітря смертельними випарами. А зараз, у голубому світанку, повітря було чисте, прозоре й свіже, і на сході під оранжовими хмарами воно переливалося райдужними хвилями. Лопотячи крилами, рвучко пролетіли наді мною зграї голубів, а над верболозами кружеляла галич. Низько над мокрою чорною землею літали ластівки.

Я вибіг на високе узгір'я, проліз крізь старе прясло, що відгороджувало село від панських угідь, і спинився край стрімкого урвища. Це глибоке урвище довгою стіною в зсувах, у шарах плитняка, тяглося від панського подв'ір'я до нашого спуску на півверсти, і з гори, з цієї повітряної височини, село внизу за лукою здавалося дуже далеким, а хати, амбари й комори — маленькими, врослими в землю. Далеко за селом в ліловому тумані бовваніло довге сусіднє село з білою круглою дзвіницею, а з обох його боків на обрії темнілі ліси, і висока сосна з триверхю кроною гордо й величаво майоріла над кучерявим верховіттям густолісся. Внизу клекотіла в камінні, по порожистому дну, бурхлива річка. Вона залила той берег і вповзала далі до спадистих горбів, бушувала в пінявих вирах і шуміла на перекатах.

Я повернувся назустріч вітерцю, що пахнув полем і мокрою соломою. Далеко, над Красним маром, хмари сліпучо горіли з країв, а самі пронизувалися рожевим світлом. Небо голубіло серед цих барвисто-мінливих хмар і немов посміхалось мені привітно й ласкаво. Високо, просто наді мною, виринула з-за хмари яскрава зірка, передвісниця сонця. І, наче сполоханий нею, раптом зайшовся дзвіночком жайворон. Я довго шукав його в блакитній вишині, але ніяк не міг знайти, і мені ввижалося, що це промениста зірка, яка не згасає навіть в ранковому світанні, переливається райдугою в моїх віях.

На тому боці по глибокій улоговині повільно йшли

вниз, до річки, п'ятеро людей. Вони розмовляли палко, тому що часто зупинялися й доводили щось один одному руками. Тут був високий і спокійний Тихін, і рухливий, рвучкий Ісай з скуйовдженим волоссям, і поруч нього — розумний і похмуро-насмішкуватий Гордій. Але особливо впадав у очі студент-лікар без кашкета, в синій вишиваній сорочці, підперезаний широким ремнем. Студент не жартував, не сміявся, а уважно слухав дядьків, поскубуючи русу шерсть на щоках. Потім він рішуче ступнув до Тихона й поклав руку йому на плече, і мені здалося, що він щось суворо наказав йому. Потім він потис руки дядькам і швидко пішов у бік млина. Де ж вони ховалися від зливи?

Я не помітив, як до мене підійшов Архип Уколов, спираючись на свою милицю, а почув поряд себе його дряблий, заклопотаний голос:

— Коли пішли в атаку, на приступ, та вибили ворога, назад ходу нема. Ти чого тут стовбичиш, Федяшко, як лазутчик?

— Я — не лазутчик. Ми воду від хати одводили — залило нас. Дуже вже привільно після дощу!

Посмоктуючи люльку, Архип поглядав з-під сивих брів на той бік і думав про щось, не слухаючи мене.

— Трофеї взяли, а відбити ворога сили нема. Нині ж ворог посуне з усіх боків і накриє нас. Мені б, старому дурневі, з ними треба було. Тихін солдат і не боязкий, а військо в нього по хатах ховається. Без дисципліни та без виучки воювати не можна.

Він раптом пожвавішав, очі в нього посвіжішали і, ніби знаючи, про що сперечалися дядьки, він схвально закивав головою.

— Діло, діло! Тихонові відступати й ховатися негоже. Вони на тому боці, а я на своїй перії до народу піду. Держись один одного! Не зраджуй сусіда, а ватажків заступай! Іди-но, любчику, додому! Іди, не стовбич тут, не заважай людям в такий час!

І він спритно застрибав назад на своїй милиці, бурмотячи щось собі під ніс.

Я стояв заціпенілий від подиву: Архип раптом здався мені незвичайним дідом. Як це він міг вгадати, про що розмовляв студент з дядьками?

Він раптом зупинився й поманив мене пальцем.

— А ти, любчику, до мене приходь, коли схочеть-

ся, я тобі усякі чудеса відкрию. Володимировича пам'ятаєш?

— Ще б пак! Хоч би разочок його побачити!

— Зброї не кидає — ходить по світу та розуму людей навчає: ні земському, ні попові нема такої слави. Ну, катай додому.

Він круто звернув до старої, похиленої хати з коньком і зник за хвірткою.

Х

Батько привів звідкілясь худющу й кривоногу конячину, з обвислими вухами й нижньою губою. Очі її провалилися й були каламутно-сумні. Батько, задоволений покупкою, любувався цією шкапою і міркував:

— Без конячини та без лучини й хазяїна в домі нема. Господарство заводять з коня та з воза. Самосилля на тяглі та на колесах любе. Заживемо, Настьонко, не бійсь! Коняку відгодуємо: нині до пана Измайлова з докукою піду—соломи за відробітки попрошу, а може, і сіна дасть.

Мати мовчки й задумливо дивилася на півдохлого коня та на батька, і я відчував, що їй огидне його самовдоволення. Я мимоволі стиснув їй пальці й зустрів її погляд, заціпенілий від збентеження й бунтівливого розпачу. Вона теж дуже чуйно розуміла мене: для неї мовчазне моє співчуття було, мабуть, єдиною підтримкою.

Після ватажного життя, сповненого боротьби й тривоги, після пережитих радощів від дружби з сильними й багатими духом людьми, вона вже не могла безмовно терпіти гнітючу владу батька. Вона тільки приховала на якийсь час свою бунтівливість і мовчки плекала надію на немичий світанок.

Цього ранку батько, чимсь стривожений, суворо наказав нам з матір'ю не виходити з хати. Здавалося, що він боязко поглядав у вікно, з якого видно було пожежну з церквою і дідове подвір'я, прислухався й бурмотів.

— Обов'язково сьогодні поліція наскочить. Стоднів усіх дряпіжок надарить, а вони вже розпережуться та розтанцюються. Ех, наварили канітелі: з дурнями й богові нудно.

Від гнітючого страху перед батьком я трепетав і відчував себе прибитим, позбавленим язика. І не тому, що

він міг відлупцювати мене в хвилини озлоблення, а тому, мабуть, що він ніколи не голубив мене. Я догадувався, що він по-своєму любить мене, але соромиться виявити цю свою любов хоч би в ласкавому слові, в жарті, в по-смішці. Він був не від того, щоб похвалитися перед людьми моєю охотою до читання, але його самого моє грамотійство не цікавило. І я чогось завжди соромився цієї хвальковитої його гордості, а його зневажливе ставлення до людей і страх перед «нешасною статтею» тільки відштовхували мене від нього. Я доволі надивився на страшних від голоду жінок і чоловіків, на домовини, які щодня несли на кладовище. Здавалося, що тільки діти терпіли злигодні й голод легко й безтурботно: вони гасали скрізь — і по ярах, де рясно росли бур'яни, і по берегах ріки, і по гарманах — і зграями заходили далеко від села в ліс. Вони рвали різну травичку й товсті стебла, тільки б вони зеленіли чи на вигляд були добрі й соковиті. Але в цих безтурботних малоліток личка були водянисто-розбухлі, оченята ховалися в синій пухлині, а черевця надувалися, як пузирі. Я знав, що багато які з них «хворіли на животик» і незабаром вмирали. І не діди, скоцюрблені голодом, з скорботними лицами, як на іконах, гнітили мене, а молодіці та дівки, спухлі, наче налиті каламутною водою; з моторошними очима, вони безцільно брели кудись або тупцями на місці.

Одного разу я чув, як возії і теслярі у Стоднева стримано, з оглядкою говорили, що по всьому повіту й губернії почалися бунти і в якогось пана спалили весь маєток, а когось із глитаїв зв'язали й кинули в яр, хліб порозтягали, позабирали корів і порізали овець і свиней. В ці місця нібито понаганяли солдатів для втихомирювання, і вони стріляли в людей.

Мені було прикро слухати злі слова батька: він засуджував і лаяв своїх же селян, з якими ріс і працював і вдома, і в полі, а глитаїв виправдував — їхнє багатство вважав нажитим промітністю й розумом. Мати сиділа за столом пригнічена, мовчазна, але я відчував, що в душі вона бунтувала проти батька.

Цього дня батько невтомно порався по господарству: він збігав на панський двір — до конторника Горохова, неперевершеного гармоніста, і зумів через нього дістати візок соломи та мішок висівок. Разом з матір'ю пішов до жінки Ларивона, Тетяни, і привів таку ж облізлу корову,

як і шкапа. Мати сумно мовчала, поралася в хижці й чогось придивлялася до мене невидючими очима, коли я вбігав до хати. Одного разу я застав її в дивному стані: вона стояла, припавши спиною й головою до перегородки хижки і, поійнята жахом, дивилася у вікно, наче побачила за каламутною шибкою щось страшне. Я завжди боявся таких страшних потрясінь у неї. Але вона раптом простягла вперед руки і, наче уві сні, хитаючись, повільно підійшла до мене.

— Феденько, що ж нам з тобою робити? — збентежено прошепотіла вона. — Корову ж у Тетяни забрали... Батько тільки й сказав їй: «І ти, Тетяно, з хлопчиною на ногах не стоїш з голоду, і корова здохне». Другий ото хлопчина згорів у неї. А Тетяна лежить на лаві й мовчить. Я й слова вимовити не могла — в очах темно стало. Не пам'ятаю, як корову вела, як до своєї хати добралася. А він, батько, веселий... сміється... наче скарб знайшов. Феденько, синку! Ліпше б мене з тобою, як Гришку та Оксану, в острог посадовили... Я й в острозі з ними вільним птахом була б...

Батько, розпалений турботами, бігав кудись і приносив якісь фемені, віршовки, дьоготь у бочці, приволік стареньку соху з заіржавленими лемешами й полицею. Він зупинився перед конячиною й коровою і, не відриваючись від них, довго й зворушено дивився, як вони жують мокру солом'яну січку, змішану з висівками. І я заздрих цій худобині: нас батько ніколи не ласкав таким люблячим поглядом. Потім він запряг коня в передок воза й виїхав з подвір'я.

— По вільшину на Няньгу їду!.. — гукнув він мені. — Пам'ятайте, з дому — ні ногою!

Він тішився, як незалежний господар, який переживає щастя, звиваючи своє гніздо. Він сидів на високому полудрабку передка, як на одноколці, смаків віжками й стьобав ними по ребрастому боку коняки, але вона навіть по спадистому схилу йшла з натугою, форкаючи й поводячи вухами. І мені було смішно дивитися на кривоногого облізлу шкапу і на батька, гордого свідомістю свого самосилля. Але мені теж хотілося поїхати з ним туди, на Няньгу, де високий берег зеленів густими заростями вільшини та осичини й де наша заросла лозою річка розливалася широко, підперта ставком варипаєвського млина. Там багато було дзвінких джерел, які вибивалися з зеле-

ного плитняка. Цю студену, кришталєво чисту воду хотілося пити ненаситно. Там пахло баговинням, мокрою травою й гіркуватим ароматом осики. Там завжди весело кумкали жаби й принадно плескалися сріблясті в'язі.

Незабаром я побачив Кузяра, який підскоком біг з свого боку. Він ще здаля нетерпляче кликав мене худенькими руками й задихався — чи то від важкого бігу по піску, чи то від збентеження. Його гарячі очі застигли від жаху, наче він рятувався від переслідування. Стривожений, я побіг йому назустріч, і ми з розгону зіткнулися і, обнімаючись, закрутилися на місці. Я потяг його до хати, але він вирвався і, стурбовано оглядаючись на той бік, задихаючись, вигукував:

— Хіба не чув? Бубонці? Ціла згряя... Начальство, урядники... Тихона потягли... чоботаря Філарета... На нашій перії дядьки й жінки дрючки з прясла виривають... Не до тебе я, а нагору біжу... щоб ішли Тихона й Філарета фятувати. Зерно та борошно прискакали забирати... Нехай тільки поткнуться — люди близько не підпустять.

Він кинувся чимдуж на гору, махаючи руками й згнучкою легкістю перестрибуючи через р'івчаки й вибоїни. В ньому бушувала буря, і я знав, що він буде вриватися до кожної хати й з бунтом в очах будоражити дядьків і жінок.

Цей день горить у мене в пам'яті вихором подій. Те, що сталося на луці, зовсім не було схоже на заколоти минулої весни, коли селяни з Микитонькою і Петрушею на чолі вирішили самосудом захопити землю в Митрії Стоднева. Тоді похід селян і до пана і на лани був хоч і багатолюдним, але мирним і благоліпним. Поліцейські тоді порозганяли всіх по домівках, тому що селяни не держалися один одного, діяли не разом, а хто як хотів.

Зараз люд поводився інакше. Можливо, він виголодувався й розлютився до розпачу, а пошесті й неврожай довели його до байдужого ставлення до смерті, а можливо, побоювання позбутися мішків з зерном і борошном, забраних у глитая й схованих у потайних місцях, згуртувало усіх в шільну юрбу, як під час кулачного бою.

Ми стояли з матір'ю перед хатою і дивилися на той бік, де біля пожежної звичайно по наряду збирався люд. Далеко, мабуть, біля будинку старости, видзвонювали бубонці. В просвіті між амбарами і коморами видно було дві тройки, що промчали по вулиці в різні боки. Бубонці,

захлинаючись, дзвякали на дугах сполошно й надривно. Одна з трійок злетіла з косогору перед криницею, промчала через річку по сипучому прибережному піску й вирвалася на шлях по нашому крутому підйому. Двоє вусатих урядників спиралися на шаблі й п'яно горлали. Один з них — червонопикий, з густими чорними бровами й закрученими догори вусами, другий — по-начальницькому злий і похмурий, він люто фряквав, вирячивши баньки. Перед хатою коваля Потапа кучер спинив коней, і лютий урядник спустив ногу на підніжку тарантаса. Він хотів зстрибнути на землю, але цієї миті налетів на нього патлатий і чорний Потап, очманілий від пияцтва.

Урядник ткнув його кулаком у бороду й відкинув назад. Потап навзник простягся на піску. Другий урядник не поспішаючи зліз з тарантаса й носками чобіт став з розмаху бити Потапа в боки. Потап завив від болю й несамовито вчепився в чобіт урядника.

— Шуліки! Стерв'ятники! — надсадно вив він. — Чи савани з покійників здирати приїхали? Падло учули...

Урядник ніяк не міг вирвати чобіт з лап коваля й стрибав біля нього на одній нозі. Він намагався витягти шаблю з піхов, але вона не виймалася.

— Пусті! Кості попереламую... Мені тебе й треба. Ти в мене коня закував, і я тебе доконаю.

Другий урядник кинувся до коваля й з розгону вдарив його каблуком у груди й в обличчя. Коваль, стогнучи, простягся на піску й помертвів. Петька в подертій сорочинці, без пояса, вибіг з надривним криком і прикипів перед розпростертим батьком. Потім упав на коліна й заплакав. Урядники скочили на тарантас, кучер змахнув віжками, і трійка риссю під дзвін бубонців покотила по дорозі на гору.

— Що ж це діється, Федю... — збентежено шепотіла мати. — Що це буде? Ми з тобою наче від отари відбилися й до вовків потрапили.

Коваль підвівся і з розбитим обличчям, хитаючись, пішов разом з Петькою до хати. Бубонці дзвеніли і в нас наверху, і на горі за широким ярмом, і на тому боці. На верхній перії горлали урядники — мабуть, гнали люд на той бік — до пожежної. Мене тривожив не цей солдатський рев і не безнастанний дзвін бубонців, а важка тиша й безлюддя на всіх періях. З стрімкої кручі, з сусідньої верхньої вулиці, вузькою пішоходною доріжкою

спускався верхи Терентій. Кінь його ковзав копитами, часто сідав на задні ноги, а він відкидався назад і немовби лягав спиною на його хребет. Річка в тому місці круто повертала ліворуч, і наш берег тягся звідти широкою низиною. Терентій помчав учвал по цій низині. Хоч там був переїзд і шлях підіймався до пожежної повз церкви, але Терентій чомусь вибрав довгу путь уздовж річки. Я дуже добре бачив його обличчя: червоне, перекривлене чи то страхом, чи то судорогою, схожою на мстивий сміх. Руда борода стьобала його по плечах, а він бив босими ногами по боках коня. Кузяра я побачив уже на тому боці: він квапливо підіймався від річки по косогору до пожежної. Штани в нього закачані були вище колін, а на плечі він ніс ятір. Але навіщо він витяг ятір із заводу і ніс його до пожежної — розгадати цю кумедну загадку було не важко. Хто з поліції або непевних дядьків міг би подумати, що він з ятером на плечі бігав на нашу верхню перію баламутити людей?

Гроза злива і наситила землю водою і очистила повітря від гару. Промите м'яко-голубе небо посміхалося, як живе, а радісне сонце трепетало всюди — в небі, в повітрі — і пливло хвилями по землі, а земля дихала пряним запахом чебрецю, долину й м'яти. Добре такого ласкавого дня побігати по вологій прибережній траві, побродити по піщаному дну ріки, а потім скинути на білому піску сорочину та штаненята й з насолодою поплескатися в холоднуватій воді — в глибоких рівчаках.

Але скрізь відчувалася гнітюча тривога й похмура настороженість. По випаленій луці від з'їжджої хати, широко розмахуючи ногами, біг до церкви довготелесий соцький у довгому піджаку. Він зник за дзвіницею, і одразу ж задзвонив великий дзвін. Сам, без сторожа Лукича, Гришка засмикав дзвіничну вірвовку — засмикав дивно, нечувано. Пролунали два удари на сполох і урвалися, наче захлинулися, потім — два удари, і знову перерва.

З-за амбарів по луці до пожежної через силу, як хворі, почвалали діди з костурами в руках, молоді дядьки з дрючками й жінки. З нашого боку теж спускалися з гір, так само неохоче й похмуру, наче спросоння, і літні й молоді.

Повз нас пройшла вервечка босих дядьків. Встромивши борода в груди, вони говорили про щось усі разом,

похмуро й невиразно. За ними із злякано-злыми обличчями йшли жінки. Деякі з них, поглядаючи на нас, вишкіряли зуби й покрикували:

— Ти чого це, Насте, до воріт припадаєш? Однаково урядники канчуком поженуть.

Мати задрісно дивилася на них — їй хотілося прилучитися до них, і вона боролася з собою.

— І рада була б піти з вами, подруженьки, та сили нема — квола ще. А тут ще й Хомич велів...

З гурту жінок вийшла Уляна, жінка Миколи Підгоронова, висока молодича, з темним, обпаленим обличчям і стражденно-злыми очима. Ішла вона до нас, ступаючи широко, загрозливо, хоч посміхалася старчуватими зморщечками і ображеним ротом довірливо. А мені було неприємно бачити її довгий галичий ніс і дивно білясті, неморгаючі очі. Але глос її був тихий, лагідний, зітхаючий і ласкавий. Вона завжди при зустрічах тривожила мене — і приваблювала й відштовхувала, хотілося й слухати її і втекти якнайдалі.

— Ходімо, Насте-любко! — покірно зітхнула вона, але рішуче взяла матір під руку. — Не дай боже, вдеруться до тебе супостати оці — зовсім у труну заженуть. Ходімо, станемо осторонь. Я заслоню тебе.

Люди йшли до пожежної купками — і там, на тій стороні, по луці, і з нашої сторони, — усі босі; багато дядьків у сорочках без пояса, розкошлані, наче підвелися з ліжка, з голодно-злыми обличчями, з дрючками в руках, а жінки, як завжди, вдягнені були пристойно — в сарафанах, у полотняних «рукавах» і в старанно пов'язаних хустках, баби — в темносиніх китайках.

Уляна вела матір під руку й говорила скорботним голосом:

— Вася й сам не врятується: на дорозі переймуть і притягнуть. Дочекалися супостатів! Митрій з Тетяною хіба попустять! Надарили земського, станового, щоб людей у могилу загнати. Чує моє серце, всіх по черзі митарити будуть. А за що? Хліб роздавали ж по жменьці...

Жалібний голосок Уляни звучав заспокійливо, а в озлоблених упертих очах таїлася мстива усмішка. В цій рослій і стрункій бабі з темним недобрим обличчям іконної богородиці було два нероздільних життя: одне — оце, покірно-жалісне, друге — приховане, невгамовне, але вперто-терпляче, яке зріє, чекаючи дня, коли вирветься

назовні. Вона вже разів зо два заходила до матері. Розмови їх я не чув: вони мене випроваджували з хати. Але коли вона йшла додому, я помічав на її обличчі хорошу усмішку, наче мати розкривала їй якусь таємну радість.

— А ти залишився б, подомантарив би, Федю,— ласкаво проспівала вона заколисуючим голоском.— Ще потрапиш якому-небудь псові під гарячу руку.

— Хіба нам первина! — заперечив я.— Ми на ватазі усякого бачили...

Уляна пильно подивилася на мене й стривожилася:

— Гляди його, Насте, страх я боюсь таких спритних.

Мати йшла якось дивно: то дуже обережно й нестійко, то підводила голову й поспішала.

— А мій — наче лист на вітру...— зітхнула Уляна й відмахнулась рукою, ніби хотіла відкинути від себе докучливі думи.— Чужа сторона недоброю дорогою його повела...

Мати припадала до неї й палко умовляла:

— А ти, Уленько, сама собі долю свою шукай. Щасливішої ж за тебе і людини нема — вільна пташка, лети куди душа хоче... На твоєму місці я голубкою спурхнула б і лазуровим цвітом розцвіла...

Раптом десь на верхній перії завершчала й завила жінка, наче її били або тягали за коси по вулиці. Потім одразу вибухнула лайкою й накинулась на когось з надсадним плачем. Всі зупинилися й подивились на гору, тільки діди, похитуючи головами, брели далі. Мати схопилася за груди й з болем крикнула:

— Хто це репетує, Уленько? Чи не гвалтують часом? Ах, розбійники кляті!

Уляна насупила брови й знаючо посміхнулася:

— Хіба не пізнаєш? Катерина ваша горлає. З ким же, як не з урядником, воює...

З-за провалля, від пожежної, долинали невиразне рокотання юрби, як буває на сході, коли ще не прискакало начальство. Людей, мабуть, набралось вже багато: гомін голосів схожий був на шум вітру перед грозою. Коли ми зійшли на косогір, мене зустрів Кузяр і потяг за пожежний сарай. Там до дошаного схилу покрівлі була приставлена драбина, і ми видерлись нагору. Миколька лежав на животі й дивився вниз, на юрбу. Кузяр обпикався словами й метався від збудження. В очах його

кипіла вся його душа, а сухенькі й спритні руки говорили виразніше від слів.

— Ох, та й начальства ж наїхало — три тройки! Земський, та становий, та урядники... Земський бардадим, наче дзвіниця, а кашкет — завбільшки з решето, і борода по обидва боки, мов куделя. Раніше становий — пам'ятаєш либонь? — горлав та лаявся, а зараз стоїть, наче стовп, і баньки витріщає. Ну, та й лихо ж буде!

Люду зібралось вже багато, але густа юрба селян ворушилася, колихалась перед пожежним сараєм, різноголосо гомоніла без суперечок, як звичайно бувало на сходах. Видно було, що всі намагалися бути в гушині і триматися якнайщільніше. В цій суцільній і пружній юрбі всі були однобарвні й одноликі, навіть сиві, чорні й руді борода здавалися однаково запорошеними. Парубки юрмилися окремо, купками, а жінки й дівчата тіснилися по обидва боки від дядьків і сторопіло дивилися на них.

В юрбі дядьків Тихона не було, але Ісай і Гордій з'являлися і зникали в різних місцях. Ісай рвучко кидався навсїбіч, наче штовхали його і в спину, і в боки, і в груди. Позаду юрби метався в д'рявій сорочці Іванко Юльонков. Він здався мені зовсім безумним: увесь брудний, синій і спухлий від голоду, з зачадженими очима, він верескливо кричав, ні до кого не звертаючись:

— А пана, бач, не зачепили... Обійшли, бач, пана... А з нього либонь і починати б... Собак злякалися. Другий наш сніп хапав... горби ламали... на панщині тобто... А вони варене-парене тріскають та в молоці купаються. А тут скільки люду з голоду згоріло! Старого кладовища нема вже, а нові хрести — мов частокіл...

Окремою купкою стояли любові — Ольоха з верхньої перії, конопатий і рудий Кантоністов та Сигній. Вдягнені вони були по-святковому — в піджаках, при кашкетах, в чоботях, а Сигній навіть встиг навести на халявах гармошку. Здоровань соцький із своєю шаблюкою ішов широким кроком перед юрбою і, витягнувши шию, стежив за людьми, наче стеріг їх, щоб вони, бува, не порозбігалися. Любові вороже знущалися з нього: Сигній кривився від сміху, підштовхував ліктями Кантоністова і Ольоху:

— Гей, ти, сотнику, ефлейторе! — похмуро глузував Ольоха. — Даремно нас караулиш та огризаєшся, як бар-

бос. Юда на осиці удавився, а тебе, продажна душа, голяком у болото заженемо — в самісіньку трясовину. Кому служиш, ельоха-воха? На кого начальству наклепав?

Кантоністов гидливо жартував:

— Це його жінки з дівчатами роздягнуть та віниками на мохове болото проженуть. Та гаразд уже, я з гармошкою їх проведу. А вже подохне в трясовині він сам.

Соцький немов не чув знущань парубків і походжав по-солдатському строго. Але я відчував, що він боїться любових і не забуде їх бешкетного глузування.

Виголоднілі люди, яких дивом обминула холера, втралили страх перед начальством, і перед голодною смертю, і холерою. Це вже була не боязкість, не звична покірливість стародавньому свавіллю начальства, а властива селянам ворожа замкнутість, як незламний самозахист. Мовляв, хоч як старайся взяти нас голіруч, хоч як шалений, хоч як погрожує пороттям і всякими карами, нічого не доб'єшся — видохнешся!

Дідуся я не помітив у натовпі: мабуть, він лежав на печі. А Паруша з довгим костуром у руці неквапно й статечно підійшла до юрби дядьків, і, коли перед нею по-солдатському промарширував соцький, вона гнівно підвела велику голову й по-хазяйському осадила його:

— А ти чого це, собако, розмарширувався тут перед людьми? Та ще жерстянкою своєю брязкаєш? Перед громадою ти без шапки осторонь стій, дурню блудний!

Соцький рвонувся до неї й люто вирячив баньки, але Паруша стояла твердо й відштовхнула його пнівним поглядом спокійно й сильно. Соцький злякався і, озирлючись, немовби чекаючи звідкілясь удару, промурмотів:

— Ти, тітко Парушо, мене не ганьби! Я, ельоха-воха, при виконанні служби.

— Шо? Якої служби? Ех ти, бовдуре безмозкий! Не подарує тобі люд... Як тільки відповідатимеш?.. На людей псом кидатися — гірше, ніж на матір руку звести. Мати твоя, мучениця, в труні перевертається — проклинає тебе, а людові ти — Каїн.

З різних боків схвально закричали і чоловіки й жінки:

— Правда, тітонько Парушо... Як слід його! Як такого пройдисвіта земля держить!

Гришка задкував, як зацькований, злякано і злобно оглядався довкола.

— Ось прибуде начальство,— хрипів він,— воно вас не помилує... Я все доповім.

З купи парубків хтось зневажливо овиснув, хтось хвацько крикнув:

— Держи його, зривай його жерстянку!

Двоє лобових — Ольоха і Кантоністов — з гиком кинулися до соцького. Він зігнувся й побіг по луці, вимахуючи своїми довгими ногами й підхопивши шаблю під пахву. Юрба реготала й улюлюкала йому вслід.

Раптом вся маса людей немов здригнулася й настожила. По дорозі, з-за дідусевої хати, на трійці карих рисаків їхала величезна туша в жовтому халаті, в білому кашкеті з заломленою тулією над широким козирком і червоним околицем. Він сидів сам на чорній блискучій калясці, займаючи її всю, і здавався дуже гладким і важним.

— Земський скаче... — тривожно бурмотіли внизу. — Князь Васильчиков... здоровань... пудів на вісім. Кажуть, що до самого царя у палац вхожий.

За земським, теж на трійці, скакали вусатий становий в білому кітелі, з шаленими очима, і товстий, волосатий старшина. За ними підстрибували на конях четверо урядників.

Обидві трійки на всьому скаку підкотили до натовпу і роз'їхалися в різні боки. Становий вистрибнув з тарантаса й побіг до коляски земського начальника, злетів з коня і один з урядників і випередив станового. Обидва вони простягли руки до князя Васильчикова і з великим зусиллям вивалили його з коляски. І коли він, величезний і опасистий, віддуваючись, випростався перед ними, вони одразу стали маленькими, зовсім не страшними й кумедними. В книжках князі були воїнами, хоробрими витязями й полководцями, як Суворов, а цей князь зовсім не був схожий на князя з книжок: він стояв, похитуючись, і ревів, вирячивши очі, як громадський бугай, — такий же могутній завтовшки й на вагу і такий же зловісний. З-за амбарів крокували білі урядники по обидва боки Тихона і Філарета. Чоботар горбився і дивився в землю, а Тихін ішов розмашисто, наче здалеку ще хотів показати себе перед людом небоязким чолов'ягою, певним того, що люди не дозволять його скривдити. Його швидкий крок і зла сміливість в усій його сильній постаті і високо піднесеній голові були визивно форсистими.

Він наче хотів підбадьорити всіх згуртованих у щільний натовп, і переконати їх своєю глузливо-зневажливою незалежністю, що голірuch його не візьмеш, що боятися їм нічого, що правда й сила на їхньому боці.

Земський у жовтому широкому балахоні, як піп у рясі, перевалюючись з боку на бік, підійшов до мовчазного натовпу й тицьнув товстим коротким пальцем у кашкет біля вуха.

— Здорово, мужики! — наче вилаявся він стогнучим басом.

Натовп відповів йому глухим, невиразним гомоном. Де-не-де діди поскидали картузи. Становий зробив люте обличчя й хрипко гаркнув:

— Шапки геть!

Від цього окрику ще кілька картузів сповзло з волосатих голів, але дуже багато дядьків і всі парубки стояли в картузах.

— Кому кажу, бовдури! — закричав становий, тупаючи чобітьми.

Натовп збивався дедалі щільніше, зростаючись плечима. Хтось крикнув ехидно:

— Хіба ікони привезли, що шапки, діди, скидаєте?

В другому боці з самісінької гущини натовпу зло відгукнувся інший голос:

— Либонь зараз не кріпацтво, щоб з людей знущатися. Годі того, що людей поморили голодом та холерою. Становий підвів голову й змахнув нагайкою.

— Замовкніть, тварюки! Не поспішайте лягати під різки: кожен дочекається своєї черги.

Земський, як ідол, стояв перед натовпом вищий за всіх, і кашкет його повертався в різні боки.

— Значить, так... — заговорив він владним голосом. — Значить, вирішили взятися до самоуправства — пограбувати чужий хліб. Чи не ці негідники й шарлатани під'юдили вас розкратати борошно й зерно у Стоднева?

Він важкою рукою вказав на Тихона та Філарета.

Ольоха з судорогою в обличчі крикнув:

— Ми — негідники, шарлатани, а Стоднів — хороший? Хіба тим хороший, що нас грабував? А чий хліб на бариші від голодаючих до міста возив?

Земський знов промимрив:

— Запам'ятаємо.

Становий оглянувся на урядника і скомандував:

— Взяти його! Провчити в першу чергу.

Але земський торкнув його за плече:

— Почекайте, становий, не хвилюйтесь.

Ольоха не сховався в натовпі, а став боком до начальства й насупився ще похмуріше. Певно, він відчував себе в безпеці, стиснутий тілами дядьків. Становий витріщав на нього жовті баньки й строїв люті загрозливі гримаси. В присутності князя Васильчикова він стримував себе.

Тихін підійшов легко, з веселою й визивною усмішкою, наче не його гнали урядники, а він тяг їх за комір. Філарет спідлоба дивився на натовп, але немов не бачив його.

Тихін, розкошланий, з синяком під оком, з усмішкою кивав головою до дядьків і, не звертаючи уваги на начальство, підморгував комусь у юрбі.

Кузяр схопився на коліна, підповз до самісінького краю покрівлі й гукнув уриваним голосом:

— Не бійся, дядьку Тихоне!

Ця його сміливість заразила мене: я підскочив до нього й теж гукнув:

— Відштовхни урядників, дядьку Тишо!

Миколька люто шикнув і смикнув нас за ноги.

— Лягайте, окаянні, і не витикайтесь! Загинеш з вами, чортами, по-дурному!

Кузяр посварився на нього кулаком і ехидно вишкірив зуби. Він підморгнув і штрикнув мене ліктем:

— Бачив, що у мене є?

Він вийняв з кишені штанів кілька голишів, перістеньких, схожих на голубині яечка, і висипав їх перед собою.

Микольчина рука накрила камінці й шпурнула їх назад по схилу покрівлі. Я вперше побачив його розлюченим, як дорослого дядька: ось-ось він схопить нас із Кузарем за комір і скине з покрівлі.

— У мене, цур, не пустувати! Я не хочу через вас лягти під різки. Бач, що вигадали, недоноски!

Але на цей обурений вибух Микольки Кузяр тільки відбрикнувся.

Ми підповзли до самісінького краю покрівлі й сміливо виткнули голови: якимось несвідомо ми відчули, що на нас, хлоп'ят, ніхто з начальства не зверне уваги й ми може-

мо безборонно бути свідками та учасниками тих подій, які відбуваються перед нами.

Тихін стояв перед земським начальником просто, безбоязно й дивився на нього пильно недобрими очима. Мабуть, урядники намагалися побити його, бо ліве око розпухло в нього і сорочка була подерта. Але подужати його, мабуть, не вдалося: Тихін славився на селі як один з найсильніших кулачних б'йців. Становий витріщав на нього шалені очі і бив себе по халявах нагайкою: так і видно було, що йому не терпілося обпекти його своїм карбачем, але він соромився князя Васильчикова. Хоч який Тихін був високий на зріст і широкої кості, але перед Васильчиковим він стояв маленький, як хлоп'ятко. Згори мені здалося, що густий натовп тремтів і по ньому перебігала судорога, але всі голови тяглися до Тихона й збивалися в суцільний засип волосся і картузів.

Земський наче не помітив, як пригнали Тихона й Філарета, і, важко переступаючи з ноги на ногу, оглянув увесь натовп. М'ясистий, темнобагровий ніс, сиві вуса врозліт і борода двома пасмами стирчали з-під широкого, низько насунутого козирка настрашливо владно і грізно.

— Ось ми приїхали у ваше село, яке тулиться десь у ярах і яке мені нічого не варт розтоптати чоботом, — він рихло тупнув ногою, — того приїхали, що ви посміли усім стовпищем вчинити грабіж. Але це не простий грабіж, а бунт. Ви самоуправно розграбували з житниць хліб, який належав не вам, а такому ж селянинові, як ви.

Якийсь надривистий голос, схований в гушчині натовпу, крикнув:

— Такий, та не такий!.. Глитай! Барिशник! Жми-крут!..

Але земський тільки смикнув своїм чудним кашкетом і продовжував:

— Неврожай і голод зовсім не дають вам права розпоряджатися чужими запасами, чужим добром. Оцих негідників уже спіймано...

Він важко підніс руку в широкому рукаві й ткнув товстим кулаком в обличчя Тихона.

Той відсахнувся від нього й дико витріщив очі.

— Ви рукам волі не давайте, ваше сіятельство... — прохрипів він злобно. — Треба справу розібрати, а не псовитися з нами, як з арештантами.

Але його раптом оглушив кулак станового.

— Душу вийму!..

Розлючений Тихін схопив його руку й відшпурнув від себе з такою силою, що становий відскочив назад.

— Ви мене, ваше благородіє, не ворухіть!—задихаючись, але стараючись опанувати себе, глухо пробасив Тихін. В нього вчепилися обидва урядники, намагаючись заломити йому руки за спину, але Тихін рвонувся, і відштовхнув їх у різні боки.

Кілька голосів з юрби крикнуло:

— Б'ють Тихона... Хлопці!

— Це що ж, братці? Не дозволяй своїх кривдити...

— Ви, панове начальство, мужика не займайте, бо полетять куди куски, а куди милостиньки...

Земський раптом по-барському добродушно, наче забавляючись сміливістю Тихона, спитав:

— Бач, який норавливий! Одразу видно, що бунтар. Як же ти зважився поводити себе так зухвало, нешанобливо з нами... Чинити опір властям, поставленим його імператорською величністю? Тим самим ти сієш ворожнечу до государя і серед своїх односельців.

Кузяр корчився біля мене, стискав кулачки й люто «хлипував»:

— І чого пихтять, чого, мов барани, збилися докупи? Вдарили б на них усією навалою та й порозкидали б, як собак.

Натовп туго мовчав. Я бачив, як Ісай нетерпляче поривався вперед, витягав шию, скидав картузик і знову надівав на кудлату голову, але Гордій сердито хапав його за плече й відтягував назад. Ісай оглядався на нього з лютим протестом, а Гордій дивився вбік, наче не він втихомирював Ісая. Філарет очманіло витріщав очі й струшував кудлатою головою. Ісаєві, мабуть, нестерпне було вимушене мовчання і непопушність—він викинув руку вгору й крикнув хриплим фальцетом:

— Ви, начальство, мастаки пики мужикам бити і шкуру дерти. А в злигоднях, коли люд дохне з голоду й від холери, а на душових клаптях все погоріло, — яку підмогу та допомогу власть селянству подала? Саме тільки дворянство допомогу одержало. Цього від люду не сховаєш. Люд, бач, для вас гірший за худобу.

— Замокни!—рявкнув становий. — Виходь сюди, гівіркий! Урядники!

Але урядники, хоч і пильно вдивлялися в натовп і лад-

ні були схопити першого-ліпшого мужика, пробратися в гущину не могли. І мені було приємно, що вся ця маса селян була неприступною: досить було урядникам вчепитися в перших же дядьків спереду — і весь натовп заворушиться і втягне в себе схоплених людей.

Одноокий Максим, який стояв позад начальства, осторонь, скинув картуз і дрібними кроками, наче підкрадаючись, підійшов до земського та шанобливо, тоненьким голоском проскрипів:

— Дозвольте, ваше сіятельство, доповісти...

Становий швидко обернувся до нього, а земський, наче кам'яний бовван, став до нього боком.

— Доповідай, Сусін,— прохрипів становий і лягнув себе нагайкою по халяві. — Я знаю, ти не збрешеш.

— Я на старості літ тікаю від гріха. Це ось згряг гріховодників на самоуправство народ спокусила...

— Хто? Кажі!

— А ось тут вони... А з ними й любові гарбешники... Та з дурного розуму прилучилася до них не тільки голота, а й котрі були хлібороби та самосильні хазяї... Ось вони!

Він розпалився й затрусився від люті, а що начальство слухало його уважно й заохотливо, він задихнувся від мстивої радості й замахав руками. Становий грізно заричав на нього:

— Перед ким махаєш своїми лапами? Стій пристойно!

Але цього самого моменту Кузяр схопився на коліна, витягнув з кишені голиш і кинув його в Максима, а сам знову простягся на дошках. Максим схопився за бороду обома руками і, низько схилившись, завив по-баб'ячому й відвернувся. Миколька, захлинаючись від реготу, качався з боку на бік. На витівку Кузяра ніхто не звернув уваги, навіть баб'яче виття Максима-одноокого нікого не стривожило: усі стежили за начальством і за Тихоном.

— Ось як я його прострочив! — радів Кузяр. — Якби не я, він би всім зашморг на шию накинув.

Миколька крізь регіт дражнив Кузяра:

— Він після цього ще лютіший стане — наплачешся.

Земський владно промурмотів щось становому й знову, мов кам'яний ідол у своєму балахоні, важко повернувся другим боком до натовпу, оглядаючи його з-під на-сунутого козирка.

— Чого виєш, тварюко? — прохрипів становий, кидаючись до Максима. — Замовкни! Перед ким дурня строїш?..

— Ваше благородіє... Камінням кидаються... вбити хотіли... Обороніть, Христа ради!

— Хто камінням?.. Дурню, мерзотнику!..

Земський суворо наказав:

— Становий, допитати його... та щоб він не корчився...

Він вийняв з кишені якийсь папір і ткнув його Тихонові.

— Це твої кривульки? Твій підпис?

Тихін глянув скося на папір і твердо відповів:

— Я писав, я й підписував. І не тільки я, там підписалася й Тетяна Стоднева. Діло у нас було полюбовне.

— Егеж, коли ви її пограбували, готового папірця ти їй підсунув і під загрозою змусив її підписати. Інакше вона з Дмитром Степановичем не порушила б скаргу. Це не просто грабіж від голодного черева, а обдуманна змова бунтівників.

— Хіба ми не знаємо, що земство хотіло годувати голодаючих? — з усмішкою промовив Тихін. — А земству губернатор заборонив допомогу селянам подавати. Виходить, бідний і голодний лягай та вмирай? Ну, а коли ми в такій біді самі в глитая за вільною згодою зайвий хліб бідноті пороздавали, — це грабіж називається? Ні, це сам бог велів таке діло зробити. Про панів начальство, бач, подбало: гроші селянські до них потекли, а з нас досить і урядників, куркулів та домовин.

— Замовкни, розбійнику! — заревів становий, і обличчя в нього розбухло й стало багровим. — Ти й при нас людей баламутиш.

Він змахнув нагаєм і хотів ударити Тихона, але Тихін схопив його за руку й вишкірив зуби.

— Ти, становий, зі мною не жартуй! Наразишся!

Він дихав важко, а голі груди в червоному волоссі та плечі здіймалися й опускалися поривами.

Раптом земський усією своєю глибою рушив вперед, махнув перед юрбою кулаком, наче хотів зітнути її одним ударом, і скомандував:

— На коліна! Всі! Наказую іменем государя імператора. На коліна!

Але ніхто його не послухався, тільки запала важка тиша, як гнітуче передчуття. В ці короткі секунди я пережив запаморочливе сподівання якогось неминучого вибуху: ось-ось зараз люто кинуться на юрбу урядники з приставом і почнуть чесати нагаями й шаблями по го-

ловах, збитих у щільну масу людей. Кузяр припадав до мене тремтливим худеньким тілом і шепотів:

— Чорти! Бельбаси! Чого боками труться, як барани?..

Миколька лежав на животі віддалік від мене і з дашка покрівлі крадькома поглядав униз.

— Либонь ви не чудотворні ікони, щоб на коліна перед вами падати... — з похмурою злістю пролунав голос Ольохи-любового.

Ісая надірвано фістулою підхопив:

— Хіба ми кандальні чи кріпосні, щоб на колінах перед панами плазувати?

— Замовкніть! — рвкнув становий. — Мерзотники! На коліна, вам кажуть! Урядники, в нагаї!

Земський начальник з несподіваною жвавистю повертався в різні боки й владно кивав величезним картузом.

Юрба завирувала, загорлала, замахала руками, вся посунулася назад, коли на неї кинувся становий з нагаєм навідліг разом із зграєю урядників. Але нагаї застрибали в повітрі: в руки станового й урядників вчепилися пальці селян.

Тихін, залишений поліцейськими, кинувся в юрбу, віджбурнув двох урядників набік і крикнув, як у кулачному бою:

— Не піддавайся, хлопці! Руки короткі знущатися з людей!

Філарет, наче сам не свій, стояв нерухомо із застиглими очима. Вищали жінки, хтось із них вигукував істерично, юрба вирувала, ричала, чулося крехтання, лайка, і мені здавалося, що тріщали кості в людей.

— Хлопці, чули?—будоражно крикнув Тихін.—Власть нагринула до нас, щоб людей сікти... якнайбільше в домовину загнати.

Селяни сміливішали і, як завжди буває перед бійкою, загрозливо загорлали всі разом, не слухаючи одне одного. Я чув нестямні крики Ісая, Ольохи й верещання Іванка Юльонкова. Якось непомітно відбилися набік діди й розгублено похитували головами. Але хвилювання охопило й жінок: дехто з молодниць кинулися до чоловіків. За ними йшла Паруша і щось басовито кричала їм услід з ціпком навідкид, то крокувала за ними, наче підштовхувала їх, то зупинялася, не відриваючи від них очей. Серед цих молодниць я помітив і обох Парушиних невісток, Льосинька тримала під руку Мелашу й зніяковіло посмі-

халась, а Мелаша, бліда, з широко розкритими очима, ішла, наче засуджена на муку. Спочатку я не бачив серед них матері, але вона раптом показалася попереду, поруч Каті. Катя тягла її назад, але вона йшла вперед, і, певно, не відчувала Катиної руки. Я схопився на коліна, замахав їй і закричав пошепки, сам до себе:

— Не йди! Повернись! Тягни її, Катю, назад! Це не ватага! Тут заб'ють до смерті!

І обидві вони немовби відчули мій крик: Катя обняла матір за шию й повернула до себе, і мати наче отямилась від самозабуття й слухняно побрела назад.

— Замовкніть, барани! — гучно скомандував земський. — Запам'ятаємо й далі розслідуємо. Ватажки перед очима, і путь їм одна — острог. А ви, дурна отаро, негайно поверніть хліб, який ви загарбали в Стоднева.

Натовп забушував, і злобні крики заглушили голос земського:

— Нема в нас хліба... Глитая не знедолиш — він сам усіх знедолив.

— І зернини не дамо — по хатах крихти нема...

— Допомогу давайте! Де вона, допомога ота голодаючим? Начальство поміщикам пороздаровувало і себе не скривдило...

— Нема хліба... І курячим крилом ані зернини не наметеш.

— Гаразд. Запам'ятаємо. А зараз... Заарештований Тихін Кувиркін! Виходь!

— Не виходь, Тишо!.. Він од промади йшов... громаді служив... Не давай, хлопці, Тихона!

Земський уже з впевненим спокоєм наказав:

— Якщо Кувиркін не боягуз, він сам вийде. А за ним вийдуть для спасенної розмови й інші.

І знов увесь натовп важко замовчав, але жінки, що попіходили, пронизливо закричали навперебій.

— Не виходьте, хлопці! І думати не думайте! Всі вони, супостати, підступні!

На них з нагаєм кинувся становий, і жінки швидко відсахнулися назад. До станового підскаочив один з урядників, а потім бігцем подався по луці до великої перії. По дорозі від драча їхав батько. Він сидів на купі вільшини, туго зв'язаний вірьовками, і настьобував коня зеленою лозиною. Видно було, що він страшенно злякався, коли побачив натовп біля пожежної й жовту халамиду

земського начальника. Він міг проїхати тією стороною за гарманами, але цей шлях був найкоротший. Урядник біг навперейми і погрожував йому кулаком: зупинись, мовляв! Але батько настьобував свою шкапину, що ледве переступала кривими ногами, і я боявся, щоб від надриву вона, бува, не гепнулась на землю. Урядник підлетів до батька, з розмаху ударив його кулаком і скочив на зелену купу. Батько зщулився і засмикав віжками, завертаючи коня на луку, в наш бік.

— Ну, та й відзначився дядько Василь! — скрикнув Кузяр. — Різки, бач, сам для своїх мужикіз приволік.

— І зовсім не різки, — запротестував я. — Це він їздив по хмиз для плоту.

— Ну то й віз би по своїй стороні... — надривно забунтував Кузяр, готовий заплакати. — Чого його чорти понесли по нашій луці?

Перед цим незаперечним доводом я був безпорадний.

XI

Коли під'їхав батько, блідий, без тям від страху, урядник скинув його з воза. Земський нудним басом прогук:

— Розпорядіться, становий!

Він важко повернувся до своєї блискучої коляски. Його жовтий балахон спускався до землі, а величезна голова в дворянському картузі з пасмами бороди під вухами владно відкинулася назад. Слідом за ним подалися становий з урядником і догідливо заметушилися по обидва боки цієї бичачої туші. Вони підхопили його під руки і з зусиллям посадовили в коляску. Земський тицьнув пальцем у спину кучера, і тройка поскакала по дорозі до довгої перії.

— До Ізмайлова погнав, — пояснив Миколька. — Вони — друзки. Обидва — конелюби.

Після від'їзду земського начальника становий відразу немовби виріс і став таким же владним і грізним, як і князь Васильчиков. Ляскаючи себе нагаєм по халявах, він прохрипів:

— Старшина, де твої поняті? Соцький, сюди!

Соцький виструнчився перед ним з долонею біля козирка.

— Негаймо почати езекуцію! Урядники, приготуйте

свої нагаї. Старшина з понятими і ти, соцький, виділіть ватажків і поставте їх тут, біля мене, а інших оточать урядники. Жодна мармизяка не сміє втекти з юрби. А старості я бороду висмикаю, коли повернеться з міста: чому він ушився саме в цей час? Роби, старшино, що наказано!

Старшина, варипаєвський глитай, такий же, як Митрій Стоднев, ділок, бородатий, вгодований, в легкій сукняній бекеші, в новому картузі й мазаних чоботах, спочатку з своїми дядьками-понятими тримався осторонь і скромно дивився в землю, погладжуючи жирними пальцями широку бороду на грудях. Але я вже заздалегідь знав, що цей іменитий на всю волость куркуль не дасть пощади нікому з селян: адже з Митрієм Стодневим він заодно, у них всі селяни — на аркані, а крук крукові око не видовбає. Поняті — сторонні дядьки в домотканих сорочках і штанях, в личаках і такі ж дохлі, як і наші бідняки, мабуть, батраки цього глитая-старшини, — трималися купкою за його спиною.

Незвичайно тенким голоском він добродушно крикнув:

— Ану, православні, почнемо суд божий. Соцький, відганяй до пана станового усіх ослушників та заколотників! А ви, урядники, потрудіться для царя-отечества! Нагаї свої сховайте, а краще лозинням почешемо спини наших бунтарів. У кого дрючки — ач які, з дрючками! — забрати! А якщо опір чинитимуть — цими ж дрючками й погіремо їх...

Соцький, певний своєї сили й невідпорності, тому що поряд було начальство, сміливо закрукував довгими ногами до натовпу й простяг руку, щоб схопити когось із дядьків, але цієї ж миті підкинув обидві руки й гепнувся назад. Ми з Кузярем теж скрикнули від несподіванки й схопилися на ноги.

Становий рвонувся до юрби й почав шмагати дядьків, які стояли в першому ряді. Юрба мимоволі подалася назад, закипіла, захвилювалась і знову хитнулась вперед, штовхаючи людей, що стояли спереду й упиралися. З різних боків закричали:

— За що? Це що ж, хлопці? Знову з нагаями на людей?

— Замовкніть, мерзотники! — хрипко горлав становий. — Мало вас учили — зараз провчу до кривавого поносу. Ви знаєте мене добре: я жартувати з вами не люблю.

— Та вже краще за нас ніхто тебе не знає...—зло відгукнувся хтось із натовпу.— А зараз руки короткі.

— Ти, становий, людей не займай!—закричав ще хтось.— Не в свій час прискакав!

— Урядники! Шаблі наголо!— несамовито хрипів становий.— Дивись обома, нікого не випускати! Хто чинить мене опір—бий! Шестеро— по боках, а шестеро— до мене. Мужик!—звернувся він до батька, який стояв біля воза.— Тягни сюди лозу!

Але батько, блідий, з жахом в очах, намагаючись триматися ближче до натовпу, несміливим голоском пояснив:

— Це не лоза, ваше благородіє, а вільшина... Пліт хочу обновити на подвір'ї.

Хтось із натовпу глузливо кинув йому докір:

— Постарався, Васю, з лозинами для громади... Тільки ж вільшина для пороття не придатна...

— Кому наказують, мужик!—загорлав становий на батька.— Скидай! Будеш у мене під рукою!

Але батько зовсім одурів від страху: він осовіло озирався, плаксиво кривився і ніяк не міг кинути віжки. До нього квапливо продріботів Мусій-пожежник, без картуза, з личком на голові і взяв з його рук віжки.

— Ти, Васю, скидай лозину, а я конячину подержу, щоб не рвонулася та не понесла...

І він підморгнув дядькам, як скоморох, а батька штурхнув ліктем у бік. У натовпі засміялися, але одразу ж сміх урвався.

Батько з невластивою йому спритністю кинувся до натовпу, вривався в нього з розбігу й зник у його гущі.

— Це що за балаган! Знову ти, бовдуре, блазня розігруєш? Я тебе першого відшмагаю.

Мусій низько вклонився начальству й лагідно, без юродства й без страху промовив:

— Ти вже, ваше благородіє, на мені норавливість свою зжени. Я вже за всіх постраждаю...

Він кинув віжки на спину конячини і простягся на землі долічерева. Миколька підповз рачки до краю покрівлі, потім так само, як Мусій, простягся на дошках і обхопив голову руками. Він, звискуючи, забурмотів щось і знову став рачки. Раптом обличчя його зморщилося від сміху, і він залюбувався батьком, наче знав, що Мусій устругне зараз ще яку-небудь дивину, яка зіпсує началь-

ству всю музику. Але становий замахав нагаєм і зашмагав ним по спині Мусія, потім стусонув його чоботом у бік і захрипів:

— Вставай, тварюко! Засічу! Я з тебе дурість виб'ю.

І він знову заходився шмагати нагаєм Мусія і з розмаху бити його чоботом. А Мусій мовчав і тільки судорожно здригався на землі. З юрби вийшов Ольоха, підхопив під пахви Мусія, легко поставив його на ноги й відтяг до натовпу. А Мусій повискував з жалем:

— Нехай... серце зігнав би на мені... Людей усіх і обминув би...

Пристав раптом немов розгубився й став обсмикувати свій білий кітель. Він вийняв револьвер і підніс його над головою. Сказав він спокійно, хоч і суворо:

— Ось дивіться: кожному, хто дозволить собі протидіяти мені або нападе на урядників, всаджу кулю в лоба. Зрозуміло?

Але цієї миті Іванко Юльонков, обдертий, опухлий, підскочив, мов божевільний, до пристава і ридуючим голосом закричав, судорожно стискаючи й розчепірюючи пальці:

— Хто мене знедолив? Хто життя моє пожер? Ти! Ти, душогубе!

Мабуть, пристава привиділося, що Юльонков хоче схопити його за груди. Він розмахнувся і вдарив його револьвером по голові. Юльонков сторчма полетів на землю, розкинув руки в різні боки і омертвів. У натовпі ахнули, заверещали жінки, і всі кинулися до тіла Юльонкова, забувши про загрозу станового і не слухаючи його крику: «Назад! Урядники, подати назад!»

— Убив! — крикнув хтось здивовано, і цей голос підхопили й інші голоси:

— Порішив!.. Голову проломив! Люди! Дивіться, вбивати нас прискакали... Бий, а то нас переб'ють...

Тихін підніс обидві руки догори й скомандував:

— Хлопці, усією громадою на них — заберемо в них стрілялки!.. Для них закосу нема!

І юрба немов чекала цього заклику: з її гущини рвонулося кілька чоловік, за ними кинувся на урядників і пристава цілий гурт дядьків з дрючками, з кулаками навідліг. Урядники не витримали. Становий позадкував і тремтливою рукою штурхав револьвером навсібіч і хрипів:

— Застрелю! Назад! Стрілятиму!

Але його, несподівано вирнувши, збив з ніг Терентій. Пристав спочатку поплазував рачки, потім схопився на ноги й побіг по дорозі до дідусевої хати. Револьвера в його руках уже не було.

А юрба кипіла, горлала, всмоктуючи в себе урядників і шарпала їх, бухаючи кулаками. Вони метлялися, як опу-дала, і їх сірі обличчя задубіли від страху, але баньки стрибали, як у зацькованих вовків. Тихін, увесь обдертий, скуйовджений, метушився серед бушуючої юрби, виривав то одного, то другого урядника, й викидав його, розтерзаного, набік. Урядники тікали неоглядки.

— Годі, хлопці! Прогнали поліцію — край! Нехай поліція виносить звідси ноги.

Ісай надсадно верешав, налітаючи на Тихона:

— Як це не треба! Звірів б'ють, а вони гірші, як звірі. Відмолотити, щоб пам'ятали... Щоб за версту люд оббігали...

Мені теж було прикро, що урядників Тихін велів відпустити. Ісай обурювався справедливо: їх треба було провчити, щоб не розпоряджались в нашому селі, не знущалися з людей, які приречені на голодну смерть і пережили страшний холерний рік.

Кузяр уже стояв біля самісінького краю покрівлі, розмахував руками й радісно покрикував:

— Лупцюйте їх, щоб до нас і носа не потикали!.. Гришку соцького провчіть! Ех, утік, собака! Стрибає довгонога чапля з шаблюкою...

А Миколька лежав на животі й бив кулаками по дошках. Він під'юджував дядьків і парубків одчайдушними вигуками.

Натовп обм'як і відринув. Урядники сутуло бігли по луці до амбарів. У натовпі реготали, улюлюкали й свистіли. Услід їм полетіли розтоптані картузи.

Старшина з понятими вирнув з-за церковної огорожі й крокував далеко по луці до довгої перії. Баби й діди юрмилися над тілом Іванка Юльонкова, спираючись на ключки. Дядьки збуджено перемовлялися, переможно поглядаючи на парубків, які бігли за урядниками, і поодинці поверталися до пожежної.

Тихін підніс руку й крикнув:

— По інших селах теж бунтують!

Батько вислизнув з натовпу, підскочив до коня, вхо-

длив його за вуздечку і з усіх сил потяг на шлях, зарослий травою.

Хтось ущипливо закричав йому вслід:

— Не журись, Васю, що промаді не послужив. Може, ще чистої лози привезеш та на щастя сам шмагати нас будеш...

Батько насунув картуз на очі й почав зло настьобувати хворостоїною горбату шкапу.

Ми з матір'ю і Катєю підійшли до нашої хатинки раніше, ніж батько: з возом вільшини він застряв у прибережних розсипах піску й довго, до надсади борсався там.

Катя вперше зустрілася з нами, але ніби зовсім не зраділа, наче розлучилися ми з нею тільки вчора. В баб'ячій пов'язці кокошником, довгоноса, вона немов постаріла на кілька років і, здавалось, забула, якою була в дівках. Коли ми перейшли через річку на наш бік разом із її Яковом, вона сердито наказала йому:

— Додому сам іди! Мені з невісткою треба побалакати.

Яків засміявся, зірвав з голови картуз і поклонився їй.

— Будь спокійна, Катерино Хомівно! — І з веселою гордістю в очах похвалився перед матір'ю: — Вона в мене хазяйка сувора, норовом свавільна, та зате робітниця, розпорядниця. Навіть мої старі стогнати перестають: співає за роботою й світиться. Як же її не послухатися?

Катя жартівливо вдарила його долонею по губах і навмисно прубо grimнула:

— Ну, іди, йди, говіркий!

Мати залюбувалася ним, а Катя повернула його за плечі й відштовхнула від себе. Він по-молодецькому покрокував доріжкою на свою верхню перію.

— Хлопчина який у тебе хороший! — зітхнула мати. — Наче при тобі він іншою людиною став.

І справді, Яків зовсім змінився: він став немовби вищий на зріст, тримався по-молодецькому, чорна борідка підківкою навколо обличчя зробила його привабливим, а карі очі стали веселими, розумно насмішкуватими.

Мати постежила за ним, а Катя спокійно й самовдоволено промовила:

— При силі та карахтері й кінь танцюватиме. Був би розум та згода, а там і горе з гори колесом...

— Наука Парушина на користь, — задумливо пожартувала мати.

— Я, невістко, свою долю сама знайшла, нікому не кланялася, долю свою сама взяла. Я знала, де скарб закопаний. Він, Яша, страх який розумний та красномовний! Він щодо книг і перед Митрієм Стодневим не поступиться.

Вона засміялась і широкою долонею провела по хустці матері.

— А я й не думала й не гадала, що ти баб'ячі коси розпустиш.

І сердито вирішила:

— Не жити вам тут — знову на сторону втечете. Ви обоє тут — мов чужі. Ти ще дівчинкою з свахою Наталією на чужій стороні щастя шукала, ти й народилася край світу — не сільська кров. А братусь любить на дибках похизуватися. Йому на одній землі з татоньком тісно. Грошенят багато з собою привезли?

Мати з болем у лиці зупинилась і зітхнула.

Катя відвернулася від нас і широкими кроками пішла назустріч батькові, який з лощовинки вів за вуздечку горбату від натуги кобилку з возом вільшини. Обличчя в нього було люте, але переляк ще не розтанув в очах.

— Молодець, братусь! — загонисто похвалила його Катя. — І помацати не дав лозини та й поскакав під шумок. Ще й дядькам пари піддав: наче підстьобнув їх лозинами.

Весела похвала Каті, увесь її вигляд — небоязкої, міцної й розумної жінки, розворушили батька: він одразу ж став посміхатися й випростався.

Катя підморгнула матері, і я зрозумів, що вона навмисно підбадьорила батька. Вона дуже добре знала його слабості й уміла приборкувати його крутий характер напористими лестощами. Мати посміхалась і вдячно поглядала на Катю.

Розпрягаючи коня біля дір'явого тину, батько суворо, але вже нестрашно накинувся на нас:

— Це чого ви, неслухи, до пожежної помчали? Чого там не бачили? Захотіли, щоб вас там нагаями відшмагали? Я ж не велів вам на крок від хати відходити.

Мати безбоязно заперечила:

— Та якби ми не пішли, тут би урядники скоріше нагаями сполосували та ще й потанцювали б на нас, як он Потапа замордували.

Катя знову втрутилася до розмови.

— Вони, як на весілля, прискакали — на тройці літали. На кого наскочать — давай нагаями ляскати. Усіх під віник до пожежної гонили. Яка вже я непіддатлива, та й то побігла, зате й урядникові пику набила.

Батько став **самовдоволено** кпити з мужиків:

— Надто вже розуму багато в баламутів! Осатаніли від холери та голоднечі. Я ось не спокусився на чужі мішки, та й ти ж не поласилась...

Катя визивно засміялась.

— І поласилась. На своєму плечі мішок принесла. Досадно, що раніше не догадалися стодневські амбари розтрошити.

Катя по-давньому була одверта, аж зухвала, але зараз у її словах відчувалась розумна переконаність і щось схоже на докір батькові. І мені було незрозуміло, чому батько й вона були різними людьми і вдачею й думками, хоч народилися від однієї матері й росли в одній сім'ї.

Але зрозумів я одне, що Катя прийшла до нас не в гості, а перешкодити батькові зігнати на нас із матір'ю своє приниження й конфуз. Хоч очі в неї сміялися над ним неприховано, він не помічав насмішки, а вірив тільки бажаним для себе улесливим Катиним словам. Повеселілий і задоволений, він навіть по-своєму ласкаво покликав мене скидати з передка вільшину. Мати з Катєю пішли до хати, а я стояв на возі, скидаючи лозини, і дивився на той бік. Біля пожежної нікого вже не було, тільки Мусій, згорбившись, тупцював на одному місці, наче заворожений, мабуть, він журився над тілом Іванка Юльонкова.

ХІІ

Хоч по хатах де-не-де металися в гарячці хворі й з гори повз наші хатинки пронесли на носилках дві домовини, життя воскресло на селі, з полегкістю зітхнуло й немовби заусміхалось. Навіть галич у верболозах над річкою горлала веселіше й метушливіше. Тільки сіра церква, мов дряхла бабуся на колінах, високо підносила свій довгий блискучий шпиль, наче кістлявим пальцем погрозувала карою небесною. Але в ці дні раптом зникли стрижі, які цілими зграйками ширяли високо в повітрі, тріпочучи гострими крильцями, наче злякалися чогось.

А втім, я знав, що ці пташки завжди раптово й непомітно відлітають у вирій на самісінькому початку серпня. А ластівки, мабуть, не помітили їх відльоту: вони по-давньому сизими стрілками літали над землею й гомінливо шебетали під стріхами.

Кілька разів ми з Кузярем намагалися непомітно про-братися до купки парубків і молодих дядьків, які звичайно темними вечорами сходилися по одному, по двоє, за селом, на високому прибережному схилі, біля маленького болота, зарослого цвіллю. В осінній п'їтми зникали й пагорки, і вибоїни, і польові далі. Пахло прілою сирістю і бляклим полином. Якимсь загадковим чуттям Кузяр дізнавався про зборище й прибігав по мене завидна.

В холодній п'їтми ми непомітно підходили до дядьків і сідали на землі віддалік від них. Спочатку вони проганяли нас і погрожували «наскубти скроні», але Кузяр хоробро огризався:

— Чого гарикаєте? Чого без пуття бородами трусите? А про нишпорок ви подумали? Хто вас сторожитиме, коли не ми?

Підходив Тихін і приязно напучував нас:

— Добре, правильно, хлоп'ята! Очі у вас гострі, а душі — віддані. Сядьте-но он там на горбочку й караульте нас. Якщо почуєте якого-небудь безпутного, зараз же свисніть.

Ми вмощувалися на схилі поблизу них, щоб чути було, про що вони говорять, і пильно вдивлялися в нічну темряву. З високої кручі сховався студент Антін Макарович, без картуза, в сільській сорочці. Ми прислухалися до глухих, невиразних голосів і підказували один одному те, що недочував хто-небудь з нас. Щось пояснював Яків, впевнено кидав слова Тихін. Подовгу говорив Антін Макарович, і всі слухали його мовчки й уважно. Так ми з Іванком довідувалися про хвилюючі новини, про заколоті й бунти в різних повітах і волостях. Ось у Сердобському повіті дядьки побили станового і земського начальника за те, що ті нагрянули в одне село, щоб висікти селян. Прискакав губернатор з козаками й вчинив розправу на селі. А у відповідь на це селяни розгромили поміщицький маєток і спалили його. Все сталося через те, що голодаючі випребли хліб з панових амбарів. Виходить, не тільки у нас забирали зерно й борошно в багатіїв. А ось у Балашовському повіті поміщик обіцяв

відкрити свої засіки голодаючим, а потім прогнав їх. Але селяни всім селом вдерлися до садиби, вивезли весь хліб, забрали худобу, а маєток спалили. Поміщик насилу вишів ноги. Десь у нашому повіті голодні селяни напали на хутори багатих глитаїв і спалили їх, а хліб вивезли. Розлючені на цих кровососів поламали й молотилки, і віялки, і сіялки і порізали худобу. Ці новини приносили наші ж дядькі невідомо звідки, повідомляв про такі вісті й Антін Макарович, але умовляв не думати про такі бунти. Він розповідав, як в одному великому селі голодаючі селяни змусили поміщика віддати весь хліб і запаси картоплі. Бунту не було там, тому що селянам допомогли робітники гуральні: вони заявили поміщику, власникові заводу, що зупинять завод, працювати не будуть, якщо поміщик не віддасть голодаючим свої запаси зерна й картоплі.

Наші дядькі хвилювалися:

— А де в нас заводи? Де такі робітники? До нас, Антоне Макаровичу, ніхто на допомогу не прийде.

Антін Макарович заспокоював їх і підбадьорював:

— Давайте подумаємо спільно. Не гарячіться. Ми з молодим Ізмайловим поговоримо: він дуже близько до серця бере всі ваші біди. Потім я піду в Ключі, до Єрмолаєвих, і з братом Михайла Сергійовича — з горбатеньким, з мировим суддею, обміркуємо, що робити. А ти, Тихоне Кузьмичу, прихопи кого-небудь з друзів та піди до робітників у їх економію — там є хороші хлопці — та зайди в спілку з тамтешніми селянами. З усього видно, хліб доведеться забирати в поміщиків, тільки треба робити все розумно, без розбою...

Так ми сторожили ці нічні зборища кілька разів. Але одного разу ми помітили на тому березі маленьку тінь, яка немов скрадалася під кручею. Кузяр свиснув і схопився на ноги.

— Чи не Шустьонок це? Пронюхали, сволота. Біжимо, Федяхо, зустрінемо його й скупаємо в річці.

Ми стрибками перескочили на той бік і зіткнулися з Петькою-ковалем. Він, мабуть, вирішив зустріти нас як боєць: руки тримав на відкиді й міцно стискав кулаки. Навіть у темряві я бачив, як він грізно насуплював брови.

— Ти чого тут скачеш, ковалику? — насів на нього Кузяр. — Чого тобі тут треба? Чи вдома не сидиться?

Петька сердито відбив його наскок:

— А вам чого не спиться? Жаби полюєте, чи як? Я хоч по татка йду — до кузні треба, шини на колеса натягати в проїжджого. А ви байди б'єте.

Але Кузяр не відставав від нього:

— Це куди ж по татка? Хіба він тут в тебе у вирі в'язів ловить?

— Ну, ти, Ваньок, дурником не прикидайся. Я знаю, де його знайти: він мені сам наказував, де його взяти при потребі.

Я відштовхнув Кузяра й заспокоїв його:

— Петька — наш. Він нікого не викаже. З нього й кілками не витягнеш. Хіба ти його не знаєш, Ваньок?

— А чого він без пуття нишпорить? Через нього ми людей розігнали. Більше щоб цього не було! Дудькові Потапу треба нагінку дати, щоб держав язика за зубами.

На Петьку Кузяреве обурення не вплинуло: він немов пропустив повз вуха Кузяреві слова й заклопотано дивився мимо нас у той бік, де перед цим сиділи дядьки. Мабуть, він вважав нас неробами, які ночами вигадують собі безглузду гру: незважаючи на нас, він ступнув вперед, приклав долоні до рота й крикнув сердито:

— Татуньо!

Але Кузяр рвонувся до нього й затис йому рот своєю рукою.

— Мовчи, чорте! Тобі, дурневі, словами не втовкмачиш. Ти тільки кулак почувеш.

— Не займай мене! — з похмурою погрозою огризнувся Петька. — Я теж умію на кулак кулаком відповідати.

Я втиснувся між них і відштовхнув їх у різні боки.

— Ти, Петю, не супереч, — примирливо роз'яснив я йому. — Ми — караульні: стежимо, щоб ніхто близько не підійшов до зборища. Єльоха-воха, та Шустьонок, та глитаї тільки й знають, що рознюхують, де дядьки збираються.

— Та я сам тата умовляв, щоб не зв'язувався із заколотниками: у нас діла по самісіньку зав'язку.

— Це які ж такі заколотники? — вороже урвав його Кузяр. — Дурень ти, дурень, та й край.

Але Петька розсудливо закінчив:

— Вдень він сам у кузні робить — не вправляється. Я тільки вечорами підпомагаю. Сторонніх онде скільки по шляху проїжджає.

На нас раптом нагрянула чорна велика тінь і ласкаво окликнула:

— Це ти, Петяшко? Либонь заскочили тебе хлоп'ята?

Кузяр незадоволено відгукнувся:

— Ось бачиш, дядьку Потапе, як негаразд вийшло? Розігнали людей... А хто винуватий?

— Ну, що ж вдієш? — повинився Потап. — Надалі розумніші будемо. Та ви не журіться: Петяшка в мене — могила.

Потап схилювся до мене й прошепотів:

— Люди в інше місце пішли, а ви додому йдіть. Не шукайте й не полохайте людей.

Кузяр, розлючений, пішов через річку до себе додому, а я разом з Потапом і Петькою — своєю дорогою. Здала мені блимав назустріч жовтий вогник у віконцях нашої хатинки.

XIII

Тихін з Ольхою та Ісаєм пішли в сусіднє село Ключі: воно було поряд — за дві версти. До кого й чого вони ходили — невідомо, але в селі швидко поширилася чутка, що ключівські селяни змусили пана Єрмолаєва відчинити свої засіки й панськими ж кіньми вивезти хліб на село, щоб пороздавати голодаючим. В один і той же день за домовленістю з Ключами змусили відімкнути амбари своїх поміщиків і селяни в трьох сусідніх селах. Але у волосному селі поміщик з мисливської рушниці всадив дроб у кількох чоловік. Селяни накинулися на нього, забрали рушницю, а самого його зв'язали.

Вранці Тихін з Ісаєм, Гордієм та Ольхою повели з собою юрбу селян до пана Ізмайлова. Говорили, що Ізмайлов теж вимахував рушницею, але син — студент Дмитро — прибіг у цей час з дому й, вихопивши в батька рушницю, наказав прикажчикові відчинити навстіж засіки й повантажити мішки на панські підводи. Розлючений батько вдарив його в груди, але син вчепився йому в руку й простогнав:

— Чи вам не соромно, тату!

І в нього з рота заюшила кров. Батько рявкнув, приголомшений, підхопив його на руки й став кликати лікаря. Але студента Антона не було вдома: він ходив по

хворих. Ізмайлов загорлав на прикажчика, затупотів ногами:

— Зараз же об'їздити Чернявку та Моревку й доставити лікаря. Нехай мужики вантажать хліб і везуть на село. Це воля Миті.

Цей день минув радісно: хліб розвозили по всіх періях і роздавали його неімушим.

Одного ранку я прокинувся від невиразної тривоги, наче хтось стояв наді мною: «Вставай, Федю! Вставай, лихо!» В хаті нікого не було, за вікном гаряче сяяло сонце, і в жмутах проміння голубий димок блимав переливом іскорок. Пахло печеним хлібом. За вікном туркотали голуби. Мабуть, це їх туркотання, схоже на глухі стогони, і розбудило мене. Але тривога не згасала в серці. Я схопився з кошми й вибіг у двір, але й там не було батька й матері. Строката кістлява шкапина стояла перед кормушкою, голодна й сумна. Я вибіг через відчинену хвіртку і, осліплений блискотливим повітрям, одразу ж відчув себе так само легко й радісно, як ластівки. Забувалися страждання й страх, кривди й біди, домовини й домовинки, а палало сонцем повітря, сліпучо виблискувала річка пронизливими спалахами на перекатах, і кучерявий лужок зеленів під босими ногами плисовим килимком.

Петька-коваль махав мені рукою з горбочка перед своєю хатою й похмуро басив:

— Ходи-но, ходи-но сюди... жвавніше! Проспав, грамотію, люту okazію. Хіба не чуєш, як село причаїлося?

Він спідлоба дивився на високий яр того боку й важко сопів. Цей маленький мужичок з старкуватим обличчям уже багато пережив за свої дванадцять років: у нього й зморщечка перерізала чоло, і в сірих дитячих очах застигла сувора заклопотаність дорослого.

— Начальство прискакало. Урядників по всіх періях відрядили. Зганяють люд на плонцу.

Звідки він про це дізнався — для мене було загадкою. Але я одразу повірив йому, тому що він ніколи не базикав по-дурному: він більше мовчав, а слова його завжди були зв'язані з ділом. Але коли повідомляв про що-небудь — говорив статечно й тільки правду.

— Біжимо туди! — покликав я його, хапаючи за рукав. — Люди ватажків не викажуть. Кам'яною стіною стоятимуть.

— Не піду! Баньки витріщати на катування я не охочий.

Він відійшов од мене й похмуро оглянув і нашу перію на кручі, і луку на тій стороні.

— Людей тільки шкода,— зітхнув він, повернувшись до мене спиною.— Засічуть, закатують до смерті. І чого, як барани, на рожен лізуть?

Він обернувся до мене й хороше посміхнувся. Мені здалося, що в очах його блиснули сльози.

— Не ходив би ти туди, Федюк! Не нашого там розуму справа.

Я й зворушений був співчуттям його до мене і обурився на нього:

— Ти, Петько, як тарган, у шпару ховаєшся. Однаково ж знайдуть.

— Не займай мене! — раптом визвірився він.— Іди на пожежній покрівлі з Кузям витинай танцюлі та ковтай дулі.

Він зстрибнув з горбочка та й пішов вайлуватого до себе в город за хатою. Цей хлопчина, виходить, стежив за нами, коли ми були на покрівлі пожежної, і зараз щось приховував у себе на думці. Я дивився йому в спину, в просочену потом сорочку і заздирив йому: от молодець! Якого лиха зазнав — і витримав!

Я оглянувся на свою порожню хату й хотів був бігти на той бік, але прикипів від здивування: Петька квапливо йшов до мене, махаючи руками й мотаючи головою. Обличчя його тремтіло в плачливій судорозі.

— Стривай-но, Федюк,— зривистим баском мурмотів він.— Сили нема, шкода їх... Тихона та Ольоху з Костею... І Гордій з Ісаєм теж у жигулівці... До сонечка їх привели — сам бачив. До кісток їх засічуть.

Сльози залили йому очі, і він швидко відвернувся, махнув руками, наче хотів скинути свій душевний біль, і зовсім по-дитячому побіг на город.

Від переходу через річку й від кузні на той берег широка смуга сніжно-білого піску тяглася далеко до крутого вигину річки, впираючись у підосшву високої стрімкої кручі. Цей дрібний іскристий пісок, змішаний з різноколірними голищами, з дзвінкими плитками скам'янілого дерева, черепашками й «громовими стрілами», завжди приваблював мене своїм перлистим розсипом. Добре було посоватись по пружистому, хвилястому пісочку, пере-

сипати його з долоні на долоню, закопати ноги в його м'яку теплоту й відчувати, як він ворушиться й лоскоче тіло. Але зараз я пробіг це біле поле щодуху й спинився лише в прибережних хвильках річки, щоб закачати штани. Вона здавалася мені жовтою, радісно усміхненою, гомінливо збігаючою в стояче озеро варипаєвського млинового ставка, а звідти в невідому далину — в Узу, Суру і Волгу. І цього разу я не стерпів і став каламутити ногами воду назустріч течії й полювати на зграйки піскарів. Вони ховалися в купках голишів, прискакали ртуттю на сонці й миттю розсипалися навсібіч, зникаючи в хвилястих водоростях.

Повз криницю, стежечкою через верболози я видерся на узгір'я позад дідусевого подвір'я й побачив біля жигулівки здорованя соцького й двох урядників. Ольошина молодиця, маленька, схожа на дівчинку, без хустки й очіпка, билася головою об стіну жигулівки біля віконечка й голосила:

— Ольошенько! Ольошенько! Затинеш ти, безталанна твоя голівонька!

І щось примовляла невиразно. Її відштовхував червоновусий урядник, а вона лементувала й одбивалася від нього зібганою хусткою.

— Не займай мене, відлупцюю гемона!

Поруч неї стояла Феня, жінка Кості, — стояла наче спокійно, спираючись плечем об перепльоти вінців на розі. Але обличчя її було бліде й суворе.

З усіх кінців по луці квапливо й злякано йшли до пожежної дядьки, парубки й діди. По дорозі з-за хати дідуса дядьки й жінки збивалися в щільні купки і, штовхаючись плечима, дивилися на жигулівку з каламутним острахом.

Хлоп'ята метушилися осторонь зграйками: зарічанці — в одній зграйці, з тутешньої довгої перії — в другій, та й ці зграйки поділялися на купки. Дівчата трималися теж віддалік і щільно тулилися одна до одної, мов наполохані вівці. Дядьки й діди тіснилися біля самісінької стінки пожежного сарая. Навіть здаля мені видно було, як усі вони похмуро дивилися на довгу перію, де була з'їжджа й звідки долинали переливи піддужних бубонців.

Кузяр підбіг до мене, як завжди несподівано. Він гепнувся на землю, простягся долілиць і розпачливо затара-

банив кулачками по сухому лужку. Задихаючись від сліз, він вигукував:

— Ось... бачиш? Скрутили, сволота, вночі... Урядників понаганяли... А Гришка-соцький королем-козирем до хат з урядниками вдирався... Ну, це йому так не минеться...

Він зірвався на рівні й з судорогою на худенькому обличчі схопив мене за руку. Ми побігли до жигулівки. Соцький, як грізний начальник, наслідуючи станового, загорлав у чорну діру відчинених навстіж дверей:

— Ану, крамоло, виповзай по одному! — І злорадно заехидничав: — Бенкет буде на всю губу. Гостинців, пак, свіжих привезли. А тобі, Тишко, й від мене окремих подарунків буде. Покажуть вам, як з поліцією битися.

З чорного нутра жигулівки вийшли Тихін, Ольоха, Ісай з Гордієм і фарбар Костя. Всі вони мені здалися скуйовдженими, пом'ятими, очманілими, наче їх побили там і довго не давали спати. Але Тихін подивився на небо, примружився на сонечко й блиснув посмішкою. Ольоха похмуро озирнувся спідлоба, а Ісай плюнув у ноги соцькому й надсадно вереснув:

— Сволота погана! Лакуза! Юда!

Але Гордій сердито буркнув йому щось у потилицю. Соцький, вишкіривши зуби, ступнув до Ісає і вдарив його по обличчю. Ісай похитнувся і, збезумівши, одразу ж рвонувся до Гришки й штурхнув його босою ногою в пах. Гришка завив і хотів був знову вдарити Ісає, але злякався і відстрибнув назад, насварившись на нього кулаком.

Урядники з шаблями біля плеча повели заарештованих до пожежної. Люд юрмився тривожно, з болем на лицах, і моторошно мовчав. Деякі з жінок надривно плакали.

Кузяр тремтів, як у пропасниці, і з судорогами на посинілому личку мурмотів:

— Ото ще люди! Відбили б і в себе втягли!

— А урядники... бачиш, з шаблями...— зрізав я його.— Вони не помилювали б...

— Мовчи, багато ти знаєш! Їх погнали б... Вони б дременули навтіки, як минулого разу...

Галопом, з несамовитим дзвоном бубонців з-за амбарів, просто по луці, промчали дві тройки. На тарантасах сиділи в білих кітелях і кашкетах знайомі супостати. Попереду скакав справник з густими баками й голеним

підборіддям, а поруч нього, спираючись на шаблю, сидів якийсь новий, пикатий начальник. Він сидів по-барському важко й важко, мов кам'яний. На другому тарантасі, позаду, трясся становий з бородатим волосним старшиною й старостою в піддювках. За ними тюпала пара ребрастих коней, запряжена в дроги. Спина до спини сиділи на них урядники й сторонні дядьки, а позаду, перед задніми колесами, лежав пузатий мішок, з якого стирчали щетинисті прикоренки зелених лозин.

— Різки везуть. Бачиш? Це для них... Невже люд дозволить своїх сікти?

Кузяр метався, наче у вогонь потрапив, і скрикував від болю. В очах його бриніли сльози. Він змахував їх рукою й розпачливо поривався до натовпу. А я був певний, що ні Тихін, ні Ольоха, ні Гордій не дадуться в руки начальству: адже минулого разу Тихін вирвався з лабет урядників, а люди збунтувалися й прогнали їх.

Кузяр, надриваючись, лепетав:

— Не руками, то ногами відбивайтесь! Дядьку Тишо! Ольохо! Хіба ви на те людей будоражили, щоб під різки лягати?

Ми чимдуж кинулися до пожежної. Натовп мовчав і стежив за начальством вороже й похмуро. Тільки плачливо повискували окремі голоси жінок. Тихін стояв попереду своїх дружків, які тіснилися за ним з тривожно-злыми посмішками. Оточені урядниками, заарештовані стояли щільною купкою, а натовп злякано дивився на них і якось поштотвами відповзав від них і знову напивав, наче силкувався втягти їх у себе й сховати в тугій своїй масі.

Новий важний начальник сказав щось справникові, і той сердито скомандував:

— Урядники, оточити юрбу й не давати розбігатися. Стати на три кроки один від одного! Шаблі наголо!

Декілька урядників, що тіснилися біля начальства, швидко висмикнули з піхов шаблі, рвучко підвели їх до плечей і один за одним оббігли навколо натовпу. Одні зупинялися, а інші бігли далі. Так ми всі стали теж заарештованими. Натовп тривожно заворушився, загомнів, захвилювався, в задніх рядах залементували жінки. Ми з Кузарем і ще трое зарічанських хлоп'ят опинилися якраз біля справника. Становий зробив нам страшні очі й хрипко рявкнув:

— Це що таке? Щуренята паршиві! Геть звідси!

Але справник заспокоїв його:

— Дайте їм спокій, становий. Нехай полюбуються: це їм буде на все життя.

Важний начальник, відсапуючись, неохоче, барським голосом вигукував, розриваючи слова:

— Безчинствуєте... сваволите... Долинула вість про вас і до губернатора... І ось мене послано... послано втихомирити... втихомирити вас трохи... щоб чадалі не забували закону. А ватажків ваших... оцих ось... поза всім... судити з усією суворістю... А увесь захоплений вами хліб... негайно повернути... законним власникам... Але окремо за негідкорення... за протидію власті... за те, що насмілилися зважитися на насильство... піддамо цих бунтівників... і ще де-кого з охочих до чужого добра... піддамо покаранню різками...

Він обтер хустинкою обличчя й щось наказав справникові, а справник поманив пальцем старосту й благодушно сказав:

— Виділи мужиків з юрби, які сіктимуть оцих мерзотників. Коли знайшлися серед вас такі герої, самі ж з ними й розправтесь.

Староста важко задихав, витріщив очі, незграбно ступивши до натовпу й перевалюючись з ноги на ногу, та раптом зупинився й насупився.

— Ну, в чому річ, бовдуре?

Староста через силу підвів голову й з натугою просипів, наче його душило щось:

— Нема в нас таких, ваше благородіє. Ніхто не вийде.

— Який же з тебе староста, йолопе, коли не можеш показати своєї влади на селі?

Ольоха крикнув дядькам з усмішкою:

— Чули? Начальство хоче, щоб ви самі себе висікли.

А Тихін підхопив:

— Дякуйте, друзі, начальству: бачите, як воно воює за бариші глитаїв і поміщиків? Кому в кишеню баришок, а кому на шию хомуток.

Справник затрусився з люті й затупотів ногами.

— Становий! Нещадно заткнути пельки цим сучим сином.

Становий несамовито, з виряченими очима й вищиреними зубами, зашмагав нагаєм по спинах і плечах Тихона, Ольохи й Кості-фарбаря.

Костя надсадно закричав від болю, закорчився й

замахав голубими руками, обороняючись від нагая, а Ольоха намагався ухилитися від ударів. Тихін немов не відчував ударів нагая: він вирвав його з руки пристава й відшпурнув далеко набік. Бліде обличчя його було спокійне й жорстке, але очі стрибали в різні боки, а руда борідка судорожно здригалася. Ісай вигукував верескливо, викидаючи руки до натовпу:

— Люди! Громадо! Б'ють же... б'ють... наших б'ють!.. За що терзають нас?.. Ослобоніть нас від гонителів!..

Натовп захвилювався, закипів, загорлав. Але ніхто не кинувся на допомогу до заарештованих, наче всі поприкипали до місця й намагалися схватитися один за одного. Двоє поліцейських схопили Тихона, хтось із них стусонув його по ногах. Він гепнувся на землю, і на нього насіло ще двоє урядників.

Максим Сусін підскочив спритно до Ісая з Гордієм і крикнув радісною фістурою:

— Лягай, лягай, Ісайко! Постраждай за громаду! І ти, Гордійку! Скидайте штани!.. Я вже над першим тобою, Гордійку, потруджусь, злодію-беззаконнику...

— Геть! — хрипко загорлав на нього Гордій, замахнувшись кулаком. — Це що ж я в тебе вкрав?

Максим з ущипливою усмішечкою й веселим переконанням відгукнувся:

— Не вкрав зараз — то якомсь украдеш... Григорію, йди-но сюди — потрудимося...

Але Ісай замахав кулаками і, мов сліпий, замолотив ними по Максимові. Соцький підбив йому ноги, звалив на землю й став лупцювати його чобітьми. Гордій кинувся на соцького, але Максим з розмаху вдарив його товстою палицею по голові.

Тихін схопився на ноги й віджбурнув від себе урядників.

— Хлопці, мужики! — задихаючись, крикнув він. — Бачите, як вони розправляються з нами? Женіть їх, не бійтесь! Вони ж поодинці всіх висічуть...

— Замовкни, тварюко! — рявкнув справник і вихопив револьвер з кобури. — Заткніть пельки, становий, одим двом пройдисвітам. Приготуйте зброю!

Я завершав від жаху й ткнувся в Кузяра, а він, не відчуваючи мене, метався, корчився й кричав надривно:

— Вбивають же, мужики!.. Хіба ви барани?

Лементували й верещали жінки та дівчата.

Мов уві сні, переді мною завирувало якесь сум'яття: люди боролися, махали руками, крєктали, ричали. Раптом я побачив, як Тихін, з кривавою смугою впоперек обличчя, відбивав від себе кулаками урядників, а ті розлючено кидались на нього. Він, як вовк, огризався, вишкіряв зуби, і широко розкриті очі його стрибали в різні боки, й обпікали, як вогонь. Ольоха борсався на землі, зчєпившись з урядником, а Ісай і Гордій в подєртих сорочках боролися на землі з соцьким і Максимом-однооким.

Натовп ревів і вирував, але його стримували вихоплєними з піхов шаблями.

Справник шалєнів і хрипів:

— Розпростєрти їх!.. Зєрти з них усе шмаття. Старосто, старшина! Давайє суди сікуторів, різки сюди!

Старшина й староста ошелєшено заметушились, затормошили чужих мужиків. Хтось із них кидав до ніг станового оберемки лози.

— Не лїзьте, собаки! — грізно кричав Тихін, важко дихаючи. — Однаково вам не взяти мене. Битимусь до смерті.

На нього ззаду кинувся становий і вдарив його револьвером. Тихін рявкнув, похитнувся, але, як звїр, схопив станового за поперек і з розмаху відкинув від себе. По обличчю й по шиї в нього цївками юшила кров. Ольоха борєвся на землі з урядниками й хрипів:

— Краще подохнути, а не під різками охати...

Юрба стояла щільно, тупо й очманїло витріщала очі на Тихона з товаришами. Але придушений вигук Ольохи немов розворушив усіх: люди хлинули на урядників, закричали всі разом, замахали руками, та одразу ж осїли перед револьверами, нацїлєними на них справником і становим.

— Назад! — загорлав справник. — Стрїляти будемо. Відїди назад!

З натовпу вирвавсє скуйовджєний, з божевільним обличчям Фїларєт і завив, розриваючи обома руками сорочку на грудях:

— На! Стрїляй!.. Ви вже вбили одного... лиходїї, душоуби!.. Мужики!.. Нєвжє терпїти будемо?.. Бачите, до пороття дїло дїйшло... На кого кинули хлопцїв своїх!

І знову юрба завирувала, загорлала, навалилася на урядників з шаблями, але цїєї митї пролунав пострїл, і вона відсахнулася назад.

Справник неначе й сам злякався свого пострілу. Він, важко дихаючи, скомандував тремтливим голосом:

— Становий, оцих барбосів, що прагнуть кулі, — в бучегарню!.. Без них ми справимося легше. Їх почаствуємо окремо!..

Важний начальник з досадою сказав щось на вухо справникові й підкликав когось помахом руки.

Міський поліцейський підбіг до нього й поставив складаного стільця. Начальник сів і вийняв з бокової кишені білого піджака срібну коробочку з цигарками. А справник знову різким голосом наказав:

— Зв'язати їх там міцніше! Старшина, нарядити підводу — доставити їх сьогодні ж у стан. Урядники, відвести їх під замок.

Урядники з шаблями повели Тихона з Ольхою до жигулівки.

Мені здалося, що юрба б'ється з урядниками. Люди вирували, махали руками, несамовито й озлоблено горлали. Урядники боролися з Костею та Ісаєм, які з лютою одчайдушністю рвалися з їхніх рук. Гордія я не помітив, а бачив тільки, як змахували лозинами Максим-одноокий і соцький.

Становий підштовхнув до них двох чужих дядьків з голодними зляканими обличчями, з різками в руках, і прохрипів:

— Лупцюй!

Юрба раптом наче жажнулася й заціпеніла: зігнані в півколо перед начальством і дядьки й жінки не зводили очей з розпростертих тіл.

Раптом страхітливо завив і пронизливо вереснув Костя і загорлав хтось інший — може, Ісай. Двоє сторонніх мужиків, з перекривленими обличчями, з свистом змахували зеленими різками. Продовжували шмагати й Максим з Гришкою Шустовим.

Оглушений надсадним криком і виттям, збезумілий від жаху, я біг у якусь каламуть, у вихор, тільки б врятуватися від кошмару. І мені здавалося, що вие і стогне, скрикуючи, не лише Костя, а багато людей, і не свист лозин різав вуха, а оглушливе ляскання довгих чабанських батогів.

Отямився я перед хатою Потапа на купах піску, як і того дня, коли мене переїхав віз, і так само, як тоді,

Петька був поруч мене. Тільки він зараз сидів біля мене і втішав похмуро:

— А ти не плач... Чого ж плачеш? Зараз пан туди поскакав на дροжках із старшим сином та дохтуром. Вони миттю всіх супостатів порозганяють. Онде тітка Настя до тебе біжить. Вставай, обтрусись... Ех, ти! А ще мужик!.. Казав я тобі... Достукався, неслух...

Я щодуху кинувся назустріч матері. Без кровинки в лиці, вона лепетала щось і простигала до мене руки.

XIV

Пекучий гар розтанув, повітря стало прозоре, холоднуваті хмари, жваві, веселі, пливли юрбами, мов килими-самольоти, а над ними блакитне небо здавалося м'яким, теплим і любим. Лука знову зашчетинилася зеленою травичкою, і всюди спалахнули жовті кульбаби. Пролітали по луці попелясті тіні, й оксамитна зелень, що палала на сонці, раптом згасала, темнішала й здавалася соковитою й жирною. Пахло полином, чебрецем і верболозами.

А на ланах і жито і ярові згоріли, і бурі стебла заглушали бур'яни — суріпок, лопухи, кукіль і буйний пирій. В поодиноких подвір'ях чудом не подошли кінь або корова, тільки в багатіїв збереглася худоба, у баришника Сергія Івагіна, старости Пантелія і Максима Сусіна.

Селяни віддавали свої наділи куркулям, забивали вікна й двері уламками старих лат з прясла й з торбинками за плечима юрбою потяглися великим шляхом — одні за Волгу, інші до Пензи, а чотири сім'ї при одній кістлявій коняці покладали на воза своє збіжжя й попрямували до Сибіру. Пороття селян і відправка бунтарів, зв'язаних вірьовками, в стан і в острог приголомшили всіх до нестями. Волость паспортів не видавала: за кожним були недоїмки, і люди тікали потай — ночами, не думаючи про те, що їх переловлять по дорозі й доставлять назад по етапу. Рідне село, батьківські хати терзали їх жахом, як прокляте місце. Завтрашній день нічого не обіцяв їм, крім злиднів і безталання. В селі залишалися тільки сім'ї, де валялися хворі, де старі не могли переступити порога через дряхлість і де вціліли конячини та корівчини, які в найчорніші дні втішали селянина: ось подолаємо нужду, а там як-небудь оклигаємо — заробимо на

прожиття й розквітаємося з податками й повинностями.

Баришник і глитай Сергій Івагін, білолиций, вирлококий, з чорною бородою, в дорогій бекеші, в касторовому картузі й мазаних чоботах, часто проїжджав по селу на дроздах і, по-молодецькому витягнувши руки, правив атласним жеребчиком сірої масті в яблуках. Він під'їжджав до позабиваних хат, стукав держаком ремінного батіжка по старих вінцях і шкандибав на кривих ногах навколо покинутих дворів. Потім переїжджав через річку й повз нашу хату підіймався по крутому шляху на верхню перію, а там, хизуючись, змушував танцювати перед хатами жеребчика аж до панського подвір'я. В панському домі він був постійним гостем, і селяни похмуρο гомоніли, насуваючи картузи на очі:

— Не інакше він, розбійник, до панської землі лапи простягає. Півсела надільних забрав і всі порожні хатинки на злам прирік. Злигався з старшиною, з волосним писарем, ткнув у волості копійку за селянську недоїмку і все собі під мітлу.

Про те, як він став багатієм, як виліз «із грязі в князі», чув я не раз і на вулиці від старих людей і від батька, який таврував Івагіна як негідника, хоч у його голосі відчувалася не зла заздрість, а захват.

Кілька років тому цей Сергій тягнув таке ж тягло, як і всі селяни. Разом з дідусем Хомою він щозими їздив візникувати. У Саратові в Івагіна жив близький родич, який держав заїзд з трактиром і воскобійню. У цій воскобійні, в підвалі, сидів висохлий до кісток, облізлий, мовчазний чолов'яга. Одного разу, коли Сергій приїхав з возами вошини й ночував у воскобійні, глупої ночі несподівано й нечутию, мов привид, з'явився господар, старий святого вигляду, і, немов не помічаючи Сергія, постукав костуром по ляді підпілля. Ляла піднялася, і з чорної діри виткнулась висохла голова загадкового чолов'яги. Сергій ще раз зметкував, що там, у підземеллі, відбувається якась таємна робота. Він знав, що в підпіллі — велике приміщення й там при світлі гасових ламп цей кістлявий чолов'яга протягає через ряд отворів у дошці безкінечну струну. Вона проходить через розтоплений віск у казанах і, утовщуючись, намотується з барабана на барабан. Разів зо два при ньому приходили глупої ночі якісь мовчазні люди в башликах, і свічар виносив з підпілля два-три невеличкі ящики, в яких зви-

чайно купують готові свічі. Ящики з свічками вантажили на вози тільки вдень, а ця нічна мовчазна передача двохтрьох ящиків скидалася на якусь злочинну справу. Як промітний і догадливий дядько, Сергій удавав, що нічого це помічає. Але підпільний чолові'яга одного разу ви-ткнувся й глухо сказав:

— Ну, ось... такий ти нам і потрібний. Хазяїн знає, кого сюди на перевірку ввіпхнути. Держи язика за зубами й вирви свої очі. Ти служитимеш нам на стороні. А коли бевкнеш ненароком — всюди дістанемо й застукаємо.

Сергій не злякався і, хитро підморгуючи підземному чолові'язі, тямущо заспокоїв його:

— Мовчання—золото, а вигідна компанія—брильянт.

Але в компанії йому брати участь не довелось. Святовидий старичок викликав пізньої ночі свічаря костюром і лагідно наказав йому:

— Поліція нагряне через годинку. Все вчисту сховай у могилу. Те, що є в тебе, вручи Сергієві. Сам лягай спати отут, нагорі. А ти, Сергійку, хутчій запрягай коней і через задвірок жени їх на великий шлях. Оці ящики сховай вдома якнайнадійніше і зробиш потім так, як я тобі звелю. Не здумай їх розкривати самовільно, якщо тобі життя дороге. Ну, господь з тобою, бережи тебе пречиста своїм святим покровом. Бери ящики — і щоб духу твого тут не було.

Говорили, що Сергій, приїхавши додому, ящики все-таки порозкривав і знайшов у них новенькі хрусткі асигнації різної вартості — від п'ятірки до катеринки. Відтоді Сергій зажив, як багатій: став торгувати хлібом, шерстю, шкірами й гуртами худоби.

Розповідали також, що старичок родич у Саратові підпалив заїзд і воскобійню з свічним заводом і одержав великі страхові гроші. Кістлявого майстра він нібито задушив перед підпалом. Після цього побожний старий став орудувати великими справами: його каравани барж стали гуляти по Волзі від верхів'я до низу, а нові буксирні пароплави послали імена святих і чини ангелів та архангелів.

Сергій Івагін часто їздив до пана Ізмайлова і подовгу пропадав там. Він і мову свою перекрутив на чужорідний лад, наслідуючи панську вимову: став чваньковито акати й викручувати чудні, нечувані слова:

— Нам і тринка—катеринка... Крédит—саломка ломка... У мене прóцент на прóцент літає...

Мабуть, він був певний, що саме так розмовляють освічені пани. Сина свого, який не водився з сільськими хлоп'ятами, він одвіз до міста — в гімназію. Пробирав він їздити своїм рисаком і в Ключі — до пана Ермолаєва, але там, мабуть, його незабаром одшили.

Після Стоднева він став на селі царем і богом. На подив селянам, він купив у Ізмайлова півтораста десятин землі, суміжної з селянською надільною і з володіннями Стоднева.

Одного разу батько пішов з докукою до пана Ермолаєва в Ключі: чи не можна взяти в оренду десятини зо дві споловини. До нього вийшов конторник, міський джигун, з закрученими вусиками, в брилі, і вислухав батька недбало, осміхаючись.

— Хоч ти, голубе, і в чоботах і в піджачку, а чим ти краший за нашого лапотинника? Ми й своїх мало не цькуємо собаками. Повертай голоблі та йди назад. І іншим закажи: на нас, мовляв, управитель нахвалявся собак із псарні випустити.

Батько розповідав про це без образи, як про щось природне й неминуче, і навіть посміювався поблажливо.

— Ото шарлот!.. Ото дряпїжка! А бачить, що не лапотинник, не вайло, ну, то й обм'як і з голосу спав.

Мати мовчала й удавала, що заклопотана лагодженням сорочок. Варити було нічого: щі з кропиви, присмачені цибулею, пшоняна каша, змішана з гарбузом.

Ми з батьком їздили на поле на свою стягу (на мою чоловічу частку теж належав повний душевий наділ). Батько орав, сів жито, я боронував посів. Де-не-де теж тягли сохи й борони кістляві шкапи, а де-не-де дядьки й жінки з дітьми копали землю лопатами. Коли відоралися й відборонувалися, батько почав давати свою кобилчину безкінним за жіночі полотна й мережки. Він, як дідусь, був схильний до вигідних орудок з сусідами, користуючись їхньою нуждою. Але матері це не подобалося: вона одного разу сміливо зайшла з батьком у суперечку й від полотна відмовилася.

— Я душі своєї не вб'ю, Хомичу,— з сумними очима й совісливою гордістю в голосі сказала вона.— Чужим лихом життя своє не рятувала. А в біді та в напасті перша на допомогу побіжу й себе не пожалію. Мене на ватазі люди наче під руки підхопили й до світла божого вивели. Там нужда змушує одне за одного стояти та

однією душею жити. А ці полотна слізьми політі, в них горе горить.

Я зацікавився від цих сміливих і переконаних слів матері. Запала тиша... раптом я почув зніяковілий смішок батька й жартівливі слова:

— З твоєю добрiстю, Настьонко, ми свої руки до кісток згриземо. Добрість — простота, навстіж ворота. Та нехай уже, віднесу жіночкам оце ганчір'я. Скажу: Настьонка повернути звеліла та кланятися.

Батько був задоволений поведінкою матері: він любився нею. Але я вже добре знав його: він не розумів і не відчував її душі.

Хоч Петька жив поряд з нами, нижче, під гіркою, але я з ним рідко зустрічався: після смерті матері він взяв на свої плечі все господарство — і на городі за хатою порався, і сорочки прав, і обід варив, і батька доглядав. На мене він не звертав уваги, а обличчя в нього було суворе й заклопотане, як у дорослого дядька. І жодного разу я не бачив, щоб він плакав або з розпачу тинявся без діла, прибитий лихом, яке спіткало його, ще зеленого підлітка. Він тільки озлобився й трохи зсутулився.

Мати не могла на нього налюбуватися:

— Парубійко який золотий! І горе його не бере... Інший би на його місці звалився б, збожеволів.

Вона щодня забігала час від часу до Потапової хати — попоратися там по-хазяйському: попрати, почистити бруд і сердечно поговорити з Петькою. Іноді вона пропадала там довго й поверталася додому бадьора.

Я намагався кілька разів відновити з Петькою давню дружбу, але він зустрічав мене байдуже й сліпо, як дорослий, якому ніколи займатися зі мною дурницями.

— Ти мене поки що не займай, — з суворістю добродушністю попереджав він мене. — Дихнути мені ніколи — діла по самісіньку зав'язку. Ось батька поставлю на ноги, кузню відкриємо, приходить на міхах стояти. Зараз у нас і їсти нічого, не те, що квас пити. Квасом я завжди батька відпоював. Торік його блекотою напоїв, коли квас його не брав. Він на стіну поліз, по підлозі качався, кров'ю його пройняло, на другий день — мов нічого й не було.

З Кузярем ми сходилися біля пожежної. Здавалося, він зовсім закинув своє господарство й намагався втекти від хворої матері, але я добре знав свого друга: розто-

ропний, гарячий, він підводився задовго до сонечка, прибирав на подвір'ї, варив якесь місиво на сніданок, їхав напівживою конячиною в поле, випасав її на межах, а сам грабками косив ріденьке жито.

Він зустрічав мене звичайно поблажливими жартами:

— Ну, вольниця одчайдушна! Виспався, свиснув, брикнув та й на хмаринці покатався. А я ось встиг уже й руки косою натрудити. Хочу на допомогу тебе кликати, все-таки з мого загону снопочок набереш. Скирта не скирта, а два снопи — пара.

А мені зовсім не хотілося відповідати на його баяндраси: базікати та пустувати на цьому місці я вважав за тяжкий гріх. Тут сікли людей, тут плакала Паруша... А зараз Тихін з друзками нидіють в оспрозі й чекають суду. Вони стояли переді мною, як живі, в крові, змучені, але непогамовні. Під час другої зустрічі я обірвав Іванка:

— Хіба ти забув, що тут діялося?

— Як це забув?— спалахнув він від образи.— Я, може, і ходжу сюди неспроста...

— Ну, то й не зубоскаль! Це гірше за всякий гріх. Давай краще приходити сюди, щоб листи Тихонові писати.

Іванко ошелешено витріщив на мене очі й схопився за голову.

— Ото досада! Як це не я, а ти надумав? А я все журюся, чого це мені тоскно... хоч плач!..

І ми вирішили наступного ж дня принести папір з чорнилом й разом з Миколькою написати до в'язниці Тихонові великого листа. Схвильовані цим рішенням, ми пішли до школи, де теслярі добудовували ганочки й оздоблювали наличники й карнизи химерною різьбою, а малярі з Моревки фарбували рами білилами. На площадці між церковною огорожею й школою столяри в'язали парти. Класна дошка стояла тут таки, чекаючи, поки її покриють чорною фарбою.

Роботу очолювали Архип Уколов і Микольчин батько — Мусій. Зараз Мусій уже не блазнював, не удавав з себе юродивого, а випростався, помолодів і, не випускаючи сокири з рук, по-хазяйському покрикував. Він швидко й спритно випилював і вирізував мереживні накладки на наличниках, на ганочках і на карнизах будинку. Він зустрів нас ласкавою усмішкою й крикнув скрипучим фальцетом:

— Хлоп'ята! Кортить вам? Дивіться-но, школа яка ошатна буде. Вчіться та пам'ятайте нас, старих. Була молитовня п'ятистінна для покаяння та воздыхання, а тепер — світлиця вся в різьблених квітах та мереживах. Зроду-звіку в нас училища не було, а нині ми з Архипом на старість ліпотою прибираємося.

Архип, не відриваючись від роботи, по-солдатському хрипко завивав:

— Ой, хлоп'ята, молодці солдати, будем турка воювати! Хлопчики ви мої любі! Тільки з вами, негрішними бісентами, і жити добре...

— Ми, дідусю Архипе, в солдати не підемо.

— Як це так не підемо? — сердито наїжився він. — Любовий не вільний у своїй волі: його беруть і забривають.

А ми намагалися дошкулити йому ще болючіше:

— Солдатів ондечки на селян ганяють. В підкидних отих папірцях що було написано? В Балашовському повіті та в Бекові солдати в народ стріляли. Та й Тихін казав, і люди гомонять...

Мусій верещав і з радісним подивом ляскав себе по стегнах.

— А ти диви-но, Архипе, які хлоп'ята! В їх літа ми сумирними телятами були. І не ми їх, а вони нас намагалися ума-розуму вчити. Чуеш, Архипе? Людоньки які ростуть!

Архип слухав його й прикидався лютим. Він скопував землю своєю милицею, витріщав на нас очі й ричав:

— Ах ви, бунтарі-піскарі! Хто ж це вас збудоражив? Хто на серденьках затарабанив?

Кузяр із зухвалою відвертістю й обуренням накинувся на Архипа:

— А що земський та становий зробили? Цього до смерті не забудеш. Я ж, дідусю Архипе, не сліпий був: бачив, як сльози в тебе капали... А де зараз Тихін з Ольхою та Гордій з Ісаєм? Завтра ми з Федяшкою листа писати їм будемо, що про них думають...

Архип кинув інструменти, суворо подивився на небо, і в нього затрималася голова. Раптом він смішно підстрибнув на своїй милиці, зірвав з голови картуза й лягнув ним по долоні.

— Гей, Мусію-рукодільнику! Школу-бо треба їм віковичну збудувати. Вони ось, малолітки, вже не забудуть нас. Недаремно, виходить, я з турком воював, кров свою

пролив... а бог зберіг мене, щоб людям умільством послужити. Ми з тобою, Мусію, гоголями повинні ходити. Чув либонь, яке розуміння в них? І серденька й розумці, як той кип'яток, бушують... Ех, людоньки ви мої любі!..

Мусій осміхався в бороду і, стругаючи рубанком, співаючи промовляв:

— З тобою ми, Архипе-чарівнику, все робили та переробили: і доми та домовини, амбари та кошари... А для кого робили? Для панів та жмикрутів — для Стодневих та Ізмайлових. І всі вони — писарі та книжники. Не на свою б голову школу оцю збудувати... Адже ж по школах писарів і роблять. Страх як боюсь я писарів усяких! Онде мій старший, писар, і сам себе в кайдани закував і безневинного парубка занаставив.

Архип смикав бачки й бив по землі своєю милицею.

— Дияволіві продав душу писар твій — глитаєві й кровососові... Туди йому й дорога!.. А за парубка все життя каратися буде. Грамота не злом, а правдою сильна.

Я вперше бачив Архипа таким обуреним і схвильованим. Цей старий на рипучій милиці, лагідний, самотній, здавався мені досі по-старечому кволим, занепалим на здоров'ї в багаторічній солдатчині й щоденному труді. Тільки нам, дітям, він був близький і зрозумілий і тільки з нами та з молоддю поводився грайливо. А він раптом виявився сильним, мудрим, кипучим і зберігав у душі щось заповітне, чого не відали наші дядьки. І в ці хвилини він нагадував мені Володимировича.

— Любі ви мої хлоп'ятка! — хрипів він зворушено. — Дай вам боже доброго навчання! Живіть сміливо та міцніше правдою підпережіться!.. Сильнішого за правду нічого немає на світі.

А Мусій без звичайного блазенства сказав сам до себе, зітхаючи:

— Недаремно мовиться: біда на біді скаче, журбою поганяє та плаче.

XV

Коли школа була вже готова й на відчинених рамах і на лутках просихали білила, віддалік від неї теслярі почали збирати зруб. Покинуті хати глитай Сергій Івагін

усе ламав та й ламав і звозив потемнілі вінці до зрубу— віддалік від школи. На селі вже знали, що цей п'яти- стінний будинок з глухим двором будують для попа, який приїде з іншого повіту. Знали також, що піп цей нещодавно був старообрядницьким настоятелем, а згодом перейшов у «казенну віру», тобто став відступником. А таких попів боялися навіть самі «мирські»: по губернії ці перевертні утискували «поморців» нещадніше, ніж попи-шепотники. Сергій Івагін чогось завзято дбав про цього попа, який правив десь у зубожілому сільці в сусідньому повіті. Селяни гомоніли потай між собою, що Сергій Івагін облагоджував з його допомогою якісь безчесні справи, а відверто говорили, що в своїй волості піп добився висилки всіх упертих поморців і позабирав у них все майно. Але селяни розлютились і вигнали його з свого села.

Одного з свіжих осінніх днів, дуже прозорих і чітких у далях, ми з Кузярем, як звичайно, сиділи на ганочку школи й перечитували книжечку віршів Некрасова, яку мені подарував Антін Макарович. Цю книжечку я завжди носив у кишені, і вона здавалася мені живою й неспокійною. Я якось зрісся з нею й відчував її не окремо, а в собі, її доладні слова й задушевні наспіви болісно привожили серце. Вони були схожі на журливу й задумливу сповідь бабусі Наталії й на мудру мову кравця Володимировича. Але щоразу, коли я розгортав цю книжечку, я бачив пильні й глибокі очі матері, повні суму й мрійливої надії. Кузяр до такої міри був приголомшений цими віршами, що довго не міг говорити ні про що, тільки про них.

Задихаючись чи то від біганини, чи то від хвилювання, Іванко з киплячими очима співучо вигукував:

По весіллю муж дружині,
Господарство показав:
Стійло ось для корівчини,
Корівчину ж бог забрав.

Ми з ним ніколи не читали таких віршів, як у цій книжечці: кожне їх слово було зрозуміле й пекуче, кожний вірш приголомшував своєю правдою й щирим, справжнім життям. Це було наше життя з його турботами, злигоднями, з під'яремною працею, з панамі й багатіями, з безземеллям і бідністю, з голодом і хворобами,

з думками про кращу долю й з шуканням людської правди.

Незабаром ми багато віршів знали вже напам'ять, і обидва читали або співали їх.

Разом з Некрасовим звучали пісні Кольцова, «Пісня про купця Калашникова». Але навіщо написані «Бова», «Гуак», «Пошехонці»? Ми вже тоді знали, що в житті не буває того, про що ці книжки розповідали. Ця брехня й дурна небилиця викликала в нас із Кузярем ворожість до них і відразу, як до обману й пустої балаканини. Казкові оповідання Гоголя хоч і захоплювали нас забавними й незвичайними пригодами, але ми вже досить зазнали ударів неласкавої нашої дійсності й привчилися бути реалістами. Нам здавалося, що гоголівські парубки й дівчата тільки й знають, що танцюють гопака та співають пісень, а селяни тільки веселяться та їдять галушки, і всі ситі та нарядні й не зазнають ані горя, ні злиднів, і нема над ними ні панів, ні начальства, ні глитаїв! Та й слова нам здавалися занадто ошатними й святковими. А кожний вірш Некрасова хапав за душу.

З-за церковної огорожі, з боку пожежної, легкою ходою до нас ішла, наче пливла, молоденька дівчина. Вдягнена вона була небачено для села: з-під сірої сукняної кофти, схожої на піджак, голуба спідниця грала оборками в кілька рядів. Біляве волосся двома косами спускалося на груди. Рожеве її обличчя з прямим носиком посміхалося до нас. Кузяр схопив мене за руку й злякано прошепотів:

— Це хто? Звідки вона? Оце так!

Але одразу стиха засміявся:

— А я знаю, хто...

У мене гучно забилося серце, і я схопився на ноги. Кузяр витріщав очі на дівчину й сміявся судорожно, поштовхами, затуляючи рота долонею, наче хотів спинити цей безглуздий сміх. Від пожежної навздогін дівчині широко крокував довгоногий Миколька. Він заправив свою сільську сорочку в міські штани й крокував хизувато й смішно: відкинувши голову назад і склавши руки на грудях, він якось кумедно вигравав ногами. Видно було, що він вихваляється перед нами: він перший зустрів і провів до нас цю дівчину. Але, за сільською делікатністю, він шанобливо відстав від неї, як годиться парубкові, якого пора одружувати.

Дівчина жваво й весело підлетіла до нас, виграючи яскравим убранням, як метелик:

— Ну, здрастуйте, хлоп'ята! Давайте познайомимся: я — вчителька, звать мене Оленою Григорівною. А ви, мабуть, ждете мене тут і мрієте, коли відкриють школу? Ось ми з вами й обновимо її. А школа гарненька: вся наче мереживом прикрашена.

Ми не могли вимовити жодного слова й стояли перед нею, мов дурники. Отямився я перший. Такі панночки були мені невдвовижу: я ж багато зустрічав їх в Астрахані й на пристанях по Волзі.

— Ну, хлоп'ята, ведіть мене до школи. Ви — господарі, а я поки що — гостя. Чого ж ви вовчитесь? Хіба я така страшна?

Наче граючись, вона провела ніжною долонею по моему плечу й волоссю.

Мені хотілося довести їй, що я людина бувала й мене вона зовсім не вразила.

— Село наше — в закутку, — хоробро відповів я. — Школи в нас ніколи не було. І ніхто з освічених до нас не приїздив. На панський двір навіднуються, та ми їх не бачимо. Сам я на Волзі і в Астрахані був і на затазі з матір'ю жив, а Іванко ось далі гармана нікуди не їздив.

— А це мені подобається, — засміялась вона. — Я теж люблю все нове й небувале... і дивуватися люблю...

Вона вихопила книжку з моїх рук.

— О! Некрасов! Виходить, ви обидва читаете? І любите читати? Які ж книги ви читали? Яких письменників? Ось він, Некрасов, писав колись, що настане час і сільські люди не Мілорда дурноверхого, а Белінського і Гоголя з базару понесуть.

А я, задихаючись від хвилювання, випалив, перебиваючи її:

— Ми вже й Лермонтова, і Гоголя, і Пушкіна читали. А пісні Кольцова та Некрасова напам'ять говоримо.

Кузяр заспокоївся, спохмурнів і поглядав на нас з досадою й дошкульною насмішкою.

— Та пам зараз і читати ніколи... мені найпаче... Усе господарство на мені. А тут іще голоднеча, неврожай... хслера в кожній хаті була. Люди в гарячці мечуться... Влітку людей сікли... а декого в острог потягли. В такій біді не до читання.

Вчителька підхопила нас під руки, зійшла з нами на ганок і повела по коридорчику. Ми ввійшли в простору прихожу, потім у світлий клас з відчиненими навстіж вікнами. І в прихожій, і тут, у класі, добре пахло сосною й олійною фарбою. Чорні, глянцеві парти вже стояли в три ряди й заповнювали всю кімнату, а на вузькій площадці перед ними притискалась до стіни така ж глянцево-чорна класна дошка. Далі, біля вікна, блищав політурою маленький столик з новим стільцем.

Олена Григорівна доторкнулась пальчиками до дошки, потім повернулася до парт і теж погладила чорний їх блиск.

— Усе готове. З завтрашнього дня почнемо приймати до школи дітей. Я привезла з міста й книжки й письмове приладдя. Ах, який милий запах соснової смоли!

Миколька спирався плечем об одвірок і багатозначно підморгував нам. Але ми з Іванком удавали, що не помічаємо його.

— Особливо добре те, що ви читати любите. Читати ми будемо з вами щодня. Ви дізнаєтесь про чудесні книги й надзвичайних письменників.

Миколька із звичайною своєю лукавою вкрадливістю в голосі згасив піднесені слова вчительки:

— Кузярок однаково до школи не ходитиме: ніколи йому — на ньому все господарство. Федяшці воно добре: він — вільний. А Кузярок — сам собі батрак. Та й у хворої матері як на ланцюжку.

Олена Григорівна зніяковіло посміхнулася і допитливо втупилася в Кузяра. Микольчин голос наче обпік його, він шалено рвонувся до дверей і надсадно крикнув:

— Не твоє діло, здорованю! Не ти будеш мною розпоряджатися. Знай свою пожежну, лежебока, і в чужі справи не лізь!

А Миколька дружелюбно посміювався, потішаючись над Іванком. Він явно хотів показати себе перед вчителькою дорослим парубком, який любить подразнити підлітків.

— Ачей, я сказав люблячи, Ваню. Ти ж у нас — на диво всьому селу: і в полі — орач, і в хаті годувальник та знахар.

Іванко одразу заспокоївся, але злі вогники ще трепетали в його очах. Він повернувся спиною до Микольки й, судорожно посміхаючись, уперто й твердо сказав:

— І по господарству впораюсь і вчитимусь. У ноги нікому не поклонюся й не заплачу.

Олена Григорівна не зводила з нього своїх здивованих очей: вона бачила в ньому щось несподіване. Вона поклала руки йому на плечі й відкинулася назад, любуючись ним, потім швидко схилилась і поцілувала його в чоло. Іванко розгубився, обм'як і, осовіло ззираючись, жалібно посміхнувся. Очі його залилися слізьми, і він прожогом кинувся до дверей. Миколька, задоволений тим, що вчинив такий переполох, вийшов слідом за Іванком.

Прийшов дзвонар Лукич, сивенький, жовтенький, як завжди розчулений, і низько вклонився Олені Григорівні. Він був приставлений сторожем до школи.

— Поможі тобі господи в праведному ділі! Не скривдили б тебе, таку молоденьку, наші бешкетники... Ну, та я побережу тебе, любонько... Хоч я й старенький, а стане мене й на дзвін і тобі на поклін.

Вчителька теж уклонилася йому й потиснула руку.

— Кланятися мені не треба, дідусю. Будемо жити добре й допомагати одне одному.

Вона разом з ним оглянула всі парти, а в прихожій обслідувала дві нові шафи, перевірила замки, а ключі поклала в кишеню.

Миколька з Кузярем, мов нічого й не було, стояли біля ганку й жменями кидали в рота сочевицю. Миколька їв неохоче, він, мабуть, уже був ситий, а Кузяр жував хапливо й жадібно. Він встигав і набивати рота й підставляти кишеню під Микольчину жменю. Сочевицю й горох вважали ми, хлоп'ята, ласощами, а сочевична кашка в домах була рідкістю. Цю сочевицю Мусій одержав від Івагіна за якусь роботу.

Іванко підбіг до мене й радісно повідомив:

— Ось... на своїй садибі шевицю навесні посію. Це мені Миколька за гороб'ятину дав.

Олена Григорівна зацікавилася, що це за гороб'ятина. Я розповів їй, як голод напоумив Іванка ловити горобців і засмажувати їх у печі і як він спокусив Микольку з'їсти його горобця, що вважали за великий гріх на селі. Під час цієї голоднечі люди їли навіть здохлих корів та овець, але ні голубів, ні горобців не займали: голубів вважали священним птахом, а горобців — поганими.

Олена Григорівна посміялася й ласкаво поплескала Кузяра по плечу.

— Ну, та й гріховодник ти, Ваню!

— Ото чортovinня! — обурився він. — У нас такий старовинний звичай: тарганів не мори, горобців не жени, не лови і навіть мишей жалій, бо всі вони ситий достаток віщують. Ось іще й старим людям у ноги кланяйся, хоч би яким той чи той старий супостатом був. А ця дурість — супроти моєї душі. Я не подивився, що Максим-одноокий — старий. Я йому, юді-зрадникові, голишем у вилицю загилив.

— Оце, Ваню, гидко, — покартала його Олена Григорівна, але очі її весело сміялися. — Це неприпустиме бешкетництво.

Лукич стояв позад учительки в своєму старовинному капелюсі мисочкою й по-баб'ячому тонкоголосо совістив Іванка:

— Бешкетник який! Хоч і робітник ти, Ванько, дай тобі боже здоров'я, а бешкетник... Максим — хазяїн, дбайливець. Він — церковний староста. Коли батюшка ключівський приїжджає правити до нас, він за ручку з ним.

Кузяр не залишився в боргу:

— А навіщо він, куркуляка, наших ватажків хотів начальству виказати? Відома річ, йому треба було пельку заткнути.

Лукич журливо й гнівно хитав головою й нив:

— Іще хирляк, аршин з шапкою, а гріха в тебе скільки!

Олена Григорівна мовчала й уважно прислухалася до розмови.

Миколька підігривав обурення Кузяра:

— Коли б не я, вони з Федяшкою й друге око Максимові вибили б голишами. Лихо з ними та й годі!

Ми привели вчительку до Пантелійовни з'їжджої хати й хотіли розходитись по домівках, але якось обидва спохватилися й, презирнувшись, зрозуміли, що подумали про одне й те саме.

— Олено Григорівно, — спитав я з тривогою, — а де ж ви житимете? У нас же п'ятистінки лише в заможних.

Вона допитливими очима оглянула нас.

— Ваш староста запропонував мені оселитися в якогось Максима Сусіна. В нього одна половина хати вакуе.

Кузяр навіть підстрибнув з люті.

— Це в цього я голишами кидав. Він вас із світу зжене.

— А куди ж мені подітися, друзі мої? Допомагайте!

— До бабусі Паруші! — раптом зрадів Кузяр, але я згасив його палку радість:

— У бабусі Паруші — велика сім'я. Ото ще вигадав!

Я згадав про порожню хату фарбарів: горниця в них простора й світла. Костя з дружиною живуть у чорній хаті.

Ми пішли по вулиці повз чепурну хату Паруші з кучерявим палісадником перед вікнами. А за нею, віддалік, стояла старезна хатинка Кузяра, наче бабуся, запнута полинялою хусткою. Кузяр хотів був забігти додому, але роздумав, хоч обличчя його стало сумним і стомленим. З відчинених вікон «жилих» хат з цікавістю дивилися на нас жінки й дівчата. Льосинька й Мелаша — невістки Паруші — теж видивлялися на нас здивовано й привітно, а Льосинька співучо крикнула:

— Та тобі, отакій молоденькій, і не дати собі ради з нашими хлоп'ятами.

Вчителька весело відгукнулась:

— А ось дивіться, які в мене друзі! Вони вже й притулок мені знайшли.

І засміялась.

Паруша зворушено дивилася на нас з-за їх плечей і ласкаво гула:

— Куди це ви, любі, ведете її? Дивуватися нема з чого — всюди бідність та горе.

Кузяр хазяйновито роз'яснив:

— А ми, бабуся Парушо, — до фарбарів. Хочемо Олену Григорівну в горницю до них примістити. Їй же без окремої кімнати не можна.

Паруша сполошилася й замахала своєю великою рукою:

— Почекайте-но, постривайте, свавільці! І я з вами. Чого ви там собі нахлопочете?

Невістки відсахнулися од вікна, затурбувалися й навперебій закудкудакали:

— І не трудися, матінко! Це хто-небудь з нас піде, кого ти пошлеш. А що звелиш — все зробимо.

— Ні, ні, любі мої! І вам діло там знайдеться.

Паруша, велика, важка, вийшла з хвіртки, спираючись на великий костур.

— Ну, льонок-зеленок, веди нас. А ти, Іваноньку, показався б матері!..

Кузяр озвався ображено:

— Ачей, вона не вмирає. Покажусь, коли слід. У неї все під рукою.

Двір у фарбарів по-давньому був захарашений синіми купами. І хоч за старим пряслом зеленів яблуневий садочок, зарослий густими плетеницями ожини, цей двір завжди лякав мене своїми отрутними покидьками. Тепер тут все було занедбане, а хата здавалася нежилою й облізлою.

В снігах було темно, пахло чимсь терпким і їдким. Учителька мовчала й немовби розгубилась. Коли Паруша широко відчинила двері в чорну половину, ми з Іванком кинулися до чистої горниці. Двері були старовинні, масивні, оббиті повстиною. Ми відчинили їх навстіж, і вчителька перша зайшла до просторої, світлої кімнати, захарашеної діжками, синіми столами, якимись інструментами і різним мотлохом. В одному кутку стояла кругла грубка, оббита залізом, а праворуч передній куток з порожнім дерев'яним ліжком був відгороджений дірявою запоною.

— Чудова кімната, хлопці! Коли її як слід вичистити й прибрати — кращої й не треба.

Але мені ця хата не подобалась: здавалося, що вона просякла отрутою. Адже всі тут задихалися від смердючих випаровувань, жовкли й повільно вмирали. Старі вже в землі, а один з синів утік кудись світ за очі. Костю після пороття відправили разом із Тихоном та Ольхою в стан. Повернувся він звідти хворий, геть спухлий, з підв'язаною рукою, з вибитими зубами. Він не виходив з хати, а молодицю його зустрічали тільки біля криниці. Паруша увійшла разом з Костею в горницю, як господиня, й стала розпоряджатися, наче вдома.

— Ось тобі, Костянтіне, і жителька. Поглянь, яке сонечко! Зараз я пришлю невісток, вони миттю приберуть звідси увесь мотлох, вискребуть, вимиють, провітять... Ліжечко я в Пантелія на з'їжджій візьму — залізне, з пружинами. Дівчині, бач, негоже спати на дерев'яному ридвані. А стільці гнуті в Сергія Івагіна виклопочу. Він, чортяка, скупий, та я зумію його умилостивити.

Костя стояв байдуже й мовчав, наче сторонній. Пожовклий, згаслий, якийсь забитий, він уже не був давнім Костею, добрим співаком і пригожим парубком. Губи в

нього провалилися, як у старого діда, і в очах застиг чи то страх, чи то біль.

— Більше дівчині нема де голову прихилити,— гула Паруша.— Платитиме тобі вона—з нею й домовся.

Костя глухо відізвася:

— Що хоч, те й роби, тітонько Парушо.

І він повільно й розслаблено вийшов з хати.

Вчителька не відривала від нього тривожних очей і провела його з співчутливою цікавістю.

— Що з ним сталося? Чому він такий нещасний?

— Ну, голубонько моя,— грізно пробасила Паруша, стукаючи костуром об підлогу.— Після такого терзання— дивно, що живий залишився...

Кузяр палко перебив Парушу:

— У нас селяни хліб для голодних та незаможних у глутая забирали. Приїхав земський з поліцією. А потім, коли і в пана хліб узяли, ціла зграя урядників нагрянула. Ось і його сікли... А тоді в стані терзали й зуби повививали.

— Жах, страхіття! — обурилась Олена Григорівна.— Такі розправи з селянами скрізь... Але ці розправи тільки обурюють народ і змушують думати.

XVI

З цього дня почалася нова смуга мого життя. Це був час несподіваних відкриттів, незабутніх радостей, гнітючих злигоднів і дуже складних, як на мої літа, душевних потрясінь. Але спогад про ці роки дорогий мені, бо це був час мого росту — час тяжкої боротьби за життя, за право бути людиною. І не раз у ці роки я був на вершок від загибелі, а рятували мене не тільки щасливі випадки, але й мрія про майбутні світлі дні.

В нашому селі в ці тяжкі дні голоду, холерної пошесті й пропасниці з'явилися вже безстрашні люди, як студент Антін, а серед селян — Тихін Кувиркін, Ольоха, фарбар Костя та Ісай з Гордієм. І немов земля викинула з своїх виснажених надр небачені раніше закличні й гнівні листівки, як пророче викриття багатіїв та панів.

Ці листівки тоді знайшли й ми з Кузярем та Миколькою й прочитали їх із завмиранням серця. Ми побігли до

Тихона й дали йому свою знахідку. Він не здивувався, тільки посміхнувся й сказав багатозначно:

— Ну, ось, хлоп'ята, і земля заговорила. Я такі листівки та книжки вже знаю.

Староста Пантелій і соцький бігали по селу з хати до хати, нишпорили по закутках, обливалися потом, але ніяких листівок і книжок не знайшли. Поморці здавна навчилися приховувати від начальства свої заповітні реліквії, і ніякі нишпорки ще могли їх знайти. З давніх-давен між поморцями й мирськими була загальна згода — стояти одне за одного й дурити начальство. Так сховані були ікони й книги з молитовні, так само ні в кого не знайшли ні зерна, ні борошна під час облави, коли нагрянув земський начальник і справник з поліцією. Довгі роки утисків, спрямованих проти поморців, привчили їх до потайності в своїй боротьбі з поліцією. Слухаючи благочестиві розмови й бесіди на «стояннях», я розумів їх просто, без будь-яких спасених іносказань: щоб зберегти від розгрому свій «толк», свою общину, свою селянську цілість і обеззброїти «ігемонів» — поміщиків, поліцію і попів, треба міцно держатися одне одного, стояти «сойном» — згуртовано, не зраджувати своїх братів, — бути німим перед властями й панамі і не боятися ніяких терзань, як не боялися діди й прадіди. Поморці приймали в своє середовище кожного, хто поважав їх твердість у співдружності й додержував їхніх звичаїв.

Ця «селянська віра», віра бідняків і вічно знедолених, була близька більшості селян, утискувані безпопівці, яких начальство й попи вважали ворогами церкви й поліцейського правопорядку, викликали співчуття до себе й шанобливий подив перед їх стійкістю. І всі на селі схилялися перед старим Микитонькою, який постраждав за мужицьку правду, і згадували про нього як про подвижника, а собі докоряли за слабкість і за відступництво від свого ватажка в останню мить.

Але цього року село стало немовби іншим. Селяни вже не розбігалися від начальства, а вороже мовчали. Вони нікого не виказували з ватажків, і коли Тихона, Ольоху й Ісая урядники хотіли розпростерти на землі, щоб сікти, а ті не далися й стали битися, увесь натовп наче з цепу зірвався — зім'яв і урядників, і станового. І не селяни тікали, а поліція вже дременула від них, рятуючи свою шкуру. Озлобила й згуртувала селян і

голоднеча й холод, розтривожили їх і «підкидні листівки», якими зачитувалися всі, хто навіть розбирав друковані рядки по складах. Можливо, що люди багато передумали за цей рік після невдачі з самовільним заорюванням панської землі й арешту Микитоньки та Петруші. Але навіть того страшного дня, коли вночі схопили і Тихона, і Ісаю з Гордієм, і Ольоху з Костею і, побитих мало не до смерті, зв'язаних, вирядили в стан, а з десятків селян сікли на луці, біля пожежної,— ніхто не каюся, не обмовляв сусідів, а тільки вили й стогнали під різками.

Ось із якими душевними потрясіннями й пережитими страхіттями почав я своє життя в школі.

Першого ранку прибігли в училище охочі — набралось їх не більше десятка. Це були підлітки старші за мене. Серед них були й Миколька з Сьомкою, який дуже схуд після пропасниці. Прийшов і Шустьонок, пихатий, чваньковитий, з колючою усмішкою в прищурених очичках.

Олена Григорівна прийшла до школи в тому ж платті й кофті, але в білому полушалку, зав'язаному по-сільському.

В класі вона записала всіх на папір, змусила прочитати кожного по книзі й викликала до дошки — написати кілька слів. Сьома потрапив у першу групу — до неграмотних, і я бачив, що йому було прикро й соромно сидіти самому, великому, з малятами. Ми четверо—я, Кузяр, Миколька і Шустьонок — потрапили в другу групу. Для старшої групи нікого не було. Хоч ми читали й писали добре, але ні арифметики, ні граматики не знали.

Спочатку Шустьонок сидів у загальній купі, а потім, коли нас поділили по групах, він відлюдькуватс забрався на останню парту і, наче навмисне, раз у раз вибухав простудним кашлем. Він кособоко підвівся і, осміхаючись, став клювати носом то одне, то друге своє плече. Це було смішно, й усі повискували від реготу. Навіть Сьома, змучений хворобою, заходився реготом. Вчителька здивовано спитала Шустьонка, що йому таке, але він не відповів, а тільки скося глянув на неї одним оком і відвів його вбік. Миколька повернувся до нього й з серйозним виглядом пояснив:

— У Шустова язик, бач, у кишені. Він там таїться — людей боїться: ябедник.

Усі засміялися знов, але Олена Григорівна незадоволено насупила брови й осадила Микольку:

--- Не базікай, Миколо! Треба поважати місце й товаришів.

Вона підійшла до Шустьонка, та він відсахнувся від неї в самісінький куток.

— Не займай! — хрипко промимрив він.

Олена Григорівна почервоніла й повернулася до свого столика. Вона задумливо й суворо оглянула всіх і заговорила з нами, як з дорослими. Вона говорила нам, що навчання в школі—це теж робота, але робота не поодинокі, а спільна, багатолюдна, дружна, як на косовиці або на гармані, або як на толоці. А для того, щоб ця робота—навчання—була спорою, успішною, радісною, потрібний порядок, загальна згода, тиша, як це буває в хороших великих сім'ях. У сім'ї є батько, мати, їх слухаються, їм марно не суперечать; вони досвідчені, багато прожили й пережили і знають, як треба вести господарство та як мудро виховувати дітей. Школа—це теж сім'я. Вона має бути міцною й злагодженою, і старша в цій сім'ї—вчителька. Учні повинні слухатися її й коритися, як матері. Вона напучує тільки на добро, навчає читати, писати й лічити, щоб у житті бути розумними й сильними.

Якось вранці підлетів до школи вороний рисак з витягнутою атласною шиєю, як на малюнку. У блискучому чорному тарантасі сидів ключівський пан—Михайло Сергійович Ермолаєв, а поруч нього—обрезклий піп у капелюсі й фіолетовій рясі. Михайло Сергійович сплигнув легко і, високий, рухливий, з темною борідкою клинчочком та довгим галичим носом, широкими кроками підійшов до Олени Григорівни з доброю посмішкою й привітно скинув зім'яту шляпу.

— Здрастуйте, люба дівчино! Як влаштувалися? Привичаїлися трошки?

Олена Григорівна почервоніла і стримано й чемно відповіла:

— Та мені ж не первина, Михайле Сергійовичу.

До попа по-старечому підбіг Лукич і простяг до нього руки, складені вкупі жменькою.

— Ну, допомагай мені вивалитися з колимаги, старий. Потім благословлю.

Лукич щось мурмотів йому баб'ячим голоском. Піп справді не зліз, а вивалився з тарантаса, спираючись пухлими руками об плечі Лукича.

Михайло Сергійович подивився на нашу хлоп'ячу юрбу й ласкаво пробасив:

— Здорові були, хлоп'ята! Ось і школа у вас. Учїться старанно.

Він повернувся до попа й запросто розпорядився:

— Проходьте, батюшко! Зараз же почнемо освячення. Запрошуйте нас, молода хазячко!

Вчителька зняковїло і з поклоном промовила:

— Просимо, Михайле Сергійовичу! Будь ласка, батюшко!

Піп жирно проричав:

— Лукич, розпалой кадило!

Він важко піднявся на ганок і зник за дверима.

За ним легко вбїг Єрмолаєв і з ганку знову оглянув дїтвору.

— Ведїть своїх вихованців, Олено Григорівно! А ви, діти, заходьте по порядку, по двоє, статечно-благородно.

Він показав з-під вусів жовті зуби, і очі в нього стали свіжими й молодими.

— Люблю оцих маленьких мужичків! Трудівники, розумники, з природною кмітливїстю.

Вчителька смїливо відповіла:

— Тому й розумники, Михайле Сергійовичу, що з ранніх років живуть у труді. А це літо було для них тяжким випробуванням: і неврожай, і холера, і втрата близьких, і цілковите розорення, і кривди... Ці підлітки й мїркують не по-дитячому.

Михайло Сергійович уважно, з пильною цікавїстю придивився до неї, і над перенїссям у нього прорїзалися догори дві зморщечки.

— Так, так... Сумні події, які марно не минають... Еге ж!.. Ведїть дїтвору, Олено Григорівно!

Він по-барському кивнув головою й переступив через порїг у коридорчик.

До школи з'явилось вже чоловік із двадцять, половина — з поморських сімей. Під час молебня ніхто з них — звичайно, і ми з Кузарем та Сьомою — не хрестилися й не кланялись, а стояли стовпом. Пан Єрмолаєв стояв позад попа, збоку біля вікна, і підспївував йому глухим басом, випинаючи кадик:

— Го-осподи, поми-илу-й!

А піп у епітрахилї грав кадилом, а іноді змахував.

ним, і синій пахучий димок вився клубочками й завиточками, здіймаючись до стелі.

Лукич підкрадався до нас і з сердитим жахом у вивілих очах сичав:

— Моліться, окаянні! Кулугури безпутні! Ось батюшка голови вам поскручує, святотатці!

Але ми стояли побожно, нерухомо, як опудала. Вчителька підійшла до старого й щось прошепотіла з докором.

Увійшли староста Пантелій і соцький. Вони по-хазяйському пробралися вперед, а Пантелій навіть відштовхнув Олену Григорівну назад.

Піп сказав незрозуміле суворе напучення, а тоді почав розбризкувати квачем з кінського хвоста воду й на нас і на парти. Потім він помахав нам хрестом і простяг його до Ермолаєва. Пан припав до нього губами, поцілувала хрест і вчителька, а тоді один по одному стали підходити й діти. Та ми, безпопівці, як і раніше, стояли, мов істукани, і тіснилися позад усіх, біля самісіньких дверей.

— А ви чого там стовбичите, шолудиві? — з добродушною суворістю гукнув піп. — Кулугури, чи що? Ну, бог з вами, еретики!

Михайло Сергійович повернувся до нас і, посміхаючись у вуса та в борідку клиночком, глухим ласкавим баском поздоровив нас зі школою й промовив якісь нудні, чужі слова.

Миколька з Сьомкою, як великі, соромливо виглядали з-за одвірка, наче сторонні. Шустьонок вихопився з юрби учнів і приліпився до батька. Він часто обертася до нас і нахабно осміхався: я, мовляв, за батьком, як за кам'яною стіною.

Піп скинув епітрахиль, поправив обома руками своє баб'яче волосся й з шанобливою усмішкою вклонився Ермолаєву.

— Велике діяння вчинили ви, Михайле Сергійовичу: ось і ще школку відкрили — запалили світильник у темі, і тьма його не пов'є. Світ христовий просвіщає всіх — навіть розкольників. А тьма тут і трясовина болотяна — багаторічні. І ви жезлом освіти вдарили по твердині п'яьми — і бризнуло джерело живої води.

Ермолаєв неухважно вислухав попа, оглядаючи класну кімнату, і чомусь квапливо запросив його:

— Ну, їдьмо, батюшко!

Він підійшов до вчительки й потис їй руку.

— Бажаю вам успіху в вашій плідотворній роботі, Олено Григорівно. Ласкаво прошу навідуватися до нас. Завжди будемо раді вас бачити. Якщо потребуватимете моєї допомоги, прошу не соромитися.

Олена Григорівна небоязко посміхнулась і подякувала йому. Ермолаев пройшов повз старосту з соцьким і навіть не глянув на них.

Михайла Сергійовича Ермолаєва і свої й навколишні селяни вважали справедливою людиною. Говорили, що ні кабали, ні відробітків у нього в господарстві не було, що біднякам він допомагав і насінням на дуже пільгових умовах і оранкою своїми кіньми їхніх ланів, а в своєму маєтку держав сторонніх робітників. Наш пан Ізмайлов, хоч і дружив із ним, але, не соромлячись своєї двірні, ляяв його за те, що він воловодиться з мужиками, поводиться з ними запанібрата, потурає ледарям і п'яницям, відкриває школи й лікарні по волосних селах, а головне — підриває дворянське господарство й сіє смуту серед мужиків. А смуга потрясла й наше село, коли Ермолаев продав частину своєї землі, що прилягала до наших угідь, своїм селянам поцінно з розстрочкою виплати боргу на десять років. Наші селяни ще не забули про комбінацію Ізмайлова з глитаєм Стодневим за їх рахунок і вирішили пред'явити Ізмайлову вимогу поступитися їм землею біля Красного Мара, яку в нього через селянський банк зажадала купити даниловська громада. Але Даниловка — село велике й заможне. Там багато було торгашів, баришників, які тримали в своїх руках ткачих, решітників, лимарів, ложкарів і токарів. Наші селяни не хотіли нової кабали: селянський банк начебто давав більші пільги, але за їх розрахунком виходило, що банк, хоч і називався селянським, був ще нещаднішим шкуродером, ніж поміщик. Це були ті ж викупні платежі, які накладувано на селян, коли вони виходили на «волю». Повторилася та сама історія, що була з продажем землі Стодневу. А коли селяни заявили, що вони хотіли б купити землю по тій же ціні й на тих же умовах, що й ключівська громада, Ізмайлов загорлав і затупотів на них ногами.

Так наші селяни й залишилися ні з чим.

Спочатку дітей було мало: відганяв від школи давній страх перед навчанням у малописьменних старих, які втовкмачували букви в пам'ять дітлахів джгутом з рушника або черезсідельником. В сім'ях не тільки в поморців, а й у мирських до світської школи ставлення було недовірливе, похмуре, скитське: навчання звикли зв'язувати з словом божим, спасенним подвигом, а просто кажучи — з катуванням. Не кожний міг пройти через таке випробування, витримували тільки здібні до грамоти або з дитинства привчені до благочестивого смирення, а норавливі неслухи відмагалися від такої муки й воліли залишатися неписьменними.

Але діти розбігалися з школи по домівках і, захиляючись, розповідали, як у школі привільно та гоже та яка вчителька ласкава й для кожного знаходить любе слово, а з малятами разом грамоту по звуках заспівала й змусила їх з чорної дошки палички та нулики в зошити списувати; тоді до школи щодень почали прибігати все нові хлоп'ята. Несміливо й соромливо прийшли й дівчатка. Тиждів через два жодного порожнього місця на партах уже не було. В нашій групі додалося тільки двоє: синок панського садівника — Гараська, худенький, бліденький, але в'юнкий всезнайка, схожий розмовою на паненят, і, на моє здивування, Петька-коваль. Він зайшов до класу разом з Оленою Григорівною хоч і соромливо, але із звичайною діловою серйозністю, як великий.

Олена Григорівна привітно підбадьорила його:

— Не соромся, Петю: бачиш, тут усі свої, всіх знаєш.

Петька відповів розсудливо:

— Ачеї, я не в дрімучому лісі.

Ніхто на ці його слова не посміхнувся, всі відчували до нього пошану.

Тільки Гараська не стримався через свою жвавість і з веселим блиском у життєрадісних очах пожартував:

— Мужичок, як ноготок, а слова, як дрова.

Петька сидів за партою з гідністю розумного трудівника, якому не личить огризатися на пустотливі дурниці нероб. Він навіть ухом не повів на зухвалу вихватку Гараськи. Ми з Кузярем штовхнули один одного ліктями й переглянулися. У Кузяра блиснули в очах злі вогники.

Поставились ми до Гараськи по-різному: мені він

подобався і охайністю, і несільською сміливістю, і голубими веселими очима, які пильно дивилися на нас із дружєлюбною довірливістю. А Кузяр косував на нього вороже: він не терпів нікого, хто приходив з панського двору. Тільки шанобливо й не по характеру несміливо поводився з Антоном Макаровичем, який відвідував його хвору матір.

— Ти не дзявкай, барбосику! — задержкувато крикнув він Гарасьці. — Тут тобі не панська челядь.

Олена Григорівна посварилася на Кузяра пальчиком і з докором похитала головою, але очі її лукаво посміхалися.

— Я не барбосик!.. — ображено вигукнув Гараська й почервонів від обурення. — Сам ти чого лаєшся? Ми в школі усі рівня.

А Кузяр несподівано заявив з серйозним виглядом:

— Сьогодні ж поб'ємося навкулачки! На язик ти меткий, а ось у поединку який — кулаки розкажуть.

Олена Григорівна стривожилася.

— Цього ось не треба, Ваню. Дружба потребує рукостискання, а не бійки.

Але всі хлоп'ята збудоражилися, а дівчатка припадали одна до одної й по-жіночому бурчали на Кузяра й Гараську.

Олена Григорівна розсадила нашу групу по-новому: Микольку, як великого, помістила на задній парті, Петьку з Гараською за нами, а Шустьонок знову опинився на парті перед Миколькою й позад Петьки з Гараською. Я оглядався на Петьку й бачив лише його зосереджене, серйозне обличчя й вижидально-пильний погляд, втуплений у вчительку. Це був колишній Петька — роботяга-розумник, який був старший за себе, хазяїн над собою, і я дивувався, коли і в кого він міг навчитися читати й писати: адже він до незмоги був зайнятий роботою по господарству, в кузні, а цього літа його спіткало таке лихо, що розчавило б і дорослого дядька. Виходить, він не один рік гнув спину над азбукою, над книжкою, над папером, на якому старанно й уперто виводив букви й виписував слова. Хто ж допомагав йому? У кого він перейняв уміння орудувати пером? Яка в нього має бути воля й терпіння, щоб не занепасти духом, не надвередитися, не втратити своєї хлоп'ячої бадьорості! Я знав тільки одне, що такий трудивник, як Потап, увесь час держав Петьку при собі,

привчав його до праці, і свою любов до роботи непомітно прищеплював йому з добродушністю хорошої людини. Я згадав, як позаторішньої зими Петька байдуже відповідав на мої хвастощі, що я вмю читати: навіщо йому в кузні та в господарстві азбучка? Батько й без грамоти на всю округу мастак. І мені стало смішно: Гараська правильно вгадав його вдачу хитрого мужичка-коротаня, який приховує свої думки та вчинки й не пропустить нічого, що може дати йому користь.

Олена Григорівна немов гралася з дітьми. Вона переходила від однієї групи до другої, попрацює з малятами, дасть їм самостійну роботу — різні палички та нулики писати — і підходить до нас. І щоразу в просту задачу або в приклади вносила щось несподівано нове, захопливе. Але досить було кому-небудь з перваків засоватися або занудьгувати, як вона підходила до малят:

— Встаньте, діти! Сядьте! Знову встаньте!

І починала разом з ними підносити руки вгору і в бoki. Дітлахи веселишали, посміхалися, наче пробуджувалися від дрімоти.

Поверталась вона до нас з посмішкою в синіх очах, оглядалася на малюків, наче їй ще хотілося погратися з ними. Але біля нас вона, не гасячи посмішки, задавала запитання й слухала наші відповіді. Перший підводив руку Кузяр і з торжествуючим блиском в очах нетерпляче тягся до неї. За ним із звичайною усмішечкою собі на умі піднімав руку Миколька. Як рослий парубок, він тільки подавав знак, що готовий говорити, якщо вчительці охота погомоніти з ним. Рідко підіймали руки і Петька з Шустьонком. Петька був неговіркий і на запитання відповідав без виклику, коли не погоджувався з ким-небудь з учнів. А Шустьонок тільки дивився спідлоба маленькими, притиснутими до носа оченятами й сопів, схиляючись над партою. Зеселим живчиком поводив себе Гараська.

Одна з таких бесід, що вразила мене, назавжди залишилася в пам'яті: суперечка розгорілася перед кінцем уроку й тривала всю перерву і в прихожій.

— Ось ми, діти, прочитали й розібрали вірші про дощ, який золотом падає з неба, і золото буде зібране добрим зерном, що ним заповнять амбари. Старі люди кажуть, що це було в давні часи, а тепер ось узялися неврожаї. Але ж земля та сама й люди ті самі, а чому ж такі зміни?

Олена Григорівна звернулась до Микольки. Він ви-йшов з-за парти й вкрадливо сказав:

— Та воно ж рік на рік не випадає. Буває рік, бог посилає дощик ціле літо, а то ось, як минулого року або тепер, — суш та гар. Старі, вони завжди кажуть, що колись усе краще було. Поговори з ними — вони скажуть, що й люди були раніше на два зрости, а в плечах — мало не сажень.

Кузяр фиркав, підстрибував, лютував і обпікав Микольку очима.

— Це що ж? Старі люди, по-твоєму, небилиці та дурниці плетуть? Бовдур!

— Ваню, не грубіянь! — осадила його Олена Григорівна. — Треба привчатися вислухувати товариша, а тоді вже заперечувати.

— А чого він дурником прикидається? — ще дужче розпалився Кузяр. — Старі люди правду кажуть: наше місце в лісах було, вся річка ховалася в зелені, повновода була, а по берегах джерела дзвеніли — здалеку чути було. А з кам'яних круч вода, мов скло, падала. А тепер що? Скрізь голо, глина та пісок, джерела висихають, та й річка — не річка, а жаб'яча баюра.

— Це панська гребля її загатила, — поправив його Петька, але Кузяр на нього визвірився:

— Либонь вода там через гауз іде: лишки ніяка гребля не вдержить.

Миколька не образився, він зморщився й прищутив очі від мовчазного сміху. Сів він нібито байдуже, але спотайна заперечував Кузяреві лагідними запитаннячками, як нерозуменятко.

— А куди ж це, Ваню, ліс подівся?

— Повирубували — ось куди. І не селяни повирубували, хоч ліс по річці наш був, а пани. Небіжчик тато казав, що це незабаром після волі було. Понаганяв пан двірських із сокирами та пилами, а селяни на них — з косами та з вилами. Бійка бувало до вбивства доходила рік у рік. Наші селяни до суду подавали, та суд, бач, судив селян за розбій.

З групи перваків Сьома раптом випалив:

— Правду, бач, мужик за пазухою носить, а кривда жиріє та по світах гуляє.

Цю приказку я сам не раз чув від дядьків. Тільки

Сьома її продумав та серцем пережив разом з дідусем і бабусею.

Олена Григорівна слухала дуже уважно й не спиняла Кузяра: вона навіть підійшла до нього й придивлялася до нього з подивом.

— А тоді звідки ж той врожай буде? — зовсім уже розпалився Кузяр. — На душовому клині не розгонишся: земля, бач, не спочиває — все жито та жито. Вона й під паром не буває, а круг нас — де не глянь, усе панська земля та глитаєва...

Він несподівано засміявся.

— Золото, золото падає з неба... Тільки золото збираємо не ми, а пани та куркулі, як оті Стоднів та Івагін. Вірші ці, бач, теж пан написав для себе та для паненят.

Я настійливо смикав униз рукав Кузяра, але Іванко відмахувався. Я шепнув йому сердито:

— Хто за нами сидить — забув? Шустьонок тільки й ловить, як би ото підсадити нас із тобою.

Олена Григорівна теж з тривогою обірвала розмову:

— Так от, розберемося, діти, в чому старі люди праві й чому повторюються неврожаї. Ваня правильно сказав: річки й джерела пересихають через те, що в багатьох місцях вирубують ліси. А ліси зберігають воду. Волга років сто тому була глибокою й широкою, тому що текла в густих лісах, а тепер ліси повирубували, і вона обміліла. Звичайно, при малоземеллі, при переділах, при поганому угноєнні та при сівбі одним і тим же зерном поля виснажуються. Тут уже й дощик мало допомагає. Тільки майте на увазі, діти, нам не вільно розбиратися в законах і ми ще малі літами, щоб осуджувати порядки. Нам вільно читати тільки те, що в книзі надруковано.

І тут нас усіх ошелешив Шустьонок — зіпсованим давною простудою голосом він просипів:

— Ото ж то й воно. А Кузяр з Федькою — кулугури. Вони тільки серед бунтарів і тиюлися. Батько вже давно наміряється їх на з'їждж'ї відшмагати.

В класі одразу всі обмерли, навіть малята обернулися в наш бік і з побоюванням поприпадали одне до одного.

Кузяр розлючено обернувся до Шустьонка.

— Руки короткі!

Олена Григорівна вперше розсердилась.

— Ваню Шустов, я забороняю тобі залякувати товаришів. Ти — учень, а не соцький. Ти ще дитина! А в шко-

лі ти повинен з нами жити в мирі й злагоді та заслужити любов і довір'я товаришів. Інакше в нас буде не навчання, а казна-що. Коли ти хочеш учитися, цінуй дружбу учнів, а будеш кляузничати — самому буде непереливки. А ти, Ваню, — так само суворо попередила вона Кузяра, — не говори, чого не питають. Не тобі міркувати про речі, про які ти не маєш уявлення.

Після уроків ми звичайно юрбою проводжали Олену Григорівну аж до її квартири. Сьома відставав від нас біля своєї хати. Він ображено бурчав на мене:

— Ачей, треба до бабусі Анни навідуватися. Вона очі видивила на вашу хату: сумує за тобою. А батько з матір'ю й думати про нас забули. Приходь, я тобі дещо покажу — надивуєшся.

Школа не цікавила його, і він відчував себе в ній чужаком. Він захоплений був тільки своїм ділом — гнув спину над якоюсь вигадкою. Його тягло в свою нірку — у вихід, де в нього було щось на зразок майстерні, а читання, письмо й арифметика не захоплювали його.

В нашому житті спалахнув жар-цвіт — живе щастя, яке осліпило нас і заграло в душі неугасимою радістю, схожою на чудесну пісню. Мимоволі згадувалася билина про Івана Буяновича, про дивовижні підводні чертоги, про примарно-легку діву Моряну. І в ці хвилини я вірив, що казки є і в нашому житті, що щастя завжди жевріє в душі, як свічка, і витає над людиною, як ангел-хранитель, але не такий, про якого говорила бабуся Анна, а схожий на трепетну ластівку й на весняне сонечко.

Кузяр прояснів, гарячі його очі віддано дивилися на вчительку, і в них тануло люте і мстиве озлоблення. Він, як і я, готовий був не відходити від неї ні вдень, ні вночі й охороняти її, не шкодуючи життя. А Миколька став серйозним, задумливим і якимось здаля любувався нею, наче боявся образити її своєю сільською незграбністю.

В низинці, у вербах, Олена Григорівна зупинялася й чогось зітхала.

— Як тут хороше! Пахне осінніми вербами й річкою.

Я теж любив це місце: увесь стрімкий схил гори був рясно вкритий заростями колючого терну й заплетений нєтряними гронами ожини. А внизу, у верболозах, росли молоді дубки й черемуха. З лівого боку, під кручею, рокотала по камінню річка. Звідти пахло голубою глиною. Ця глина, липка, масляниста, довгим шаром лежала під

чорним перегноем і рухляком спускалася до води. Ми, хлоп'ята, брали цю ніжну глину, як густе тісто, і ліпили коників, корівок і ляльок. Від гіркуватого запаху верб і пряного аромату в дні холоднуватої осені ставало на душі спокійно, благосно й чомусь сумно. Хотілося дихати на повні груди, мовчати й ні про що не думати.

Ми ходили проваджати Олену Григорівну тільки цією дорогою: вона була безлюдною, а до криниці по воду жінки приходили тільки вранці та ввечері. Для нас ця дорога була повна чудесних відкриттів, схожих на чарівні казки.

Щодня Олена Григорівна розкривала перед нами дивовижні таємниці, які досі були для нас тільки звичайними кручами, байраками, високими зльотами стрімких узгір'їв заріччя, на грєбнях яких тяглася довга перія хат з глухими дворами, критими соломною. Все це було близьким і зрозумілим — все це було нашим рідним місцем, нашим селом, де ми знали кожний камінець, кожную баюру, кожне дзвінке джерело й кожную стежку. І раптом виявилось, що все це живе своїм прихованим, величезним, неосяжним життям у нескінченних віках. Мені й раніше привиджувалося ночами під зорями, в моторошній тиші, що земля — живе, що вона дихає й дивиться в зоряну безодню так само, як і я, і так само їй страшно від цієї таємничої тиші.

Дивно було, звідки наша вчителька знає, що таїться в землі та як земля жила за давніх часів.

Оці наші гори й оцю низину з кручами, виявляється, вигризла й розмила наша маленька річечка. Вона добралася до могил неуявно стародавніх віків і викопала нашим дітям на розвагу оці кучугури розсипчастого піску. А промові стріли — «чортові пальці» — зовсім не стріли й зовсім не пальці демонів, а хвостики якихось маленьких морських потвор. Отже, тут у нас бурхало таке безкрайне море, як Каспій. У якісь далекі часи тут росли дрімучі ліси, та ось ринуло на них море-океан і вони захлинулися в пучині. Позаносило їх мулом, вапняком та різними солями. А над ними плавали різні риби й оці маленькі потвори. Олена Григорівна дуже цікаво й захопливо розповідала нам, як дерева перетворювалися в каміння, а потім, коли річка порозмивала їх, стали вони розколюватися дзвінками плитками, білими, як сніг. Ці кам'яні пні виходили назовні в мокрих прибережних оси-

пах на тому стрімкому березі, і дівчора приносила їх до школи цілими кусками. Та коли ж і як постала людина? Олена Григорівна загадково посміхалась і обіцяючи відмагалася:

— Ось почекайте, повчитесь, читатимете різні розумні книжки і багато про що довідаєтесь.

І я бачив по її очах, їй відома й ця подія, але чомусь вона не хотіла розкрити нам своєї таємниці.

Петька був, здавалося, байдужий до розповідей учительки: він неухважно дивився на верби, заклавши руки за спину, і слухав галич.

XVIII

Щодня після школи Олена Григорівна ходила по хатах, де лежали хворі. Почала вона з Груні, Кузяревої матері. Поралася вона біля неї цілими годинами: оглядала й обмацувала її, сама клала їй на живіт припарки, давала якісь ліки та годувала ріденькою кашкою, напувала чаєм і наказувала Кузяреві не давати їй ні капусти, ні квасу, ні картоплі. Потім стала заходити до неї з Антоном Макаровичем, який чомусь не виїздив з села. Щодня після шкільних занять Олена Григорівна гуляла з ним по луці, а іноді вони ходили разом у Ключі — або до Єрмолаєва, або до тамтешнього вчителя. Груня незабаром стала одужувати й спробувала встати з ліжка, але Олена Григорівна поклала її знову. По селу поширилася чутка, що вчителька поставила Груню на ноги, і до Олени Григорівни стали приходити жінки навіть у школу. Вони чекали її до закінчення занять і забирали з собою.

У Парушиної невістки, Льосиньки, захворів хлопчисько років шести. Він ходив з матір'ю на річку, де вона полоскала й оббивала прачем білизну, а хлопчисько бродив по осінній воді. Прийшов він додому геть увесь мокрий і синій від холоду, а вночі задихався від кашлю й метався в гарячці. Льосинька рано-вранці прибігла до Олени Григорівни й з слізьми потягла її до себе. Олена Григорівна вирішила, що в нього запалення легенів. Вона поклала йому зогрівальний компрес і звеліла Льосинці до її приходу з школи двічі змінити його. Але з школи вона побігла на панський двір і повернулася з Антоном Макаровичем. Смерком він пішов сам, а Олена Григорівна просиділа біля хлоп'яти всю ніч. Біля неї сиділа й

Льосинька і сама з горя металася, як хвора. І ця завжди життерадісна молодичка раптом до такої міри ослабла й занепала духом, що вся омертвіла, змарніла й обливалася слізьми.

— Це я, окаянна, винувата... — стогнала вона. — Моя це провина... Не вберегла свого синочка... Помре він, і я з ним в одну могилу ляжу.

Входила Паруша з чорної половини і, сувора в скорботі, ніжним басом умовляла її, але Льосинька виривалася з її рук, скидала з голови хустку й очіпок, падала на ліжку й пригорталася до дитини. Мелаша в чорній половині читала псалтир на врятування дитини від хвороби.

Олена Григорівна зробила й з Льосинькою чудо. Вона пошепталася з Парушею й вивела її з кімнати, а сама пригорнула Льосиньку й з нею зашепталася. Так вона сиділа з нею в обіймах довго, а тоді засміялась як дівчинка. Льосинька принишкла й, слухаючи її, сама заусміхалась. Потім вони разом заклопоталися біля хлопчини. І Льосинька чула тільки впевнено-бадьорий голосок Олени Григорівни:

— Він незабаром одужає... житиме... Антін Макарович його вилікує. І він такий же буде пустотливий і веселий, як і ти. І не смій ревти та вдаватися в розпач: цим ти тільки зашкодиш йому. Він же чує, як ти голосиш по ньому.

І, наче у відповідь на ці слова Олени Григорівни, хлопчисько пропищав, немов марячи:

— Не треба, мамо... Мені боляче... А чому ти не співаєш? Ти співаєш гоже...

— Ось, бачиш, Льосочко! Щоб дитинку воскресити, ти повинна бути, як і раніше, веселою й посміхатися до неї... І стиха іноді поспівати...

І Льосинька, на здивування домашніх, по-давньому стала меткою, дбайливою в господарстві, і знову її співучий голосок забринів на подвір'ї і в хаті, а в очах світилася радісна надія.

Кожна чутка на селі поширювалася дуже швидко. Усякі колотнечі й пересварки, всякі великі й маленькі злигодні й радості одразу бувало доходять до вух у кожній хаті й палко обговорюються в сім'ях. Звичайно всякі поговори й пересуди починаються серед жінок і дівчат біля криниці, де вони збираються вранці і увечері. Вони довго стоять з коромислами на плечах і перебирають різнома-

нітні сімейні дрібниці — судачать, пашекують, скаржаться на свої жалі й розважають душу в сльозах і веселому реготі.

Мати довідалася там же, як побивається Льосинька над захворілим синочком, і рано-вранці побігла до Паруші. Схвильована, трепетна, вона в такі хвилини вся напружувалася від жадоби діяльності і здавалася дуже бадьорою й сильною. Вона обняла й поцілувала Парушу, кинулась до Льосиньки, яка вже заспокоїлась після задушевної розмови з учителькою, хоч і ослабла від пережитого розпачу, і так само рвучко розцілувалася з нею. Не відриваючись від неї, вона заговорила з нею жваво, пристрасно, з ласкавою суворістю й любовною наполегливістю: хіба можна над ліжком сінка побиватися й сльози лити? Адже смерть тільки того й чекає. А хлоп'я терзається, тане, як віск на вогні, і в оченятах у нього згасає сонечко. Треба з світлою вірою до нього підходити, віяти на нього бадьорістю й переливати в його маленьку душу свою силу. Увечері вона знову побігла до Паруші, запросто повелася з Оленою Григорівною, яка поралася біля хлоп'яти, і простежила, як вчителька накладає компрес і як підбадьорливо лепече щось, схилившись над дитиною. Олена Григорівна дуже їй сподобалась, і вона одразу ж приліпилася до неї. Вона розпитала, що та як треба робити, і залишилася в Паруші аж до обіду. Відтоді мати здружилася з учителькою. Вони якось одразу відчули одна одну й заусміхалися.

Хлоп'я одужало, і все село вирішило, що Олена Григорівна — чудова лікарка. І справді, вона поставила на ноги Груню, яка лежала в ліжку вже не один рік, і врятувала від смерті внучка Паруші. Адже навіть знахарка Лукерія нічим не могла допомогти Груні, а вчителька, весела панночка, наче ангел, зцілила їх якось легко й мимохідь. Але найголовніше, що вразило людей, — це її безкорисливість.

Іноді вона забігала й до нас, і в нашій старенькій хатинці, завжди похмуро-темній, раптом наче займалося світло. Життерадісний голосок Олени Григорівни та її сміх дзвеніли ще в дворі: це вона зустрічалася з батьком або матір'ю і жартівливо розмовляла з ними. Я рвучко схоплювався з-за стола, де гнув спину над домашніми уроками, і з бурею в серці відчиняв навстіж двері та летів їй назустріч.

Батько, якому лестив її прихід, старався показати себе перед нею бувалою людиною, що знає, як поводити себе з освіченими міськими людьми. Він підтягався, схилив голову до плеча й хизувався перед учителькою. Розмовляв він з нею грайливим голосом, посміхався в бороду й заводив очі. Подвір'ячко в нас було круто-спадисте, кам'янисте і затінене стріхою. В кутку перед кормушкою стояла строката конячина, всюди ходили кури, пахло сіном, яким був завалений другий куток, і дьогтем.

І мені здавалося, що Олені Григорівні не місце тут, у похмурому нашому подвір'ячку, захарашеному попід тинном усяким господарчим мотлохом. Поряд з учителькою мати раптом починала світитися, трепетно посміхатися, і в широко відкритих її очах спалахував вогник щастя.

Олена Григорівна пригорталася своєю ніжною щічкою до матеріної щоки й обережно гладила їй руки.

— Ну, та й нервова ж ти, Насте! Йй-право, по твоїх руках можна одразу пізнати і твою душу, і твоє життя.

Мати говорила своїм співучим голосом:

— І звідки ти до нас прилетіла? Ось бачу тебе — і серце в мене теж, як голубка, б'ється. Думала, що я тут отак і загину — в цьому нашому безталанні, а дивлюсь на тебе — і відчуваю: не жити нам тут, хоч би що там було, втечемо неоглядки.

Олена Григорівна оглядала хату й захоплювалась:

— Ти, Насте, з хлівця робиш ошатну хоромку. В цьому чистенькому кубелечку може жити тільки жінка з хорошими думками.

Мені й матері було приємно, що вчителька нашу хатинку називала хоромкою. Мати старанно чистила й прикрашала її щодня: підлога хоч столітня, та мостини завжди були жовті, як віск. Самоткану вибійну скатертину не знімали зі столу. На старовинному кіютику та вікнах висіли білі рушники з широкими вишивками, мережками, витканими матір'ю. А на стінах я прибив шевськими шпильками малюнки, які виміняв на ганчірки в лахманника: «Демон і Тамара», «Сирін і Алконост» та портрети Пушкіна, Лермонтова й Гоголя. В кімнатці завжди пахло м'ятою, що лежала на кіюті кучерявими букетиками.

Мати дуже любила красиве вишивання, і Олена Григорівна приносила їй своє рукоділля — вишивки по канві та гладдю, з яких мати переносила на своє льняне полотно складні малюнки. Обидві вони сідали за стіл, і Олена

Григорівна вчила матір шити гладдю так, щоб насподі не було ні плутанини, ні хвостиків. І я відчував, що мати всім серцем прив'язалася до Олени Григорівни і тішилася її близькістю.

— І чого ти до нас, у це болото, приїхала, Оленонько? — дивувалася мати, а Олена Григорівна ласкаво відбувалася жартом:

— Як то чого? Мене кличе братік Івасик.

— А я з Федею полетіла б звідси на край світу. Тут я — мов птах у клітці.

Олена Григорівна пильно вдивлялася в материне обличчя й роздумливо, наче сама до себе, говорила:

— Простим людям, Насте, скрізь важко живеться. Ось ти була на ватазі. Хіба там краще? З вас же там усі сили висотували.

— Що вже й казати... — погоджувалась мати, але спалахувала посмішкою. — Та зате які там люди! Хоч яке згубне там життя, а й зараз би птахом туди полетіла.

Уроки в школі для мене були цікавіші й захопливіші, ніж ігри: щодня нам відкривалося несподівано нове й негадане. Земля, трава, повітря, сине небо, сонечко, місяць і зорі ми бачили щодня і щоночі — це був наш світ, звичайний і буденний, але в бесідах з Оленою Григорівною цей світ раптом перетворювався у велику безмежність, повну таємниць і незвичайних відкриттів. І разюче цікаво було усвідомлювати, що і я і всі ми — це промені сонця, чарівно перетворені в людей. Навіщо створив це бог? Що таке бог? З наших ікон він дивився старезним дідом, сивим, бородатим. Виходить, він теж дряхліє, як дідусь Хома або як сторож Лукич? А якщо старіє, значить, вмирає? Але ж його називають безсмертним. Чому ж він постарів? Навіщо йому здумалося під старість творити? Чому не творив молодим? Він і раніше уявлявся мені жорстоким і грізним дідуганом, який тільки те й робив, що ні сіло ні впало карав людей: насилав на них хвороби, голод, злидні, панів і глитаїв, які оббирали народ, а земські начальники та поліція сікли людей різкими й садовили в остроги. Мабуть, і ангели не стерпіли його самодурства — збунтувалися, а він розправився з ними, як справник з нашими ватажками.

Поки стояли ясні осінні дні, дуже прозорі, безвітряні, ми щонеділі ходили з учителькою за село, в березовий

гай. Дуже старі берези юрмилися тут густо в заростях молодої осинини, вербняка та маличника, а внизу дзвінко рокотав струмок у кам'яних пластах і в купах голишів.

Тут пряно пахло гіркуватим ароматом прив'ядаючого й прілого листу, в'ялою травою та ще якимись хмільними запахами, якими дихають тільки ці тихі й журливі осінні дні. Але в цій дивно ефірній легкості сріблястих, з темночервоним, березових стовбурів, в очікуюче привітній зарості молоденьких осик, в багрянці трепетного листу й струнких берізок, обсипаних золотом, Олена Григорівна бурхливо раділа від щастя. Вона зривала хустку, і її волосся теж переливалося золотом. Вона забувала і про нас і про себе й бігала між срібних стовбурів, як дівчинка. Потім раптово зупинялася, прислухалася до лісної тиші, повної примарних шелестів, чіткого постукування дятлів, несміливого пересвисту невидимих пташок, і співучо говорила:

Зажурлива пора! очей зачарування!
Мені приємні дні прощальної краси.
Люблю розкішне я природи прив'ядання,
В багрець та золото одягнути ліси¹.

Йї, мабуть, хотілося сховатися в заростях, залишитися самій у нетрях і помовчати. Вона немов не помічала нас і, обертаючись, дивилась на струнку юрбу білих стовбурів, які немов світилися, підіймаючись по крутих схилах улоговини. Довгі плетениці тонких гілок спускалися донизу, як розплетені коси. І, повільно падаючи, всюди трепетали, як метелики, жовті листочки. Мені теж хотілося думати про щось сумне й миле і дивитися на крилатий політ золотого листу.

Наче умовившись, ми відставали од неї, сплигували в кручі до струмка, до водоспадиків у камінні й починали робити загати, а Миколька, як дорослий парубок, сідав віддалік від нас на старий пеньок і нудьгував. Не відставав від нас і Шустьонок, хоч і тримався відлюдно, вовчечням. З ним ніхто не дружив: всі побоювалися його, як нишпорки, і вважали, що він здатний на будь-який підступний вчинок.

Одного з таких золотих днів ми сиділи на березі струмка й тіснилися навколо Олени Григорівни, яка розповідала нам про перельоти птахів і про осінні листя,

¹ Переклад П. Дорошка.

що теж відлітає з дерева. Вона говорила так яскраво й захопливо, що падаюче метеликами жовте листя здавалося живим, а дерева, які оголювалися на зиму, здавалися по-новому загадковими: вони теж були живими, і в кожного дерева була своя вдача, але було смішно, що вони роздягалися на зиму, замість того, щоб тепліше вдягатися. Але тут же ми довідалися, що це неспроста: листя — не шуба, а орган живлення і дихання. Воно всмоктує проміння літнього сонечка, і це проміння в зелені виконує чудесну роботу — і варить їжу, і виділяє кисень, яким дихаємо. Деревя й трави — це наші найбільші друзі: без них ми не могли б жити — ні дихати, ні їсти, ні одягатися.

Шустьюнок вище по струмку каламутив палицею воду, і до нас вона текла брудною й засміченою. Як і завжди, він і тепер намагався капостити нам. Кузяр стежив за ним, і очі його скипали ненавистю.

Олена Григорівна привітно покликала Шустьюнка:
— Ваню, йди сюди! Чого ти там воду каламутиш?

А ми глузливо підхопили:

— Він завжди воду каламутить... Йому аби в грязюці борсатися.

— Ні, він здатний бути хорошим товаришем. Він знає й відчуває, що без дружби не проживеш.

Та він уперто каламутив воду.

— Мені й тут добре. А з ненависниками мені хліба-солі не їсти.

— То якого ж ти біса ув'язався з нами? — розлютився Кузяр. — Сидів би вдома і очей нам не муляв.

Гараська з веселою зневагою кпив:

— А хто ж батькові ябедничати буде?

Олена Григорівна докірливо похитала головою й підійшла до Шустьюнка.

— Ну, кинь свою палицю, Ваню, і ходімо зі мною — будемо всі разом. Не можна ворогувати з товаришами, від цього погано насамперед тобі ж. Чув, як ми цікаво бесідуємо?

Шустьюнок, мов на зло, став з розмаху шльопати палицею по грязюці, і чорні бризки далеко полетіли в наш бік. Олена Григорівна відскочила назад і злякано оглянула рукава кофточки.

Мене наче обпекло вогнем: оце сволочення посміло образити Олену Григорівну! Не тямлячи себе, я щодуху

кинувся до нього, вибив з його рук палицю й став трусити його за вуха.

Він так був ошелешений, що й руки не підвів, а тільки заскиглив від болю.

Мене відірвала від нього Олена Григорівна, а Миколяка, посміюючись, заохотливо пристрашив мене:

— Ти хоч і молодець, а проте стережись—від соцького життя не буде.

— Боявся я, аякже...

Кузяр стусанами гнав Шустьонка кудись у ліс.

— Bravo! Доблесні в тебе оборонці, Льолю!

З стрімкого схилу між стовбурами беріз збігав Антін Макарович. У сірій тужурці, в прим'ятому, зсунутому на потилицю картузі з голубим околицем, розмашистий, повний здоров'я, він вабив мене своєю простотою, життєрадісністю та якоюсь невідпорною внутрішньою силою.

Олена Григорівна почервоніла й уся затрепетала від радості. А він підійшов до неї, взяв її руку й підніс до губів. Це було так приголомшливо для нас, що ми збилися в щільну купку й видивлялися на вчительку та на Антона Макаровича з німим подивом. Кузяр посміхався й безглуздо цмокав свою руку. Але Гараська вдарив його по руці й замурамотів сердито, як хлопчина, який знає панське поводження:

— Чого передражняєш, дурню! У міських так веде-тьсЯ. Кавалер завжди до ручки припадає.

ХІХ

Якось під час уроків несподівано в церкві весело за-дзвонили всі дзвони. З вікна видно було, як Лукич на дзвіниці стрибав і махав обома руками, наче жвацько-танцював навприсядки. Діти сполошилися й посхоплюва-лися з місць. Олена Григорівна, стривожена, поблідла, сяк-так угамувала дітей і ослабленим голосом сказала, наче повідомила про нещастя:

— До нас у село в'їжджає священик. Хоч дзвонами зустрічають тільки архієрея, але староста, мабуть, вирі-шив з дзвонами прийняти батюшку. Для парафіян це велика подія: адже свого священика не було тут багато-років.

Двері до класу швидко відчинилися навстіж, і на по-

розі з'явився соцький з грізно виряченими очима, в сукняній піддвовці, з шаблею при боці.

— Вчительшо! — по-солдатському скомандував він. — Веди своїх учнів зустрічати його преподобіє батюшку. Щоб у мене все було, ельоха-воха, статечно-благородно... Марш усі на вулицю!

Олену Григорівну я ніколи ще не бачив такою розгніваною і владною. Вона хоробро пішла до дверей, високо піднісши голову, і накинулась на соцького:

— Як ви сміли, соцький, вдертися до класу без мого дозволу і порушувати заняття? Забирайтеся геть і нося свого більше не потикайте!

Я з тріумфуючою радістю стежив за кожним рухом учительки й торжествував, стежачи за соцьким, який ошелешено стояв в отворі дверей і бурмотів недоладно:

— Це ж як, ельоха-воха?.. Не слухатися?.. Хто ти тут?

— Хазяйка! А ти тут — ніхто! Я підлягаю тільки інспекторові народних училищ. Зачини двері й більше сюди ані ногою!

Соцький з лютою розгубленістю позадкував назад і огризнувся:

— Ну, постривай же... я становому донесу... батюшці доповім...

Олена Григорівна мовчки відсторонила його рукою й зачинила двері. Повернувшись вона до свого столика хоч і бліда, схвильована, але в очах її переливалися гарячкові вогники, а сама вона стала ніби вища на зріст, і в усій її стрункій фігурці відчувалася гордість і бойове вдоволення.

З милою усмішкою вона оглянула всіх дітей і сказала просто й спокійно:

— Ну, діти, до діла! Продовжимо наші уроки!

Дзвони гули, як і раніше, хвацько й оглушливо, але чомусь не гасили голосу Олени Григорівни. Кузяр шепотів мені, задихаючись від задоволення:

— Оце так! І не побоялася в пику Гришці плюнути. Ось як слід! А він, мов барбос, і хвоста перед нею підібгав.

Миколька хитренько підморгував нам і поглядав на Олену Григорівну спантеличено й стривожено: я бачив, що він не сподівається нічого доброго від сутички її з соцьким і боїться за її долю.

Під час перерви ми побачили юрбу дядьків і жінок біля нового будинку попа, тройку коней віддалік і два

вози з поклажею. Високий піп у коричневій рясі, гладко причесаний, з жіночою косою, скрученою в дулю на шиї, хрестив юрбу двоперстям і говорив щось благочестиво та єлейно. Обличчя в темній бороді посміхалося зморщечками біля очей, і здаля він був дуже схожий на ієрея Іоанна Кронштадтського, лубочний портрет якого висів на стінах по мирських хатах. Біля нього без картузів крутилися староста та соцький.

Цього дня він до нас у школу не прийшов, і ми, як звичайно, слухали читання Олени Григорівни. Вона розсмішила нас віршем Олексія Толстого:

До приказних воріт люду вийшло ледь світ
Густо...

Ми з Кузярем і Гараською просили її прочитати ще і ще раз.

Вона лукаво питала:

— А чим вірші вам сподобалися?

Нам здавалося, що ці ущипливі, доладні слова написані про наше село, про панів і глитаїв: кожна фраза була зрозумілою, близькою нам і міцно в'їдалася в пам'ять своєю солоною дотепністю. Ми навперербій перегукувалися окремими строфами. Кузяр насмішкувато повідомив:

Кажуть люди прості, що в дяка в животі
Пусто.

А Гараська жартівливо налетів на нього:

Дурні! — дяк мовив їм,— слід вам бути усім
В тілі...

Я запитував їх обох викривально:

— Та людові ж нічого жерти. Звідки ж у нього тіло буде?

Гараська або Кузяр самовдоволено відповідали:

В думі вчора гуртом осетра ми з трудом
З'їли.

Малеча реготала і в'язла до нас.

— Ану, ще... Ох, та й гоже!

Олена Григорівна заражалася нашою грою і читала

вірші про Пиху. А Кузяр проходив по прихожій, задираючи голову, і важно тягнув:

Ходить Пиха, надуваючись,
З боку на бік перевалюючись...

Хлоп'ята й дівчатка обмирали зо сміху і повискували від захвату:

— Ото чудодій який! Ну, викапаний Сергій Івагін!

Сміялася і Олена Григорівна, пильно спостерігаючи кожного з нас. А Миколька стояв, як дорослий, віддалік і, осміхаючись собі на умі, з удаваним простацтвом захочував нас:

— Вам би в балагані на ярмарку представляти... Гляди, по гривні й заробили б.

Склавши руки на грудях, як розумний чолові'яга, Сьома поблажливо посміхався. Він цурався наших веселих пустошів. Йому було тут не по собі. У нього по господарству було багато турбот. Дідусь хворів і здебільшого лежав на печі: останній рік підтяв його і неврожаєм, і голоднечею, і розколом сім'ї.

Мати розповідала мені, як одного разу він прийшов до нас у хатинку і, наче старець, просив батька допомогти доорати орендовану дідусеву землю на нашій стороні разом з Титом. Батько й мати гостинно прийняли його, почастиували обідом і догоджали йому, як дорогому гостеві. А дідусь, розчулений, скаржився на свої нестатки, на розор, згадував про минулі роки і плакав, струшуючи заскоружлими пальцями сльози з своєї бороди. А потім почав за давньою звичкою володаря дому повчати батька, як слід жити справно, як хазяйнувати, і лаяв його за те, що він пішов з родини, і за розпусту на чужій стороні. Батько сидів за столом поруч діда і тер долонями очі, приховуючи злорадну усмішку.

— Цей розор через тебе з жінкою почався: збалувалися на стороні, обмирщилися, скапостилися, забули заповіти дідів-прадідів... Ось нас бог і карає, а біс каламутить, розбрат сіє. І парубійка на потіху дияволу в мирський загон кинули...

Батько не заперечував, не лютував, а, свідомий своєї гідності, порадив:

— Ти, батечку, Титка пильнуй: коли б він тебе з горбами не пустив. Ти гадаєш, що він усе в дім тягне, а він нишком, непомітно тебе обдирає.

Дід зовсім забувся і, як колись, гнівно закричав:

— Поговори в мене! У нього вчитися треба, як домашнього звичаю додержувати. Такого сина рідко в кого знайдеш. Він ні вдень, ні вночі божого слова та хреста не забуває.

— Ось він тобі, батечку, хрестом та божим словом, як закляттям, і очі відводить.

А дід постукував по столу кулаком і кип'ятився:

— Я ось до тебе з доукою приплентався — старість свою не пожалів через нужду, а він мені в ноги кланяється та за гріхи мої перед іконами по десять ліствичок відстоює. У нього рукав увесь у дірах, протерся! А переді мною та перед матір'ю слова не вимовить, кроку не ступить без благословення. У кого такі сини на селі?

— Моя хата скраю, батечку, як міркуеш, так і шануєш. А збоку мені видніше стало. Божим словом обманювати нехитро — легше легкого. Ти пощупав би, що закопано в цього богомольця та смиренника на гармані.

Дід схопився з-за стола й люто обрізав батька:

— Не ти, Васько, ховати мене будеш, а він, Титко. Він і поховає мене, як слухняний син. З тобою у нас нема божого співжиття: ти дияволіві піддався і весь у спокусах попруз.

Він побожно помолвився на ікони, позітхав покаюнно, стараючись приборкати свою норовливість, і, силуючи себе, лагідно промовив:

— Бог тобі простить, Васянько. Гріхів на нас, як жолудів на дубі. Виїжджай завтра на поле.

І сутуло пішов, по-старечому, до дверей. Батько шанобливо провів його за хвіртку, не приховуючи своєї поблажливої і знаючої усмішки. Дід пішов униз, човгаючи чоботами по піску, а мати підняла нижню половинку вікна й дивилася вслід йому з жалем у потемнілих очах. Цей маленький, зарослий сивим румом старий наче зрісся з землею: він хистко ступав зігнутими в колінах ногами, не піднімаючи їх, а скопуючи пісок, — корявий і віковичний, мов домовик, який з молоденьких літ заїдав їй життя. Але серце її стискалося з жалю: в цій зігнутій, затерзаній панщиною й бідністю постаті старого була якась скорботна покірливість і безнадійність. Так і здавалося, що ось-ось спотикнеться й упаде на дорогу та більше вже й не підведеться.

Раптом він зупинився і, оглянувшись, махнув рукою,

підкликаючи батька. Він закрокував назад, назустріч йому, бадьоро й спритно, мов молодий, і мати здала бачила, як очі його під сивими кушами брів пронизливо і жадібно вступилися в батькове обличчя.

— Ти ось, Васянько, з Сергієм Івагіним злигався: по окрузі їздиш своєю шкапою — скуповуєш на його гроші шкіри, полотна та щетину. Від баришів своїх він тобі дві копійки з карбованця дає, як жебракові. Взяв би ти мене в долю: я сам би карбованця в кишеню клав, а йому — копійчину.

Мати не стала слухати й з грюкотом зачинила вікно.

XX

Піп прийшов до школи другого ж дня після приїзду. Лукич, який здавна по-собачому служив ключівському попюві, навстіж відчинив двері до класу і з захоплено-слізною усмішкою і трепетом вигукнув по-баб'ячому:

— Батюшка до нас завітав!.. Батюшка! Пастир наш благословенний!.. До ручки всі, до ручки, до цілування!..

Олена Григорівна з лагідною суворістю обірвала його:

— Ну то й нехай іде... Що ж тут такого? А до класу вриватися самовільно я ж тобі заборонила, Лукич.

— Та батюшка ж... священник либонь...

Він прожогом, по-старечому спритно, безтямно, як шалений, побіг назад, залишивши двері відчиненими навстіж.

Піп, високий, впевнено-владний, у фіолетовій рясі, з срібним хрестом на грудях, зайшов до класу, пригладжуючи долонею волосся на голові. Ми одностайно підвелися при його появі, а Олена Григорівна пішла до нього назустріч, поникла, холодно-шаноблива.

Він перехрестив учительку й ткнув руку до її обличчя. Вона зніжковіла, дуже почервоніла і якимось незграбно торкнулась губами його руки, яка здалася мені великою і важкою.

— Ну, здорові були, діти!

Він знову рвучко підніс руку й широко перехрестив нас:

— Благословляю вас в ім'я отця і сина і святого духа. Волею божою мене послано сюди як пастиря, щоб зібрати воедино всіх овець, що відбилися від отари.

Він, як хазяїн і владика, пройшов вперед, відштовхнувши вчительку набік, і, допитливо придивляючись до нас, раптом суворо наказав:

— Сядьте, православні, а поморці стійте!

Перед класною дошкою, на чорному її квадраті, піп здавався загрозливо зловісним. Ключівський піп у порівнянні з ним був добродушним товстуном — приїжджав до нас на уроки закону божого завжди напідпитку й зовсім не цікавився, хто з нас — поморець, хто — церковник.

Та ось новий піп, отець Іван, відразу заповнив усю кімнату. Світло в ній потьмяніло й стало густим і важким, а Олена Григорівна відійшла до свого столика і, туго натягнувши за краї пухову хустку на грудях, немов обороняючись від попа, насторожено поглядала на нього і, бліда, заціпеніла, думала про щось — мабуть, про те, як гідно поводити себе з ним, щоб оборонити нас від його самовладдя і самій не осоромитись.

Олена Григорівна, стримуючи хвилювання, дуже тихо й ласкаво дозволила нам сісти. А піп поважно й плавно пройшовся перед нами від столика вчительки до дверей і назад, погладжуючи рясу на животі, і вчепився пухлими пальцями в срібний хрест на грудях.

— Я, діти мої, з молодих літ, з юнацтва й до змужнілого віку потопав у мороці заблудів, як черв у болотяній твані, перебуваючи в поморському розколі. Але явився мені уві сні пресвітлий ангел і торкнувся вогненним перстом мого чола. І я миттю прозрів, охоплений полум'ям. Оце світло я приніс і у вашу тьму, щоб зцілити сліпоту ваших батьків, а в душі ваші вкласти істинний талант пізнання.

Слова його лилися теж плавно, оксамитно, патхненно. Він був схожий своєю пастирською красномовністю на Митрія Стоднева, який занастив і брата свого, і шукача правди Микитоньку, і вже самé це збуджувало в мене тривогу й неприязнь до попа.

Він збудоражив все село: через старосту нарядив дві підводи і разом з Лукичем пішов у епітрахилі з краю в край, з хати в хату, з хрестом у руці й після молитви наказував:

— Несіть на підводу ячок, борошна, пшонця... Такий побор буде в ім'я господа та пресвятої пречистої богородиці

Він заходив без розбору й до мирських і до поморців і суворо звелів старообрядцям цілувати хрест. Але вони опиралися й відмовлялися від цілування хреста та від нової повинності. Він мовчки хрестився на ікони двоперст'ям і йшов з хати з усміхненими зморщечками круг очей. А на другий день до поморців підїжджала підвода, і Гришка Шустов з двома десяцькими наказував відмикати амбари, нишпорив по коморах і забирав яйця. Тих же впертих дядьків, які не корилися наказу соцького, замикали в жигулівці. А в свята, під час відправи в церкві, піп Іван проголошував красномовні викривальні проповіді проти поморців і нацьковував на них парафіян. На селі почалися чвари й ворожнеча.

Щоб не потрапити в жигулівку, батько злобно відривав від своїх запасів те, чого вимагав піп, але до хреста не підходив. Піп лагідно, як добрий пастир, посміхався зморщечками на скронях і говорив з жалем:

— А тебе, Василю, твої єдиновірці дуже ненавидять. Ти їм — поперек горла: на стороні був, обмирщився. І спокусу вносиш — інших підмовляєш з села тікати.

Батько бліднув і хрипко виправдувався:

— Мені самому до себе, а до інших мені діла нема. Кожний по-своєму божеволіє.

— Я теж не схвалюю твоєї поведінки, Василю. Баламутити людей негоже. Кажуть, ти з грішми з Астрахані повернувся, а гроші ці нечистим шляхом добув. Гляди, коли б і хлопчину до безбожних справ не довів. Кажуть, він у вас бере з бабів та солдаток за своє грамотійство усяку мзду — яечко там, маслечко та всяку всячину... Змалечку до чого він дійде цією стежкою? Ти б, Василю, з сім'єю од пріха до церкви прилучився: вона захистить тебе від усякого лиха й напасті. В ній — уся сила: вона й карає й милує. А схизма ця поморська — поза законом, як тать. За тобою й інші підуть до спасення.

Я вперше чув попа в домашній розмові. Він стояв у нас у хатинці великий, під самісіньку стелю, в довгій рясі, на якій лежала шовкова чорна борода, а бороду облямовував срібний ланцюг із срібним хрестом.

Батько стояв перед ним маленький і сіренький, наче вкритий порохом, але не згинався, не боявся, а схиливши голову до плеча і судорожно задираючи брови на лоба, дивився злими очима повз попа і з колючкою в голосі відповів:

— Ми, батюшко, живемо, як нам совість велить. А тобі збирати людські пересуди не до лица. Одержав з мене христа ради ні за що від моїх трудів — то й годі. А честь мою плямити тобі гріх і хлопчину кривдити, як на сан твій, не годиться. Чим він тобі досадив?

Такої сміливості я зовсім не сподівався від нього: мабуть, злоба і ненависть до непрошеного гостя й вимагателя розлютили його, і він уже не владав собою. Мати дивилася на попа з гнівним подивом, і я вперше помітив, що вона задоволена поведінкою батька.

Піп широко перехрестився на ікону, віддав низький уклін і смиренно сказав:

— Бог тобі простить за гординю й зневагу до духовного отця. Але, бува, спіткає тебе яке-небудь лихо з волі божої, приходь до мене, і я полегшу твою душевну недугу.

— Добра путь, батюшко. Я не був відступником і ніколи ним не буду.

Піп блиснув очима й поважно пішов до дверей, спираючись на довгу тростину.

Щодня він у широкій своїй рясі, в чорному капелюсі повільно й пихато, як хазяїн, проходив по вулицях села, з тростиною в руці, і з хитрою усмішечкою шпигуна придивлявся і принохувався до хат. Старики й старухи підводилися з призьб і низько вклонялися йому. Він поважно підходив до них, хрестив їх, змахуючи рукавом, а вони простягали до нього долоні ківшиком, ловили його руку й побожно цілували її. І завжди він співчутливо розмовляв з ними про їх хазяйство, про сім'ю, цікавився їх здоров'ям і накликав на них божу благодать. Але тут же, ніби співчуваючи їм, зітхав і вболівав:

— А ось Паруша на вас лютиться: гуляла вона раніше по вулиці, як власть імуша, і всі її шанували, коли церква занедбана була й поморці вас невидимо в полоні держали. Настоятель їхній Митрій Стоднев ще й тепер, бач, гнітить вас кабалою. А Паруша, віддана його духовна сотрапезниця, гординю свою під виглядом праведності й милосердя перед вами держала. А тепер ось я їй попере горла став.

Так він одного разу нацькував на Парушу давню її подругу — сусідку Орину, «мирську», — висохлу, темнолицю через тяжке життя.

— Як пастир, я вболіваю серцем через усякі ваші навіть одне на одного, сім'ї на сім'ю. Ось кажуть, що

хтось із вашої сім'ї снопи в Паруші на гармані краде. Балакають парафіяни, що Терентій погрожував вилами когось із вас проколоти. Ось гріх який!

— Та чого це ти, батюшко, небилиці твориш? — відмахувалися від нього старий і стара.— Ачей, ми з Парушиними вік у добрій злагоді жили.

— Простодушні ви люди,—скрушно зітхав піп Іван.— А ось чи не Парушині потай, по-злодійському, пожежними насосами та діжками користувалися, щоб поливати свої стяги? На старість Паруша, бач, і на сході людей на самоуправство намовляла, на гріх наводила. І тепер ось підстулами православних та й мене з ними безчестить. Ви й не догадуєтесь, а вони, кулугури оті, тепер шкодити православним будуть усякою обмовою: злодії, мовляв,—снопи крадуть, а там, мовляв, намагаються й хату підпалити. Ну, та бог нам допоможе, а я не залишу вас.

Він, як апостол, благословляв їх і йшов далі, обтяжений турботами про своїх парафіян.

А в цій хаті спалахнула тривога: кричали жінки, горлали дядьки, а стара Орина, гнівна, пішла до Паруші. Після взаємних поклонів за звичаєм та чемних розпитувань про здоров'я, про благополуччя, стара, ніби між іншим, спитала журливо й ображено, коли це хто бачив, що в Паруші хтось із Орининої сім'ї снопи крав та як це в Терентія совісті стало погрожувати її сім'ї вилами...

Паруша сплеснула могутніми руками і вражено й пильно глянула в обличчя сусідки.

— Оборони, господи, і помилуй! Та який же це негідник тобі в уха вніс, Оринонько! Я ж бо вірою й правдою дружбу з тобою вела з самісінької молодості й не слухала ніяких їхніх наклепів. І на думці в мене ніколи не було й не буде піти до тебе з каменем за пазухою, з досадою в серці. Та ось я хіба повірю наклепам на вас? Я костуrom від них відмахуюсь і душі своєї збаламутити нікому не дозволю. Співдружжя наше збережу до смерті.

— Лишенько мое!.. — лякалась Орина.— Це які ж наклени, Парушенько?

— Та як же... Трапився мені на вулиці ваш довгогровий та й почав хрестити мене здаля. І пихтить, і хитається увесь, і вболіває: Орина з старим, мовляв, що повідала... Хрест цілували й благали храм ночами охороняти—ніби ми хочемо храм підпалити.

Орина затрусилася від ридань і заголосила:

— Господи! Парушенько!.. Та й на думці ж не було... не вір — душеньки своєї не вб'ю...

— Знаю, Оришо. Не побивайся! Тицьнула я йому пальцем у нагрудний хрест та й соромлю його: котрий ти раз Христа розпинаєш, попе? Олжу навіщо на добрих людей зводиш? З Ориною та з сім'єю її ми вік мов рідні жили. Не богові служиш — демонові. А сама — грудьми на нього. Знаю, мовляв, на яке зло йдеш: гріх та чвари сієш, до вбивства людей хочеш довести, ради мамони та антихриста.

Орина розпачливо каялася:

— Прости мені, Христа ради, Парушенько! Щоб я накоїла, легковірна!.. Життя наше, подруженько, осоромила...

— Не те ще буде, Орино. Не раз іще він нам душу збаламутить—не ручись. Він тільки олжею та злом живе, відступник. Бач, поборами, та здирством, та намовами почав парафію свою до спасення вести! І бродить, і винює, як вовк перед отарою...

Хитромудрий піп став згуртовувати біля себе й призвичаювати найбільш знедолених селян. У дні поборів він заходив до якого-небудь злиденного й голодного бідолахи, наказував Лукичеві принести з воза яєць, пшона або гороху і з лагідним співчуттям говорив:

— Оцей дар господь посилає тобі, чадо, ради спасення душі. Не ремствуй, молись, у гріхах кайся. Сповідайся в мене в церкві, хто баламутить душу тобі. З волі божої допомагатиму тобі й тілесно й духовно.

Дядько падав перед ним на коліна. А піп, як добрий пастир, напучував його бути смиренным і слухати праведне слово священника. Так він зумів за короткий час прихилити до себе не одного бідняка. Цих селян він спритно нацьковував на поморців і на сусідів, настроєних «крамольно».

Але одного разу він наразився на крикливий жіночий скандал. Переходячи з хати до хати, він у день побору зайшов до Ісайової жінки; яка з своєю подругою, дружиною Гордія, дуже бідувала. Ісай і Гордій сиділи ще в острозі. Це лихо щільніше зв'язало жінок. Обидві вони з дітьми стали жити в одній хаті й ділити між собою кожну крихту. Хоч і ослабли вони від голоднечі й хворіли, та ні в кого з сусідів нічого не просили й не принижувалися перед глутаями. А коли ходили до міста, на побачення з чоловіка-

ми, несли з собою останні полотна, що колись виткали на своїх верстатах. З міста вони приносили й по крайцю хліба й по півмішка борошна. Спочатку піп не заходив з молитвою в ці хати «крамольників», а в церкві викривав бунтарів і заколотників у тяжких гріхах проти властей предержаших, у грабунках, у сваволі, в заздрості до багатих і в ледарстві незаможних. Кара господня спостигає усіх таких грішників, але тих, що каються й сповідаються в гріхах, бог у милосерді своєму прощає й нагороджує сторицею. А жінки обох «крамольників» — Марфа і Фросина — після цих попівських викриттів перестали ходити до церкви й оганьбили «довгогривого» усякими словами. Тоді піп вирішив, мабуть, скорити їх своєю добр'стю й незлопам'ятністю. Під час чергового побору він у епітрахилі зайшов у хату до Марфи й Фросини разом з Лукичем, проспівав молитву й після хреста звелів Лукичеві викласти на стіл яечка, піввідра гороху та совок борошна, воркуючи про дар владичиці. Несподівано обидві жінки оскаженіли й зарепетували на все горло одна одної голосніше:

— Тягни назад, Лукич! — Ми — не жебрачки, чужого добра нам не треба. Не підкидай нам, батюшко, того, що в інших забрав, у таких же голодних, як ми. Бач, спокусити чим надумав! У нас совість є, а в тебе нема. Забирайся звідси, поки живий-здоровий!

Вони не дали Лукичеві навіть до стола підійти з милостинею й мало не виштовхали за двері. Хоч який досвідчений був піп у темних справах і в знанні людських слабостей, а й він розгубився від цієї несподіваної відсічі. Сільські жінки звичайно лизали йому руки й згинали перед ним спину вперегин, а тут раптом оглушили його дві плохі, знедолені молодички... Він спробував угамувати їх словом божим та удаваним своїм смиренням, але жінки ще лютіше накинулись на нього. Він не стерпів такої ганьби — став викривати їх у неблагочесті, в образі його сану, в крамолі. Пригрозив, що за таке їх нечуване блюзнірство, коли вони не покаються, відлучить їх від церкви й вимагатиме, щоб староста покарав їх — замкнув у жигулівці. А жінки й розум втратили — вибігли слідом за ним на вулицю, і їх надсадні крики крізь плач і лемент дитинчат лунали по всьому селу. Повибігали сусіди і здаля видивлялися на цей небачений скандал. Фросина й Марфа — обидві худющі, почорнілі — навперобій

кидалися на попа, обзивали його собакою і здирищиком, який тягне в безталанних людей останні крихти, і горлали на зівак, що вони нечутливі свині й боягузи — не клопочуться за дядьків, які страждають за все село, які не шкодували себе, щоб врятувати від смерті люд...

Цю подію довго обговорювали на селі. Одні ляляли жінок за неповагу до батюшки, інші сміялися й хвалили за сміливість. Але скандал цей все-таки був на руку попові: чвари й розбрат серед чоловіків і жінок доходили до вуличних колотнеч. А піп підігрівав ворогування і проповідями і благочестивими бесідами по хатах. І всю цю сільську міжусобищю звалював на лють і лукавство розкольників.

XXI

Ми з Кузярем одразу відчули в попові Івані зловісну людину. Лукич благоговів перед ним, як перед грізним святим — перші дні він навстіж відчиняв двері до класу й, пойнятий трепетом, шепотів:

— Батюшка йде... Зустрічайте!..

Хоч учителька й забороняла йому відчиняти двері та тривожити учнів, він ніяк не міг втерпіти, щоб не сповістити про наближення попа, як про надзвичайну подію: худючий, жовтий, з ріденькою сивою борідкою, він згинався, трепетав, як грішник, що чекає страшного суду, і млів від побожного захвату. Олена Григорівна вже не могла вести урок: вона миттю никла, замикалася в собі й ставала дивно чужою в нервовій настороженості й ворожому чеканні. А отець Іван не зважав на розклад: від приходив до школи несподівано, звичайно під час уроку, як володар, хрестив широким помахом руки юрбу дітей, які стояли за партами і, не звертаючи уваги на Олену Григорівну, коротким, співучим баском наказував:

— Читайте молитву, черговий!

Але вчителька одного разу не витримала і, бліда від обурення, пішла йому назустріч. Вона впритул стала перед ним біля самісінького порога й сказала суворо й чемно:

— Я дуже прошу вас, батюшко, не переривати моїх уроків. У вас є своя година за розкладом — нею й користуйтеся.

Та він владно відсторонив її рукою й мовчки пройшов до столика, з застиглою своєю пастирською усмішечкою.

І раптом Лукич перестав відчиняти двері навстіж і попереджати про приход попа. Після сміливої її відсічі отець Іван став приходити в свій час. Але ми пронюхали, що він входив до прихожой скрадаючись, сідав на табурет біля самісіньких дверей і підслухував, що діється в класі.

Лукич був старик добрий і по-жіночому ласкавий. Самотній, увесь якийсь ветхий, вдягнений у домоткане, він носив і влітку й взимку кумедний сірий повстяний капелюх,— таких уже давно ніхто не носив; він по-своєму любив дітлахів. Коли вони під час перерви вибігали в прихожу або на вулицю, він кричав на них верескливим баб'ячим голосом, совістив їх і називав «окаянними неслухами». Але в його голосі й благоліпному обличчі не було ні злості, ні сварливості. Гримаючи, щоб угамувати дітей, він посміхався, і по безбарвних очах його видно було, що він любувався нами. А з Оленою Григорівною розмовляв ніжно, любовно, співчутливо.

Одного разу, коли він у сарайчику рубав дрова, ми з Кузарем і Миколькою підійшли до нього й одразу розтривожили його своїми докорами.

— Дідусю Лукич,— вкражливо й сумно спитав його Миколька,— невже тобі не шкода вчительки?

— Що ти верзеш, окаянный? — розсердився Лукич, але зараз же журливо й душевно проговорив: — Дівчисько ж яке радісне... Сама... на чужій стороні... І приголубити її нікому...— І знов крикнув верескливо:— Ви її, окаянні, не зобиджайте. Чи легко їй з вами, гарбешниками, таку епітимію нести!..

Але Миколька похмуро й ображено закинув йому:

— Та ти сам її батьощі кривдити дозволяєш.

— Не те що кривдити дозволяє — на поталу віддає! — палко підхопив Кузар. — Він онде який самоуправний, а вона — маленька!

Лукич був до такої міри вражений, що кинув сокиру й безсило сів на колоду.

— Приголомшили ви мене, окаянні... Душенька зайшлася...— плаксиво замурмотів він.— Це я, виходить?.. Як же воно, хлоп'ята?.. Її? Та він же — батюшка: либонь сила яка! З наперсним хрестом, біля олтаря... Благодать на ньому...

Я не стерпів і з'ехидничав:

— Коли на ньому благодать, виходить, не гріх йому й учительку митарити? Він над нею, як над цуцням, збиткується. Як же вона нас навчатиме?

Лукич визвірився:

— Ну, ви обидва з Кузяреням — кулугури... та й молокососи... Хіба годиться батюшку не шанувати?

— А коли він душить учительку та життя їй не дає?

Кузяр злорадно підсів Лукича:

— Хоч дідусь Лукич і каже, що Олену Григорівну приголубити треба, а сам разом з батюшкою терзає її.

Лукич так образився і розгнівався, що схопився з колони й увесь затрусився. Дрябле обличчя його зморщилося, і він заголосив надсадно:

— Та ти чого це, опеньок, бешкетуєш? Ось візьму та всі скроні тобі й пообскубую, оглашений... Бач, як розвольничалися, гемонята!.. Не тобі, дуля ти, говорити, не мені слухати: я її, вчительку себто, усяко заступлю й від тяжкої руки, і від лихого ока, і від недобрих ушей.

Миколька сердито відштовхнув Кузяра набік.

— Постривай ти, шипок! Дідусь Лукич на старості літ душі не вб'є. Він тільки сан поважає. А старий мій недаремно каже: «Сана, бува, і дурневі та супостатові дано». Ми з дідусем Лукичем спільними силами Олену Григорівну заступимо. Він нас і напоумить.

Хитра і роблено-вкрадлива мова Микольки заспокоїла й зворушила Лукича. Мабуть, піп і його, покірливого й послужливого старого, встиг скривдити. Ми знали, що він став розпоряджатися ним, як своїм батраком: змушував його працювати по господарству, посилав з мирськими підводами по побори, їздити по дрова, чистити картоплю в кухні, шаткувати й солити капусту та огірки й навіть мити підлоги в домі. Сварлива, вирлоока попададя горласто кричала на нього, коверзувала над ним, але не давала йому й шматка хліба.

Не встиг піп прожити в нас і місяця, а на подвір'ї в нього вже було голів п'ятнадцять овець і ягнят, дві корови, яких йому привели з панського двору, та пара коней: одного з них пожертвував йому Сергій Івагін, а другого — Максим Сусін. Закудкудакали кури, зарохкала свиня. З'явився плетений тарантас, і Лукич часто їздив з попом за кучера.

Селяни глузували між собою:

— Мало було своїх глитаїв — давай ще довгополого. Отак нам, дурням, і треба. Спасення, бач, задурно не дається: і плати, і годуй, і на собі в рай вези. Хочеш не хочеш, а виймай гріш. На службі божій, бач, піп без чортів не обходиться.

Так піп Іван швидко й глибоко пустив коріння в нашому селі: з довгим костуром ходив він по луці біля свого дому й церкви, по вулицях, повільно й величаво, як новий хазяїн у своєму маєтку.

Для того, щоб віднадити попа від підслухування, ми одного разу з Кузярем відпросилися вийти з класу «до вітру». З Лукичем ми домовилися, щоб він давав нам знати про прихід попа вигуком: «Господи, воззвах к тобі, услиши мя». Олена Григорівна займалася з молодшою групою, а ми на грифельних дошках розв'язували задачі. Коли в прихожій глухо завив Лукич, ми почекали трохи, удаючи, що старанно б'ємося над важкою задачею. Кузяр штовхнув мене коліном, підвівся й відпросився вийти. Разом з ним підвівся і я. Олена Григорівна здивовано й допитливо подивилась на нас, тоді на двері й кивнула головою. Миколька удержав Кузяра за рукав сорочки й прошепотів з усмішкою змовника:

— Глядіть, не вскочте! А якщо наразитесь, дурниками прикиньтесь.

Кузяр осміхнувся й пустотливо підморгнув йому. Він пішов попереду мене навшпиньки, щоб не заважати Олені Григорівні, але я вже знав, чому він підкрадається до дверей. Мені було й смішно й трохи страшнувато: задумана нами витівка була дуже ризикованою. Як було вирішено, ми обидва гепнулися в двері й вони з великою силою вирвалися з одвірка. Кузяр одразу ж здержав їх за клямку, і ми побачили, як піп схопився за голову й зірвався з табуретки.

Кузяр з лукавими іскорками в очах захникав:

— Прости, Христа ради, батюшко! Ми ж не знали, що ти перед дверима сидиш. Якби знаття, я перший відліпив би двері, як пушинку.

— На коліна! — несамовито проричав піп, витріщивши люті очі. Він рвонувся до нас і хотів схопити нас за вуха, але ми відскочили від нього в різні боки. Лукич стояв віддалік з батюшчиним капелюхом у руках і тримав його, мов ікону.

— Ах ви, окаянні! Ах ви, гарбешники!.. Батюшці якої шкоди завдали!..

Цієї миті вибігла Олена Григорівна і з сердитим обличчям спитала:

— Що сталося? В чім річ?

Піп отямився, поправив обома руками волосся й прибрав владної пози. На вилиці в нього здувся багровий рубець.

— Ви розбестили своїх шибеників, вчителько. Чого вони серед уроку вириваються у вас із класу? І ось любуйтесть...

І він тицьнув пальцем у пошкоджену вилицю.

Але Олена Григорівна, червоніючи від хвилювання, зачинила двері до класу й дивно низьким голосом, твердо, без боязні сказала, дивлячись повз попа:

— Але за віщо ж ви хочете покарати цих дітей? Вони не винні.

— Себто як не винні? — здивувався піп, спантеличений незалежним тоном Олени Григорівни, і знову тицьнув пальцем у вилицю. — А це вам не доказ? Хто ж, по-вашому, винний — може, я сам?

У Олени Григорівни здригнулося й прошилося ямочками підборіддя від стриманої посмішки.

— Я гадаю, батюшко, що ви були необережні — сіли занадто близько до дверей. А двері щомиті можуть відчинятися: можу вийти я, можу послати кого-небудь з учнів узяти що-небудь з шафи... — Вона раптом засміялася, і обличчя її загонисто спалахнуло. — Та ось я відчиняю навстіж двері і теж отак ударяю вас, — невже ви й мене поставили б на коліна? Крім того, ви прийшли не в свій час. Ніхто з нас не думав, що ви сидите впритул біля дверей і в такій незручній позі.

Піп був до такої міри вражений словами Олени Григорівни, що в нього затремтіла борода й рука судорожно хапалася за хрест.

— Отже, ви позбавляєте мене права переступати поріг школи й карати негідників? — з загрозливою лагідністю вимовив він. — Як же ви мені, священникові, смієте суперечити й говорити зухвалі речі! Ви ганьбите мій сан перед цими розкольніцькими виродками й перед оцим старим дурнем.

Він раптом оскаженив, вирвав свій капелюх з рук Лукича і гримнув на нього:

— Нічого тобі тут байдики бити. Іди-но коней вичисти!

Олену Григорівну наче підстьобувало кожне слово попа: вона немовби виростала перед нами й розцвітала сміливістю й впевненістю в своїй силі й правоті, і вперше я побачив її спокійною, холодною й безстрашною.

— Ніхто у вас вашого права, батюшко, не одбирає. Але у вас є свої години. І недобре дітей називати негідниками й виродками, а старого Лукича — дурнем. А сан свій ви самі ганьбите. Увесь цей галас не ми вчинили. Діти тут ні при чому, якщо ви невдале місце самі собі вибрали.

Ми ніяк не сподівалися, що опинимося під захистом Олени Григорівни. Під стежив за вчителькою і, мабуть, хотів спіймати її, якщо почує які-небудь «вільні слова». І ми вирішили самотужки оборонити її від лиха — попа оглушити дверима, а самим розіграти невинних дітей, які приголомшені несподіваною оказією з попом. Приготувалися ми й до найгіршого: за цю нашу витівку вчителька могла розгніватися й покарати нас, зате ми рятували її від попівського капкана. Крім того, ми зненавиділи попа за його злі насмішки й знущання з нас, «кулугурів». Він називав нас «поганцями», «щенятами», «окаянними», «оглашеними» — змушував стояти за партами цілий урок за те, що ми не хрестимося під час класної молитви, мучив нас своїми кляузними питаннями про якісь «догмати». Питань цих ми не розуміли й по-дурному мовчали, а він обвинувачував нас у якійсь незнаній ересі й нацьковував на нас мирських хлоп'ят.

— Ви — діти праведної пастви Христової, а вони ось, поганці, як щенята, зубами на вас клацають і готові, окаянці, загризти вас, чистих ягняток. А ми розтрощимо зуби грішників.

Та ми, окаянці й щенята, під час перерви гралися з чистими ягнятами й забували про злі слова попа, що сіяли ворожнечу між нами. Ми були ошелешені сміливою відсічю Олени Григорівни: вона не тільки не дозволила поставити нас на коліна, а сама викрила попа в підлості. І ми тішилися, поглядаючи на її обличчя, що спалахувало від обуреної посмішки, і на розгублене обличчя попа, який не чекав доблесної відсічі цієї небоязкої дівчини. Але особливо мстиво тріумфували ми, любуючись багровою гулею на його вилиці.

Він нап'яв капелюх і широким кроком пішов до виходу, люто пригрозивши:

— Цього я, вчителько, залишити так не можу. Ви смуту сієте, чините опір моїй боротьбі з невірними й розбещуете школярів.

Та Олена Григорівна ніяк не стривожилася, а провела його довгу постать у балахоні незгасаючою глузливою посмішкою. І тільки по дорозі дедому, коли ми, як звичайно, проводжали її, вона досить суворо покартала нас:

— Попереджаю вас, Федю й Ваню, щоб це більше не повторювалося.

Ми палко виправдувалися:

— А навіщо він унадився підслухувати? Ачеї, ми не заради пустощів вилицю йому розбили: він полював на вас та й нас, як щенят, цькує. А тепер він перестане підступи строїти.

— Ну, я вже якось відіб'юся, а ви свої витівки облиште.

Ми забожились, що вольничати не будемо: досить і того, що зробили. Я тільки запропонував тримати двері до класу відчиненими, щоб піп уже не смів зайти до прихожої не в свій час. Кузяреві до такої міри сподобалася моя думка, що він навіть завив від захвату, а Олена Григорівна весело розсміялась.

— Ах ви, забавники любі!

Відтоді двері до класу залишалися відчиненими, і навіть Лукич під час занять перебував або в сараї, або в попа на подвір'ї.

Але Олена Григорівна старалася непомітно визволити його з попівської кабали: під час занять вона посилала його то в Ключі, до пані Єрмолаєвої по книжки, то з записочкою на панський двір — до Антона Макаровича, то виряджала до себе на квартиру, де він відсиджувався до кінця уроків, а потім до вечора порався в школі. І на крики попа або попаді відповіди не було.

Одного разу піп з удаваним сміренням спитав учительку, придивляючись до неї з допитливою підозріливістю:

— Де ж запропав цей нероба Лукич? У мене по господарству роботи сила-силенна.

Олена Григорівна здивувалась і знетямлено знизала плечиками.

— Он як! А я й не знала, батюшко, що Лукич слу-

жить у вас наймитом. В такому разі мені доведеться просити, щоб призначили до школи сторожа.

Піп зарозуміло розпорядився:

— Цей старий — при церкві: він у моїй волі. А в школі він приватно, але школа невіддільна від церкви, вона під моїм пастирським наглядом. Розпоряджатися старим без мого відома ви не вільні.

Олена Григорівна посміхнулася, і в очах її блиснула грайлива завзятість.

— А може, і я теж у вашій волі й під вашим наглядом? Тільки ж наша школа — земська, а не церковно-парафіяльна. Наглядає за нею інспектор народних училищ.

— Не забувайте, люба, я маю благословення в'язати й вирішувати. І я не стерплю ніякого вільнодумства.

Олена Григорівна жартувала:

— Отже, ви, батюшко, вільні й душею моєю розпоряджатися, як розпоряджаєтеся Лукичем, своїм безплатним слугою? Чи не надто тяжкий хрест ви взяли на себе? Щодо мене, ви помиляєтеся, отче: я — не вівця. Закабалити свою душу я нікому, навіть вам, не дозволю.

Піп засміявся, показавши з-за бороди великі зуби, але цей його сміх був схожий на оскал великого й страшного собаки.

— Ну, зі мною вам, дівчинко, раджу не воювати.

Олена Григорівна вийшла з дзвіночком на ганок. На дзвінок ринула в прихожу й посунула в клас щільна, теж дзвінка юрба дітвори.

Так почалася між учителькою й попом невидима боротьба, в яку мимоволі втягнуті були й ми, «старшаки».

XXII

Я унадився ходити до Олени Григорівни не тільки в свята, а деколи й у будні — після школи, вечорами. Зустрічала вона мене з ласкавим спалахом в очах. Завжди заставав я її за яким-небудь ділом: то за чищенням самовара, то за пранням білизни, то за шиттям, а то й у дворі під гіркою, де вона скопувала землю лопаткою й саджала разом з Ксестею яблуньки та вишні. Простенько вдягнена, в білій хустці, зав'язаній по-сільському, в полотняному фартусі, вона здавалася зовсім непоказною,

буденною, і мені було якось прикро, що вона втрачала свій святковий, красивий вигляд, мов квітка свої пелюстки.

Сині отрутні купи вже не промадилися на подвір'ї: їх вивезли дядьки кудись у яр. Це місце ми з Кузярем скопали й зрівняли граблями, а перед вікном посадили вишеньки й кущі бузку, що їх прислав з панського саду батько Гараськи.

Якось під час однієї з прогулянок до березового гаю Олена Григорівна попросила нас із Кузярем та Миколькою взяти залізні лопатки в школі й у церковній сторожці.

— Ми викопаємо кілька берізок і посадимо їх перед школою. Вони ростимуть разом з вами й нагадуватимуть про мене.

І вона чомусь сумно засміялась.

Ми викопали десять берізок і посадили їх уздовж огорожі, перед вікнами школи.

Коли ж я заставав учительку за пранням у дворі, вона, мов рідна, ласкаво і, як завжди, весело приймала мене:

— Пройди до кімнати, Федю. Я зараз закінчу. А ти переглянь нові книжки на столі.

У сінях я зустрів Костину дружину Феню, — мовчазну, високу жінку, з затаєною думою на лиці. Вона проходила мимо й немов не бачила мене.

Я жодного разу не чув її голосу, а коли позмовляла з нею Олена Григорівна, вона мовчала, як німа. Та її обличчя й темні очі, які дивилися немовби всередину, нагадували мені, що її знедолив Сергій Івагін, а потім вона пережила нещастя з Костею.

Олена Григорівна говорила про неї співчутливо й тепло.

— Феня дуже хороша жінка: розумна, сувора до себе й до інших. Вона дуже багато страждала, але про себе думала найменше.

Феня ні з ким не зналася й жила з Костею, мов у келії. Тільки Парушу любила, поважала й усамітнювалася з нею, коли Паруша приходила навідатись до Олени Григорівни.

Одного разу в передвечір'я, коли Олена Григорівна, схилившись над дерев'яним коритом, високо засукавши рукава, квалливо прала білизну, я зіткнувся біля ганку з

Фенею. Вона з ночвами — з борошном у коритечку та ситом — ішла з надвірного амбарчика, ставна, в білій хустині, зав'язаній не по-баб'ячому — на півголови. Я завжди торопів перед її зосереджено-задумливим обличчям і скорботно-суворими очима, які не бачили мене. Але при цій зустрічі вона раптом здивовано глянула на мене й посміхнулась, і посмішка ця наче раптом осяяла її зсередини. Я теж мимоволі посміхнувся й зрозумів, що відчуженість її зникла й вона вся стала дуже доброю, дивно трепетною — такою, якою буває мати в хвилини радісного піднесення. Тихим, співучим голосом, ласкавим і журливим, але по-материнському владним вона наказала мені:

— А ти до нас зайти, Федю. Костя — в хаті. Він там чогось із книжкою, як з людиною, розмовляє.

— Еге ж, еге ж, Федю! — зраділа Олена Григорівна. — Іди до них, посидь трохи, а я незабаром скінчу свою роботу. — І засміялась лукаво: — А Фенею не слухай: вона мене лає, що я перу сама й не хочу позбавити себе цієї приємності.

Феня лагідно підштовхнула мене на сходинки ганку. Костя сидів за столом з підв'язаною рукою і, схилившись над якоюсь книжкою, мимоволі бурмотів щось і похитував головою. Він видався мені стариком, беззубий рот у нього провалився й ніс став великим та важким. Він дирав тяжко, наче задихався, і, худий, з сірим обличчям, гострими вилицями й мішками під очима, сперечався з кимсь, як хворий, що марить.

— Ось чоловіка до тебе привела, Костю. Ти з ним і поговори, а книжка не чує тебе.

Костя запросив мене до себе здоровою рукою й глухо, хрипливато зашамкав:

— Ось тут один пан свідчення дає, що мужикові землі не треба. Людині землі лише на могилу потрібно — три аршини. І виходить по-панському: коли ти народився, мужик, — зараз же й рушай до могили, а моя панська земля для тебе — заклята, хоч у мене у володінні тисячі десятин. Знічев'я цей пан про свою землю й словечком не прохопився, а мужика вирядив до башкирів. Ну, тут і сліпому видно, куди пан гне. Не заздри, не бунтуй, про землю не думай, не дбай, а бога благай. Птахи небесні не сіють, не жнуть, а ситими бувають. То це ж — птахи, а людина з праці своєї живе. Знаю, граф хоч і не птах,

а теж не робить, проте ситий, і п'яний, і ніс у тютюні: за нього та на нього ті самі мужики й роблять... Ось які книжки бувають, Федоре Васильовичу! А мужик про себе книги ще не написав: темний мужик, ще азбуки не знає. Ну, та він і без азбуки грамоту свою добре тямить. Бачив, як влітку панам та куржулям прописали?

Феня несподівано відізвалася з хижки з сумним жартом:

— Надто вже прописування ваше, Костю, важке та дороге... Ось ти й зуби, і руку втратив, і груди розмололи...

— Не подох — виходить, на користь, — з беззлобним жартом пояснив Костя. — Мені ця наука на все життя, Фененько: мені тепер все відкрите, і дорогу свою я добре пізнав. Я січений, я й мелений. А ти ось у мене, молоденька, за що по митарствах поневірялася?

Феня лагідно й ласкаво відповіла:

— За любов, Костенько.

Костя здивовано подивився на відчинені двері хижки й з виразом болу на обличчі заплющив очі. Він відшпурнув книжку набік, підвівся з-за стола й з несміливою посмішкою заперечив:

— Та любов же, Феню, радістю цвіте. А яка в тебе радість? Я — на хресті, а ти — під хрестом.

Феня стала в отворі дверей і з прихованою усмішкою в розумних очах порадила:

— А ти, Костю, в тітоньки Паруші спитай, чи буває без муки любов?

І зникла в хижці. В ці хвилини я відчув її незвичайною — зовсім не схожою на інших жінок. Я вперше в житті чув таку розмову між чоловіком і дружиною і якось розгубився. Досі я бачив у сім'ях інші взаємини між чоловіками й жінками — рабську й безмовну покірливість жінки та жорстоку владу чоловіка. Я сам жив у такій сім'ї й сам страждав стражданнями матері. Хороша сім'я була в Паруші, але й там такі задушевні слова між чоловіками й жінками були немислимі. Я догадувався, що між Оленою Григорівною і Антоном Макаровичем було таємне красиве кохання, незрозуміле для нашого сільського люду. І я заздалегідь знав, що якби мужики й баби почули й побачили в ці хвилини Феню та Костю, вони осміяли б їх... Поблажливо й терпимо вони могли поставитись до студента та вчительки, як до чужаків, як

до напівпанів, і забавлятися їх кумедною дружбою. Але Костя і Феня, як свої люди, мали жити за стародавніми звичаями та обичаями, а сприйняли звідкілясь із «вольниці» все «благородне». Так було й з Петрушею Стоднівим, який дружину вважав за рівню, а дитину доглядав по-жіночому.

— Еге ж. Так от, Федоре Васильовичу: народ пропис свій кров'ю пише й тілами своїми мости замощує. Вся земля мужичою кров'ю просочилася. То чия ж вона, земля ота? Ось постривай, горе гірке, кров'ю полите, полум'ям по всій нашій землі запалає. Сам пройшов я через неопалиму оцю купину, через усі дванадцять мук і— вірю. А Тихін і розумом і силою багатир, був та й буде ватажком. Навіщо я про це з тобою балакаю? Щоб затамив і в розумець уклав. Не графів читай, а шукай і слухай хороших людей. — Він кивнув на вікно й підморгнув мені. — Ось як Оленонька або Антін Макарович...

Феня виткнулася з хижки й з докором посварилася пальцем на Костю. А я образився:

— Ачей, я, тітонько Феню, не маленький. На своєму віку усяке бачив...

Вражена, вона вийшла з хижки і, пильно дивлячись на мене, сплеснула здивовано руками. А Костя хрипко зареготав, закашлявся й закрутив головою, насилу вимовляючи шепеляві слова:

— А ти ще погрожуєш мені, Фененько. Бачиш, який він битий жак? І по морях тинявся, і в житті поневірявся.

Феня взяла в долоні мою голову, поцілувала мене в чоло й ласкаво покаялась:

— Та й оконфузив же ти мене, Федю!.. Просто не знала... не відала я...

Але я добре бачив, що вона прикидається, що їй забавно дивитися на мене, як на парубійка, який пнеться бути дорослим і говорити словами бувалої людини. Це мене образило ще більше: я теж жив з хорошими людьми, і ніхто з них зі мною не хитрував і не грався, як з дурником.

Феня зітхнула й роздумливо промовила:

— Не життя вам тут з матір'ю. В селі ви—чужі, як і ми.

— Ні, любко! — Костя простяг до неї руку, підвівся з-за стола й, кульгаючи, ступнув до Фені. Вона швидко повернулася до нього й з суворою зморщечкою біля перенісся grimнула:

— Кому велено руку свою в спокої тримати? От і слухайся! Онде Антін Макарович іде з панського по-двір'я.

Але Костя обняв її здоровою рукою й поцілував у щоку.

— Ні, Фененько люба, тікати я не думаю. Чужі ми не народові, а глитаєм та кровососам. У бродяги не подамся, а боягузи самі собі вовчий білет готують.

Феня жартівливо вдарила його долонею по лобі й припала до його щоки. Здалося, що обличчя в неї засвітилося. Ось, значить, якою буває посмішка щастя!

Як дивно: я досі гадав, що Костя з Фенею — люди до смерті скривджені, нещасні, приречені на ганьбу й страждання. Костю і різками сікли, і калічили в стані; Феня осиротіла, і її глитає Івагін викинув на вулицю, а віддалася за Костю — день у день ходила сотні верст, всю себе віддала на те, щоб визволити його з в'язниці. Але виявляється, що обоє вони щасливі в коханні й сильні духом, зовсім не змучилися, наче всі біди, що випали їм на долю, не тільки не вимотали, не зневірили їх, а злутували їх міцніше, зробили їх розумнішими й збагатили вірою в щастя. Раніше я знав Костю з його братом, коли вони займалися фарбарством, веселими хлопцями, співаками — такими ж, як усі сільські парубки. А тепер Костя зовсім змінився: нічого в нього не залишилося від колишнього парубка. Феню я не знав раніше, і про неї ніхто не згадував. Але тепер її знало все село, і вона своєю впертою й невтомною боротьбою за звільнення Кості викликала здивування й шанобливе співчуття до себе. А Олена Григорівна увійшла в їх життя, як рідна, і вони називали її Оленонькою. Обідала вона на їхній половині, там же з Фенею і рукодільничала.

XXIII

У свята в Олени Григорівни гостювали вчителі. Перший приходив ключівський вчитель — мужикуватий, чорнобородий, у довгій сукняній блузі й важких чоботах. Олена Григорівна зустрічала його привітно, але без звичайної своєї радісної посмішки, наче він приходив до неї невчасно:

— А, Миле Миловичу... Заходьте, напою вас чаєм.

— Чайку — це добре, Льолію. З вами за чайком і душа тепліє.

Звали його Нилом Ниловичем, а Олена Григорівна перейменувала його в Мила Миловича.

Олена Григорівна спритно виносила з-за ширмочки свій маленький сріблястий самоварчик і зникала за дверима, а він, Мил Милович, проводжав її розчуленим поглядом, наче батько улюблену дочку. Та й справді, він уже був літній, з сивизною на скронях і стомленими очима. Поки Олена Григорівна відносила самовар на другу половину — до Фені, Мил Милович скидав чоботи, якщо вони були забруднені, і чомусь пошепки, крадькома, наказував мені:

— Винеси-но, хлопче, оці чоботиська в сні та кинь їх де-небудь у куток, щоб вони Льолі на очі не потрапили.

В теплих сільських панчохах від задумливо походжав по кімнатці й розчісував товстими волосатими пальцями свою мужичу бороду. І щоразу, наче бачив мене вперше, питав похмуро:

— Вчишся? Це добре. Треба вчитися і книжки читати треба. Вчися й живи на користь народові.

Говорив він звичайно глухим басом, нудно, нецікаво про те, що треба думати тільки про народ, треба служити йому, вчитися в селянства братерського життя, бо тільки общинні устої несуть у собі свободу й майбутнє райське життя. Розповідали, що в Ключах він орав землю безкінним селянам панським конем, випрохував у Ермолаєва насіння й засівав разом з дядьками їх стяги. На свої гроші купував у крамниці ситець і сарпінку для напівголої дівчорі.

Олена Григорівна слухала Мила Миловича терпляче, неуважливо, і мені здавалося, що їй було дуже важко зносити цей його нудний глухуватий голос. І тільки-но Феня вносила киплячий самоварчик, Олена Григорівна радісно скрикувала, кидалась до столика й бряжчала посудом.

— Ну, сідайте, Миле Миловичу! Забудьте поки що про общинні устої, яких нема.

— Це як же так нема? — лякався Мил Милович і прикипав у гнівному подиві.

Олена Григорівна сміялась і весело відповідала:

— Глитаї є... Старшина та староста є... Соцький та

урядники є... І, нарешті, різки є... Селяни розбігаються... загальний розор... голод... А поряд Стодневи та Івагіни, нові поміщики, скуповують землю, забирають її в селян, обробляють машинами й торгують хлібом... Ну, не будемо, любий, сперечатися. Сідайте!

Мил Милович розчулювався, любовно дивився на Олену Григорівну, і мені здавалося, що в нього на очах з'являлися сльози.

— Люба ви моя дівчино! Які ви схожі на мою небіжчицю дружину!

Він сідав до вузького краю столика, навскоси від Олени Григорівни, яка влаштувалася біля самовара, і брав з її рук склянку густого чаю.

— Ось ваш улюблений міцний чай, Миле Миловичу! Я радію, коли він робить вас ласкавим і сердечним і ви перестаєте бути віровчителем.

Він млів, слізно посміхався й любувався нею.

Якось вона попросила його:

— Розкажіть про вашу дружину, Миле Миловичу.

Він пильно подивився на неї, потім підвівся й тяжко зітхнув. Мені здалося, що він застогнав. Він знову заходив по кімнаті й уперше захвилювався.

— Ну, Льолю, торкнулися ви боляче... рани моєї незагойної...

Олена Григорівна сполошилась і благально простягла до нього руки

— Пробачте, Миле Миловичу! Я не знала, що це для вас так болісно.

Він стрепенувся і рвучко схопив її маленькі пальці.

— Ні, ні, Льолю, я й хотів розповісти про неї... про Лізу... та все заважали...

— А цей хлопчик вам не заважає, Миле Миловичу?

— Діти мені ніколи не заважають. Ні! Вони чуйні й пустують через потребу діяльності.

Олена Григорівна з ласкавим співчуттям попросила його сісти. Він заперечливо мотнув головою.

— Ні, я так... я походжу... Мені так краще... А чайок буду пити ковточками... Я звик ходити по кімнаті... В тюрмі звик... у камері... рівно шість кроків... Отак я відміряв верст із тисячу...

— Що ж з нею сталося, з вашою Лізою?

— Загинула... в жертву себе віддала... Вона була до болю чутлива й до святості совісна. За наших часів мо-

лодь жила не так, як тепер: вона тільки й прагнула віддати себе в жертву народові — страждати за нього прагнула. Скільки їх, оцих молодих талановитих дівчат і юнаків, згоріло! І всі вони старалися розчинитися в народі, щоб їх не видно було, щоб про них навіть близькі люди забули...

Олена Григорівна знизала плечима й знестямлено посміхнулась.

— Цього я не розумію. У людини один обов'язок — талановито працювати, рости, розвиватися, а не зрікати себе й життя.

— А я, Льолю, не зрадив і не зраджую своєї прекрасної віри. Ця віра і людей робила прекрасними. Вони зрікалися усіх своїх особистих благ і йшли в табір тих, що гинули за велику справу любові. Ось і Ліза теж...

Олена Григорівна повторила зітхаючи:

— Я цього не розумію. Але схиляюсь... Це подвижники... Ну, а Ліза, Ліза?

Мил Милович уже спокійно й роздумливо ходив з кутка в куток, підходив до столика, відпивав з склянки й гув своїм глухим басом:

— Ми працювали разом: вона — вчителькою, а я — в земстві. Але головне, чим ми були захоплені — це артіль. Тоді в моді були артіль, хоч усі вони скрипіли...

Олена Григорівна відповіла з усмішкою:

— Тому що не за своє діло бралися. Себе обманювали.

— Ні, ні, Льолю, — обурився Мил Милович. — Це було велике служіння й велика віра. Ви, теперішні молоді, зневірилися. Артіль ці та неселянські земельні общини гинули не через недосвідченість, а через те, що маловір'я стало душі роз'їдати. Говорили тоді: порозумнішали, витверезилися... а злі язика знущалися самі з себе: «видзвонилися»...

Олена Григорівна нетерпляче скрикнула:

— І Ліза захоплювалася цими артільями?

Мил Милович відповів їй суворим поглядом:

— Еге ж, вона захоплювалася — власне, не самою артільлю, а мріями про майбутнє. Скоріше за все вона створювала собі свій рай. Та й характер у неї був неспокійний: їй треба було діяти, боротися, горіти. Буденна, спокійна робота гнітила її. «Я не можу, Ниле, — я вмираю з нудьги. Без подвигу не можна жити. А ми — поденщики,

батраки. Я не хочу плазувати, як мурашка, хочу злітати високо, горіти не згоряючи». І ось одного разу гуляли ми в лісі з друзями. Через ліс пролягав великий шлях. Вийшли ми на узлісся й побачили велику юрбу арештантів та етапників. Дзвенять кайдани попереду, а позаду дядьки, жінки — босі, обдерті. Жінки — з дітьми, а діти плачуть. Ліза заніміла, поійнята жахом, потім кинулась до юрби й низько їй уклонилась.

Мил Милович забув про чай. Однією рукою він куйовдив собі волосся, другою смикав бороду.

— То що ж далі з Лізою? — спитала Олена Григорівна немовби саму себе, не слухаючи Мила Миловича. Вона підвелась, пройшла до вікна, потім рвучко повернулася й так само швидко відійшла до задньої стіни. Але одразу ж відірвалась од стіни й зіперлася обома руками на спинку стільця.

— А втім, я знаю... Я догадуюсь...

Мил Милович зітхнув і, помовчавши трохи, відповів:

— Так. Того ж дня вона сказала мені: «Ми — різні люди, Ниле. Ти хочеш спокійного діла, ти до малого зводиш велике. А я хочу горіти, хвилюватися, в грозі й бурі народній бути. Я далі так жити не можу. В нас різні шляхи. Я мушу з тобою розлучитись, Ниле. Знаю, що для тебе це удар, але зрозумій мене й прости». Поїхала вона якось дивно: навесні, в сльоту, в бездоріжжя — поїхала квапливо, на одноколці, з поштарем. Куди поїхала — я не знаю. Для мене вона зникла без сліду. Чекав я від неї звісток близько року, та не дочекався й сам пішов пішки на Волгу. Робив крочником на пароплаві, потім тягнув лямку в бурлацьких артілях і весь час шукав її. Та вона наче у воду впала. В тюрмах посидів років зо два. І от випадково натрапив на замітку в астраханській газеті, що підслідствена така-ось наклала на себе руки в тюремній камері. Помчав я до Астрахані й довідався, що в порту робітники кинули роботу й зібралися величезною юрбою на березі. Напрянули козаки й почали нагаями та шаблями розганяти людей. Тут і Ліза була: вона, виявляється, працювала серед портових робітників. Ви розумієте, яку роботу вона проводила? Ну, її разом з ватажками схопили. Побили всіх мало не до смерті. А Ліза не знесла биття й катувань. Я навіть не міг знайти, де її закопали. Таке-то... вона хотіла подвигу... Ну, то й домоглась свого — хресну смерть прийняла...

— Ні, дорогий Миле Миловичу, — палко запротестувала Олена Григорівна. — Вона боролася... за життя, за людину боролась... Вона знайшла свій шлях, себе знайшла...

На миршавій шолудив'ї конячині приїжджав верхи з Спасо-Олександровки вчитель Богданов, високий хлопчина з густим руном волосся на голові, добродушний жартівник. Він вривався до кімнати розмашисто, підхоплював попід пахви Олену Григорівну й підкидав її догори. І обоє вони реготали від задоволення.

— Знаю вже, знаю, Олександре, — вигукувала Олена Григорівна, — нові вірші привіз.

Він не здоровкався з Милом Миловичем, а робив насуплене обличчя й похмурим басом мимрив:

— Ну, звичайно, тут і «остання хмара розсіяної бурі...».

— А ти, Богдашо, «обнятись з бурєю радий...», — сміялася Олена Григорівна.

Мил Милович звичайно з неприязною насмішкою підсікав Богдашу:

— «А він, бентежний, прагне бурі...», а буря ота млою небо криє!

Богданов визивно відповідав:

— «Буде буря — позмагаймось...»

— Ех ви, мр'їтники! — скрушно зітхав Мил Милович. — За хмари заноситесь. Знаємо ми, чим закінчуються деякі мрії...

Тут уже наступала на нього і Олена Григорівна.

— Я гадаю, що ви говорите не про близьку вам людину. Для мене, наприклад, він — герой, якого я хочу наслідувати.

Мил Милович мовчки відмахнувся і, зайнятий собою, бродив по кімнаті, впираючись бородою в груди.

А Богданов жартував:

— Де вод пустинних оболонь, стояв, дивився він в огонь і підлогу бруднив...

Мені цікаво було стежити за їх перепалкою. Слова, якими вони перекидалися, були мені добре відомі. Ця гра віршами здавалася мені дуже красивою. Виходить, можна розмовляти й чужими співучими словами, тільки треба вміти користуватися ними до речі. Нехай це жартів-

лива розмова, але мені подобалась ця незвична піднесеність мови в звичайній розмові. Через це й Олена Григорівна і Богданов здавалися теж незвичайними, як у лицедійстві. Але Богдаша й сам був незвичайною людиною: він писав вірші й читав їх Олені Григорівні, — ні, не читав, а співав, розмахуючи руками, погрожуючи комусь кулаком, і голос його гримів, або стогнав, або ставав жалібним, як у змученої людини. Він гнівався й журився: всюди бачив рабів і мучителів, насильство й страждання, тюрми й кайдани, але раптом бадьоро закликав:

Сміліше вперед —
За народ!..

Олена Григорівна плескала в долоньки, а Мил Милович, посміхаючись у бороду, мудро проголошував:

— Віршиками від життя не відможешся. Життя — це буденна робота, це обов'язок.

Богдаша кричав обурено:

— А ми хочемо боротися за кращу долю в самісінькій гущі народу й попереду.

— Ага!.. Святонька хоче, пісеньок, — бурчав Мил Милович. — А життя жертв спокутних просить.

Олександр Олексійович глузував з нього й намагався розтривожити його суперечкою. Але він відмовчувався, як глухий, повільно ходячи по кімнаті, або з жалем докоряв Богданову:

— Даремно танцюєте, юначе: це не для мене. Я вже виріс із цих суперечок, як з пелюшок. Сперечаєтесь — значить, не впевнені в своїх думках, значить, доймають вас мухи сумнівів.

Олександр Олексійович сміявся:

— Кумедна обмовка, Ниле Ниловичу: ви хотіли сказати — муки сумнівів...

— Ні, саме мухи сумнівів. Для мук у вас нема мужності. А мужність — це совість. Це — подвижництво й смирення, а не сваволя, юначе.

Олександр Олексійович від цього бурчання веселішав ще більше й старався роздратувати й розлютити його — називав «зайвою людиною», «нищим духом», «ходячою совістю», «живим мерцем», який хоче погрітися в цій кімнаті біля молодих... Але Мил Милович змовкав, важко ходячи по кімнаті й обдумуючи якісь свої недодумані мислі.

В пам'яті моїй він зберігся напрочуд добре й яскраво. Приземкуватий, кременний, густо оброслий волоссям, він іноді вражав мене несподіваними вчинками. Приміром, одного разу, морозяного зимового дня, він довго бродив по кімнатці і, здається, дуже заважав Олені Григорівні, Нарешті, він одягся і, спираючись на свій товстий ціпок, зітхнувши, покаюся:

— Набрид я вам, надокучив до незмоги, люба Льолю. Знаю. Лаю себе, розпинаю, а ось не можу подолати в собі потреби бути біля вас. — І немов простогнав: — Увесь час бачу в вас мою небіжчицю Лізу.

На подвір'ї, біля амбара, Феня з усіх сил старалася розколоти клинами величезну комлеву колоду. Дрова привезли вчительці з ермолаєвського лісу. Костя складав уже розколоти поліна біля амбара. Мил Милович підійшов до Фені, взяв у неї колун і ткнув їй у руку свого ціпка. Олена Григорівна, в шубці, у в'язаній білій хустці, підбігла до них і з пильною цікавістю стала спостерігати Мила Миловича. Він поплював на долоні, перекинув колун з руки на руку і оглянув його від кінця топорича до обуха й леза. Раптом очі його посвіжішали від завзятої усмішки й змусили посміхнутися й Феню. Він гойднув перед собою колуном, широко розмахнувся й загнав його в серцевину колоди аж до обуха. Колода крякнула й дзвінко розпалася навпіл. Це був якийсь особливий, розрахований напевно удар. Так він без передиху розколов цю колоду з перших ударів на декілька полін. З тією ж спритністю й швидкістю він розколов і другу, таку саму колоду і, передаючи колун Фені, знову посміхнувся їй із завзяттям в очах.

— Наука неважка, люба Феню. Треба тільки знати, як доторкнутися до серця.

Він взяв у неї ціпок і мовчки пішов до воріт. Олена Григорівна провела його здивованими очима, потім наздогнала біля хвіртки, спинила й поклала руки йому на плечі.

— Ну, навіщо ви приборкуєте себе, Миле Миловичу?.. Навіщо приховуєте себе справжнього?..

І вона вперше провела його на горбок і зникла з ним на вулиці довгої перії.

Костя роздумливо подивився їй услід, ударив себе рукою по стегну й спантеличено промовив:

— Судимо й рядимо про людину: і невдаха, мовляв,

і безсловесний... А ось, маеш... які чудеса в ньому криються!..

Феня зітхнула, посміхнулась і тихо відповіла:

— Безталанний якийсь!.. Сирота безрідний!..

А то стався з ним такий випадок. Якось під час осіннього бездоріжжя, коли жирний чорнозем перетворився в невилазне місиво й по дорогах можна було тільки верхи проїхати або проїти в високих чоботах по бур'янових обочинах, між нашим селом і Ключами загруз у грязюці аж по маточини віз. Кістлява конячина борсалася по череву в липкій каші й ніяк не могла витягти воза з цього болота. Змучений, стерзаний дядько в дірявому каптані, тонучи по коліна в чорному місиві, бив коняку, як шалений, і віжками по ребрах, і кулаками по морді. Коняка рвалася з голобель, хропла, хиталась, а тоді гепнулася в грязюку. Дядько кинувся до неї й став безладно метатися біля неї. На возі лежала жінка в блаґенькому кожусі з дитиною біля грудей.

Мил Милович йшов з Ключів до Олени Григорівни. Він не зважав ні на погоду, ні на бездоріжжя і щосьята йшов путівцем від своєї школи до Костиної хати й назад. Не роздумуючи, він підійшов до дядька, відштовхнув його від коня, розсупонив хомут, скинув дугу й поводитом намагався примусити шкапу підвестись на ноги. Але кінь навіть не ворухнувся. Мил Милович суворо спитав, куди чорти погнали дядька в таке бездоріжжя, та дядько лише схлипував і матюкався. Жінка, недужна, стогнала й каялася, що це вона винна; це вона, мовляв, ублагала чоловіка відвезти її до нашої знахарки Лукерії, щоб полежати в неї й полікуватися разом з хворою дитиною, а то зовсім смерть прийшла. Мил Милович хотів зняти жінку з воза, але вона застогнала: «Не ходжу я, дядечку, ноги мені відібрало». Тоді він узяв малого на одну руку, а другою допоміг їй сісти собі на плечі й звелів триматися за палицю. Жінка завила з сорому, але Мил Милович жартівливо пригрозив скинути її в грязюку. А вона стогнала й голосила: як це вона на гиргошах у вчителя серед людей опиниться і яка неслава їй буде на вулиці. Змовкла вона тільки тоді, коли Мил Милович пообіцяв їй, що пронесе її не по вулиці, а через гармани.

Феня побачила з своєї половини Мила Миловича з жінкою на спині і, навстіж відчинивши двері до кімнати Олени Григорівни, нетерпляче покликала її:

— Швидше, швидше, Оленонько! Диво-бо яке!

Костя стояв біля вікна й дивувався:

— Який чоловік! Ну, хто б на його місці таке лихо поділив?

Феня переконано й ласкаво відповіла йому:

— Та хто ж, як не ти, Костенько... якби була в тебе сила.

Олена Григорівна так і прикипіла біля вікна.

Мил Милович без зусиль ішов із своєю ношею вздовж прясла до хатинки Лукерії, а на пагорбі і біля мазанок сирітської перії стояли жінки і, вражені, дивилися на це небачене видовище. Потім базікали на селі, що ключівський учитель підібрав на дорозі в багністій прязноці жінку, що лежала непритомна з напівмертвою дитиною, і не погребав принести її на своїх плечах до Лукерії.

Він прийшов до Олени Григорівни, як завжди, важкий, незграбний, старий для її дівочої кімнати. Але його зустріла в снігах Феня й повела не до Олени Григорівни, а в свою половину.

— Тільки ви могли вчинити такий подвиг, дорогий Миле Миловичу, тільки ви! — зворушено зустріла його Олена Григорівна. — Щоразу я вас бачу з нового боку.

Він з соромливим запитанням в очах подивився на Костю та Феню.

— Мені б отут, біля порога, чоботи скинути. Дуже вже багато грязюки приніс... Дайте-но мені табуреточку. Оказія тут по дорозі трапилася...

І він неохоче й коротко розповів, що сталося на дорозі та як він приніс хвору жінку й дитину до Лукерії.

— Рідкісний випадок... Другий у моєму житті.

Феня спокійно й твердо сказала:

— На рідкісний випадок і люди рідкісні бувають. На них світ стоїть.

Олена Григорівна палко схопила його брудні руки й схвильовано прошепотіла:

— Ви справді рідкісна людина, Миле Миловичу: ви, очевидно, не усвідомлюєте свого подвигу...

Але Мил Милович знетямлено глянув на неї, як на дитину, і повчально заперечив:

— Ну, який там подвиг! Це зробить кожна чесна людина. А ми з вами, Льолю, в неоплатному боргу перед народом.

— О, господи, який з вас боржник? Трудова людина

не може бути боржником. А ви все життя віддавали себе людям.

— Е-ет, що там!.. Спитайте ось Костянтина з Фенею, вони дадуть вам відповідь, що ми — захребетники.

Феня сердито відвернулася і буркнула:

— І не слухала б...

Олена Григорівна засміялась:

— Ось вам і відповідь! Все життя живете ви з народом, а народу, виявляється, не знаєте.

Костя з обуренням, але шанобливо покартав Мила Миловича:

— Розумна ви людина... освічена... а які безглузді слова говорите...

— Не я говорю — мужик говорить.

— Ні, мужик інше говорить: боржники онде — на горі поміщик, а на тому боці — Сергій Івагін та різні глитаї.

Я кинувся до Мила Миловича, вчепився в його чобіт, геть заляпаний грязюкою, і щосили став стягати його з ноги. Але Мил Милович відірвав мої руки від чобота й докірливо посміхнувся мені.

— Я, хлопче, відчуваю твоє серденько. Спасибі! Але навіть хлоп'ятам не дозволяю прислужувати мені. Я звик сам про себе дбати. Хочу з совістю жити в злагоді.

І він швидко й легко скинув чоботи.

— А жінка зовсім слаба. Мабуть, нещодавно народила та й не вбереглася... Не до знахарки їй слід було б, а в лікарню... І немовля доходить... А конячина в дядька впала й не підвелась. Ех, разуче терпіння в народу!..

— До пори до часу!..— захвилювався Костя й прозив комусь своєю здоровою рукою.— Ми й терпіли й билися.. Потерпимо до нової б'йки... Хвалитися терпінням нічого: кінь ондечки більше за нас терпить, та доля його — в багні подихати, а людина живою вірою живе...

Мил Милович у товстих вовняних панчохах сидів на табуретці біля печі, поблизу дверей, і, спираючись долонями об коліна, думав про щось, посміхаючись у бороду.

— Оце правильно. Саме так. Вірою живе народ. Терпить — значить, вірить, а вірить — значить, усе стерпить. А в що в'н вірить? Не в бога, не в чорта. В себе вірить, у силу свою велику, в щастя своє, в майбутнє... Про це й казки створив. У кого є такі казки, як казки про жар-цвіт, про жар-птицю, про розрив-траву?.. Ні в кого нема. Ось у

цій вірі я ще сильніше укріпився після одного випробування.

Феня налила з ковша води в череп'яний умивальник, який висів на вірвовочці над помийницею, і чемно запросила Мила Миловича помити руки. Він слухняно підвівся й підійшов до умивальника. Олена Григорівна не зводила з нього очей і вся світилась від хвилювання, наче побачила в ньому щось нове, разуче, про що не догадувалася. Незвичайна була і його балакучість. Феня стояла з полотняним рушником у руці й мовчала, прикриваючи віями очі. Костя слухав уважно й вдумливо, ніби перевіряв кожне слово Мила Миловича.

— На Волзі це сталося, під Вольськом...

І він коротко, просто й буденно розповів, як він ціле літо працював у артілі бурлаків: не скидаючи лямки з плечей, тягнув баржі від Астрахані до Нижнього.

— Літо тоді жарке було, суховійне, наче й само небо горіло. З-за степів Заволжя каламуттю летіла пекуча курява. Шкіра тріскалася, сльозилися очі. А ми артіллю чоловік із двадцять п'ять,—і молоді, й літні,—в хомутах, прив'язані були до довжелезного каната посторонками й тягли навантажену баржу вгору по Волзі, тягли тижнями, місяцями, з раннього ранку до півночі. Ішли босі по прибережному камінню, по баговинню, по зибучих пісках. Ноги у всіх вкривалися ранами, роз'їдалися водою й грязюкою, а плечі й груди розтиралися до м'яса. Кров'ю плакали люди. На цьому страшному шляху одні тікали, інші, надірвавшись, відставали, а на їх місце приганяли нових. Харч був поганий і скудний, а верховоди на баржі пиячили й безчинствували з прибудними жіночками. Одного з таких пекельних днів, перед Вольськом, бурлаки знесилилися. Самі на себе не схожі — усі, як безумні, на арканах металися. Хтось заплакав ридма, хтось вив і задихався від невимовної лайки й прокльонів. Поруч мене — а ми попереду йшли — тягнув свою лямку молодий парубок. Лагідний такий, старанний. Мріяв усе, що розрахується в Самарі, повернеться додому з грошенятами й одружиться. Раптом, десь так опівдні, коли, здавалося, й дихати було нічим, а сонце пекло як вогонь, упав він під лямкою, мов підтятий. Люди переполошилися, обімліли й зовсім занепали духом. На баржі — теж переполох, тільки п'яний. І тут у мене сяйнула думка: якщо я слуга народу і обов'язок мій — нести його тягар і бути

попереду, треба відвернути їх від жаху, інакше мрець уб'є їх... Підхопив я тіло парубка, поклав на плече й гукнув на всі груди: «Братці! Друзі! Вперед! Ми ж росіяни, а російський народ ніколи не занепадав духом. Не кинемо тіла товариша нашого, а з честю донесемо його до могили...» І пішов з лямкою та мертвим тілом, а за мною всі пішли, стогнучи, з надривом пішли, наче це я потяг усіх за собою своєю лямкою. А може, прикував їх до себе труп товариша на моєму плечі...

Він змовк, посміхаючись сам до себе, але обличчя його помолоділо, засвітилось, і він став жвавий, веселий, з завзяттям в очах.

— Це я так згадав, до слова... Всякі бувають у людей несподіванки...

Феня увесь час дивилася на нього й посміхалась. Потім згасила посмішку, опустила вії й пішла в хижку. А Костя, здивовано посміхаючись, спитав:

— І яка це лиха година погнала вас у бурлаки? Освічена людина — і в бурлаки... Не лізе мені це в голову...

Мил Милович глухо й похмуро відповів:

— Совість і обов'язок, Костянтіне. Ми — не герої, а слуги народу, і повсякденний наш обов'язок — іти туди, де важко дихати, де горе чути, — бути першими там. Тому ми й жертвувати собою повинні заради народу.

Костя закрукнув головою, постукав пальцями по лобі й незадоволено пробурчав:

— Ні, не варить мій черепок і душа не приймає. Це якась кріпацька панщина... тільки з другого краю.

Олена Григорівна, схвильована, кинулася до дверей.

— Побіжу до Лукерії — огляну хвору... і дитину... Може, сьогодні ж відвезу її у Верхозим, до лікарні... Ах, не силуйте себе, дорогий Миле Миловичу! Навіщо ви себе розпинаєте?

І вибігла з хати.

XXIV

Іванко Кузяр заходив до вчительки рідко: він після школи зайнятий був своїм господарством. Та й у свята він найчастіше пропадав у Микольки в пожежній, де разом з Сьомкою грали в «скраклі» або в «паці», або в «цурки». Гра в «цурки» була однією з улюблених ігор. Треба

було загострений з обох кінців дубовий короткий цурупалок, схожий на ткацький човник, вдарити палкою по гострому краю, і коли він вертушкою злітав угору, підчепити його палицею посередині й стрельнути ним якнайдалі.

Але мене нестримно тягло до Олени Григорівни: у неї завжди були нові книжки на столі та ілюстровані журнали. А насамперед я любив її до сліз. Бути біля неї, відчувати її близькість, слухати її любий голос і дзвінкий сміх, дихати ароматом її кімнатки — яка це була насолода й щастя!

Вона садила мене на новенький дубовий стілець, акуратненький і веселий. Ці гарненькі стільці зробив їй клишоногий Архип, а стіл, що виблискував поліровою, прислав сухотний молодий Ізмайлов. Залізне голубе ліжечко було вкрите рожевою ковдрою з білосніжними подушками.

Я розповідав Олені Григорівні про рибаків, про лицедійство, про Стеньку Разіна, про Івана Буяновича, про наші сільські події, хвилюючись, зображував їй, як нагрянула поліція, як сікли Костю та селян, як зв'язали й повезли Тихона з друзками до стану і, затерзаних, вирядили до міського острогу. А одного разу розповів їй, що дядьки таємно збиралися ночами за селом біля кладовища та в ямах біля болітця, що до них приходив і Антін Макарович.

Вона з лагідною суворістю картала мене:

— Навіщо ти про це говориш? Коли це таємниця, то повинен мовчати. А що, як я ненароком проговорюсь де-небудь — хто буде винний? Ти. Треба вміти таємниці зберігати.

Але я вірив їй і всією своєю істотою відчував, що вона — заодно з нашими бунтівниками. В тямущій її посмішці була така ласкава теплота, така розумна проникливість, що я палко відкрив перед нею душу:

— Я вам усе говоритиму. Ні перед ким словом не прохоплюсь, а перед вами нічого не затаю.

З тривожною задумливістю вона попередила:

— Ви з Ванею будьте обережні. Стережіться. Є недобрі люди, які заради своєї мерзеної мети не пошкодують і дітей.

Як тільки заходив до кімнати Антін Макарович, я схоплювався з стільця, здоровкався з ним і кидався до дверей.

Він хапав мене за руку й дружньо посміхався.

— Догадливість — рідна сестра чуйності.

Ці його слова дуже мені подобались: вони звучали красиво, як пісня або як обрядова примовка. Олена Григорівна червоніла, очі її радісно сяяли, і вся вона ставала легкою, немовби крилатою. Вона підлітала до Антона Макаровича й хапала його за руки.

— Нарешті!

І вже не бачила мене. А я прожогом кидався до річки й низом, повз криницю, через верболози, поспішав до пожежної, де грали в «скраклі» і в «чкалку» мої товариші. Мене вони зустрічали заздрісними насмішками й образливими натяками. Миколька перший роблено дивувався, перериваючи гру:

— Дивіться-но, хлопці, в прибудного собачати — хвіст закарлючкою і нащуплені вуха!..

Сьома сердито соромив мене:

— Ото унадився до вчительки... Хіба не відчуваєш, дурню, що ти — докучайло? До неї люди приходять, а ти стовбичиш у неї, мов жебрак біля порога.

Але Іванко, як відданий друг, мужньо заступався за мене:

— Не бійсь, Федюк! Це вони заздрісничать. Та мені самому заздрісно. Хочеться погостювати в Олені Григорівни, а тут і в свята в домашності загрузаєш, як муха в киселі.

Але ці зустрічі розстроювали мене. Не Микольчине глузування, а докори Сьоми терзали мене. Мені соромно було усвідомлювати, що я настирливо надокучаю вчительці, що не сам я відчув це, а ось вони, друзі мої, вже давно осудили мене. Вони працюють, а я тікаю з дому до вчительки, щоб натішитися близькістю до неї, не думаючи про те, що заважаю їй і не даю відпочити вільно. Може, і Миколька і Іванко знайшли б час піти до Олені Григорівни, але вони совістяться: неприємно вдиратися в хату до сусідів без потреби, а до вчительки й поготів.

Одного разу я цілий тиждень після школи сидів дома або пропадав у кузні й роздував міхи. Потап став мовчазний і якийсь розгублений, мов побитий, а Петька вже не гримав на нього, хоч розпоряджався тут, як досвідчений і розумний господар. Потап, наче його наймит, слухався його й несміливо питав:

— Чи так, Петенько?

І одразу ж погоджувався:

— Ну, коли так, перетакувати не буду.

З тугою в серці я йшов до Кузяра, підіймаючись від криниці на гору, якнайдалі від Костиної хати, щоб Олена Григорівна не побачила мене з вікна. Кузяр звичайно возився де-небудь під навісом над старими батьківськими саньми або над зношеним хомутом, або згрібав гній. Я допомагав йому чистити подвір'я, або тесав йому нові костилі на полозки, або разом з ним ходив на гарман і тягнув, як і він, на спині пухлу в'язанку соломи на корм конячині та корівчині. Якось він лукаво спитав мене:

— А чого до вчительки не йдеш? Вона либонь чекає тебе...

Це був удар у самісіньке серце. Я кинув на землю свою в'язанку й заговорив:

— Чого ти ехидничаєш? Коли битися хочеш, то давай!

Він з солодкою усмішкою згасив мій вибух:

— Ачей, я жартома, дивак... А битися нам не можна: у нас із тобою — співдружність. Та й вирости ми... Та й діла — до чорта. Ось узимку, в свята, погріємося! Давай краще домовимося до Олени Григорівни разом заходити, коли велить. Я вмію з нею розмовляти: вона любить слухати й бувальщину мою й небилиці.

Я знову поклав на спину соломі й обурився:

— Ну та й звичка ж у тебе — брехати й брехати! Яка тобі від цього користь?

Тут він сам скинув свою в'язанку соломи, і худеньке личко раптом стало гострим, а очі широко відкрилися й блиснули обуренням. Він стиснув кулаки й загрозило ступнув до мене.

— Ти на бійку наражаєшся, так? Це коли я брехав?

Я теж скинув свою ношу й став перед ним груди в груди.

— Про вовків брехав? Про граків брехав, що вони тебе на своїх крилах спустили? Про чаплю брехав?

Ми зіткнулися з ним злими поглядами й обидва засміялися.

— Я ніколи не брехав, а вигадував. Казки ось або билини — брехня чи вигадка? Пушкін, Гоголь, — брехали вони чи вигадували? Скажи-но вчительці, що Гоголь брехав про Вія та про Страшну помсту — вона тебе так оконфузить, що й місця не знайдеш. Ну, а ти про Івана Буянова розповідав. Брехав ти чи вигадку розповідав?

Брешуть дурні та боягузи, а вигадують різні казки навіть у євангелії: пам'ятаєш, Христос Лазаря з труни воскресив, з води вино робив... Треба так вигадувати, щоб ніби своїми очима бачив та щоб люди повірили. Ну, піднімай свою в'язанку — ходімо! Я ж вигадую тому, що в мене з душі пре.

Він говорив так палко й переконливо, що я був зовсім обеззброєний. Проти його міркувань і доводів неможливо було заперечувати. Він був поетом у душі й створював усякі небилиці в лицах так правдиво й мальовничо, що сам вже не сумнівався у їх вірогідності. В ці хвилини він ставав вродливим: карі очі його закипали, увесь він напружувався, а грою лица й руками і всім тілом дуже яскраво зображував вигадані події. Так, він не брехав, а просто творив життя, перетворював його по-своєму. Він ніколи не журився і не скаржився, а тільки лютував і лявся кризь сльози, коли ставало особливо тяжко. На його місці інший хлопчина надірвався б, кинув би все та й подався б світ за очі. Але його поетичні вимисли створювали казкові образи, як дійсність, і осявали його життя мрії та чудесними привидами. При його тяжкій, безрадісній долі ці напівдитячі мрії народжувалися самі собою, як животворна сила.

XXV

В ці дні я іноді заходив до бабусі Анни. Я любив її, а неболісний і співучий її стогін завжди вабив мене, коли я згадував про неї. В цей період мого росту й пізнання життя вона уявлялася мені іншою, не такою, як раніше. Мені було шкода її: добра, ласкава, покірна дідові, вона нікого не осуджувала, всіх виправдувала й тільки сумовито посміхалась.

— Надто вже люди мучаються. Всім тяжко, всім гірко, нікому бог не посилає радості. Не голубить нас господь, а тільки карає. Терпіть, мовляв, людоньки, страждайте, в недугах, у голоді, в сльозах випробування зносьте...

Я не розумів цієї божої жорстокості, обурювався й питав:

— А навіщо це богам потрібно? Хіба йому любо, що люди мучаться? Бог, мабуть, багатих любить, а не бідних.

Бабуся сплескувала руками й з острахом на обличчі стогнала:

— Та що це ти верзеш, богохульнику? Ось бог розгнівається та в огонь тебе й посадовить. Він тобі, як баранові, роги позбиває.

Але не витримувала благочесного тону й тряслась від сміху усім своїм рихлим тілом.

— Добре, що дідусь не чує, він тобі патли б наскуб. На гріх тільки наводиш, шибенику.

А я сміливішав ще більше:

— Та вони ж — дідусь і бог — старики... Вони тільки того й хочуть, щоб усі в ноги кланялися та були б тихі та смиренні.

— Ох, не сваволь ти, окаянный! Перестань! А то і я поряд з тобою під перстом боговим буду.

Я сміявся й утішав її:

— Тобі бога нічого боятися: ти скільки років говорила, що з богородицею-заступницею по митарствах ходиш. Ось бабуся Паруша мене не страхає й сама не боїться.

Бабуся Анна все життя була рабою, і за часів кріпацтва й тепер, під тяжкою владою діда. Вона звикла до цього безмовного рабства й вважала, що жінку створено на те, щоб вона була покірною і лагідною слугою чоловікові й панові. Їх влада — божа воля. Ось чому вона болісно переживала розвал сім'ї — відокремлення батька, свавільство Сигн'я й призов його в солдати, а особливо непокірливість Каті, яка сама собі обрала жениха, не зважаючи на волю дідуся — володаря сім'ї. Самітня, покинута всіма, бабуся сідала під ікони і, низько схилившись та спираючись ліктями об коліна, застигала надовго й журливо та ледве чутно співала одне й те саме:

За гріхи наші господь посилає
На грішний наш край велику біду...

І починала голосити.

Я завжди відчував, що вона ніжно любить мене; коли я приходив до неї, вона не пускала мене від себе. А коли я довго не приходив, нудьгувала й мовчки плакала. Дідусь жив сам по собі й немов не помічав її. Він бродив за гарманами по межах, або фазом з Титом возився з сохою, бороною, збруєю, чи лежав на печі. Батько й мати не заходили до них, наче річка відрізала нас від дідової

хати. Бабуся зовсім не виходила з свого подвір'я, і, хоч їй хотілося провідати нас, та, через слабкість ніг, не під силу було старенькій подолати круті схили й підйоми. Тільки інколи пробиралася вона задвірками до високої глинистої кручі над річкою й довго дивилася на нашу стареньку халупку, врослу в підніжжя гори. І, якщо виходила з хатини мати, махала їй рукою.

Сьома жив теж відособлено — відлюдком. Він ненавидів Тита, а Тит вороже відтісняв його від хазяйнування або змушував його виконувати найбрудніші й найтяжчі роботи. Але Сьома сам старався не потрапляти йому на очі й у глибині виходу, в півтемряві підземелля, майстрував яку-небудь дивовижну іграшку на продаж. Свої вироби він ніс до Терентія, який часто їздив до міста від старости Пантелія — з воском або від Сергія Івагіна — з шкірами й вовною. Усі дрібняки від продажу цих іграшок він віддавав дідові.

Одного прозорого, сонячного дня, восени, коли блакитне небо здається дуже високим і чистим через те, що в безвітряному повітрі пливуть білі нитки павутиння, я після шкільних занять проводжав бабуся Анну в низинку за пожежною, де річка круто повертала ліворуч, підмиваючи стрімкий берег того боку. Ця низинка широко розстилася по закруту річки й тяглася далеко до битого шляху. Тут серед бляклої трави густою заростю кушився татарник, всіяний чіпкими реп'яхами, сивий полин, шалфей, дика мальва та кінський шавель. Бабуся йшла з торбинкою в руці, щоб нарвати червоно-коричневих грон шавлю для відвару, яким вона напувала діда й сама пила від якоїсь недуги. Брела вона важко, не піднімаючи ніг і човгаючи по мертвій траві своїми широконосими киндями. Ці грона рвав я, а вона підставляла торбинку.

— Ось по цьому узгір'ю та по низині за старих панів великий та пречудовий сад був, — згадувала вона, оглядаючи поляну і пологий спуск від школи до попівського будинку. — А ось там, де горби та ями, та рови перед драчем, стояли панські хороби з усякими будівлями — амбарами, стайнями, хлівками та челяднями. А на місці луки нашої та всієї нашої перії густий ліс шумів.

Вона, стогнучи, опустилася на траву й випростала розбухлі ноги.

— Посиджу, спочину трошки. Ноги вже не носять мене. А ти походи, позбирай...

Але я теж сів поруч неї і яскраво уявив собі цей чудесний сад, де росли яблуні, темночервоні вишні... і всі ці кучеряві дерева навесні вбиралися квітами, наче пластівцями снігу. А вище, перед панськими хоромами, земля теж розцвітала різними квітами, наче з неба злетіла рай-дуга й розстелилася полотнами.

— Півста років уже минуло відтоді,— говорила бабуся, похитуючись, зітхаючи та охкаючи, але старечий голос її наче наспівував сказання або широку пісню про казкову давнину.

Вона вміла розповідати, вміла вкласти в кожне слово і свою многотрадальну думу й біль свого серця. Жодне її слово не було марним і зайвим: вона вкладала в них усю свою душу, і вони здавалися мені добре витканим мереживом або простим, але тонким малюнком лицевої книги.

Скорботна через безталання, через голодне, злиденне життя, вона жила спогадами про минуле, про свою молодість. І хоч ця її молодість була молодістю раби, бабуся Анна любила розповідати про свої далекі дні і завжди надихалася образами своєї юності: обличчя її світилося тихою усмішкою, очі молоділи, а голос і мова звучали не звичайно, не по-домашньому, а співучо, доладно, піднесено, наче билину розповідала під задумливий бренькіт гусел. Вона любовно говорила про свого батька, який був знаменитим гусярем при панові й уславився на всю округу. Мабуть, і молодість її розцвітала під солодкі звуки батьківських гусел.

— Я теж ходила по цьому саду й працювала тут...— з лагідною й сумною посмішкою згадувала вона.— І квітів доглядала й поливала їх, а квіти ці перед хоромами, мов килими коштовні, розстигалися на сонечку. А навкруги — зелений рай, і пташки райські співали та щебетали невгаваючи. Пані-княгиня виходила, вся в шовках та мереживах, теж мов квітами вбрана, з дочкою, молоденькою красунею.

Я завжди тримав у пам'яті загадкові натяки матері й Фені про якесь незвичайне й незабутнє лихо, що спіткало Парушу в дівочтві.

Якимсь внутрішнім чуттям я вгадав, що бабуся охоче мені розповість про це, коли вже вона почала згадувати про свою молодість.

І я спитав:

— А що це, бабусю, з Парушею сталося в дівочтві? Всі говорять про це, а не розповідають.

Вона не здивувалась, а тільки обвела свіжими очима увесь схил узгір'я й посміхнулася сама до себе

— Тому й не розповідають, що всі знають.

— А я ось не знаю.

— Та тобі, бач, раненько, внучку, вникати в жіночі справи. Усякому овочу — свій час.

— Та хіба мало що я знаю? — образився я. — Ачей, я не сліпий і не глухий. Ви, дорослі, і не догадуєтеся, що́ ми, хлоп'ята, бачимо та до тьми беремо.

Вона затрусилась від беззвучного сміху рихлими плечима й скинула на мене ласкаві очі. Розгладжуючи спухлими пальцями свої коліна, вона звично застогнала, наче хотіла вголос завести свої скарги або безсловесні свої роздуми. Але я вже давно знав, що цей її співучий стогін і розчулена усмішка на обличчі завжди обіцяли або задушевну бувальщину, схожу на пісню, або переказ давнини, що оживав у її співучих словах, як дорогий спогад про пережите.

Ось і зараз вона наче прислухалася до себе і, плавно погсїдуючись, сумно завела:

— Люди жили за моїх часів не по своїй волі, а по волі панській. На цьому й світ стояв, зате й міцна була і громада, й сім'я. Воно ж і в раю людям своя воля була заказана, і без волі божої вони й кроку ступити навіть думати не могли. А не послухалися, вдалися в сваволю — і покарав їх бог безталанням та трудом безпросвітним на віки вічні. Ось і живемо по божому велінню аж досі в безталанні, в скорботі та в муках. І безземеллям, і голodom, і пошестю карає бог нас, грішних.

— Та за що ж, бабусю? — обурився я. — Невже ми більш грішні, ніж пани та куркулі? Вони й багаті, в них і земля, в них і воля своя... Виходить, Сергія Івагіна та товстунку Тетяну Стодневу або Максима-одноокого бог любить більше, чи як?

— Так воно вже споконвіку ведеться, внучку. Не нам судити волю божу.

Я гадав, що вона розгнівається на мої слова, та лагідна, роздумлива посмішка не згасала на її обличчі.

— Не відаємо, коли господь з судом своїм зійде. Зараз він терпить лише. І нам, бідним та знедоленим, терпіти велить. А якого ж натерпілися ми, селянський

люд, — і сказати годі. Скількох засічено, закатовано, смерті лютій піддано! Скільки від голоду й пощесті загинуло — тьма-тьмуша. А знесли, вистраждали, витерпіли... Такі богові любі, таким бог силу й розум дарує й невидимо помагає.

— А ти розповідай, бабусю. А то терпіння та терпіння... Про Парушу розповідай!

Вона плавно погойдувалась з застиглою млявою по-смішкою на заплилому й дряблому обличчі й з тією ж роздумливістю дивилася в осінню мертву траву.

— Та я й розповідаю. Оця низинка перед нами — бачиш, рівненька яка! — була геть під водою: тут ставок був, а гребля — о-ондечки, де дорога та брід через річку. Ставок великий був, як озеро, а по берегах ліс шумів і тягся до Варипаєвського бору. Від нього й березовий гай залишився. Старий пан, не тим згадавши, звір звіром був. І за діло й без діла кріпаків та кріпачок своїх тортурами терзав. Рідко який день мерців не ховали. А ховати любив він сам і разом із попом співав: «Плачу і ридаю...». Товстенький був, маленький, лисуватий і голосочок тоненький. Походжає бувало з дубцем у руці, і не потрапляй йому на очі — заб'є отим дубцем мало не до смерті. Молотить і сміється. А коней та собак не бив — пестив їх, мов немовлят. Пані столична була — щозими до Москви їздила, а влітку в хоробах ховалася. Тільки дочка й приборкувала батька: прибіжить до нього, коли дворового лупцюють, або вскочить до катівні й кричить: «Не сміти!» Він півником перед нею та й навітки. Дуже бувало перед нею знітиться й засовіститься! А сад розвів і дива в ньому творив дворовий наш Ромаша. Високий був, кров з молоком, розумник, безбоязний. Та все русу голівку високо держить — назустріч сонечку. І чого тільки в цьому саду в нього не було! І яблука різних порід, і груші, як янтар, а тут ось, де сидимо, по всьому схилу винограду насадив, і грона на сонечку райдугами переливалися. На Волгу й на Дон пан його з грамотами своїми виряджав по рідкощі небачені. Ще з отроцтва в нього душа за райськими деревами та квітами нудьгувала: і наяву і уві сні думав про цю благость. Пані на ту пору в силі та в красі жила. Наблизила вона до себе Ромашу та все забавлялася ним: слухала, як він розповідає їй про сади та про квіти — про красу земну, радість людську, і сама, як дитина, раділа та сміялася. І тут же

Йому доручає: розведи перед покоями моїми квіткими та кучеряве вишневе шатро. А він і радий — тільки й дбає, тільки й прикрашає увесь краєвид у неї перед вікнами. Він при дворі й грамоти навчився, й книги про дерева та про квіти потай від пана читав. А якби пан довідався, — до смерті забив би: тварині грамоту знати не дано, а мужик для нього — така ж тварина. Ну, Ромаша, бач, під крильцем у пані був, забава для неї, мов лялька жива. Задумала до французів їхати й причепилась до пана: їдьмо та їдьмо, а козачком до себе Ромашу візьмемо. Ну, то й поїхали. Пожили там, у французів, з півроку, а повернулися без Ромаші: пані віддала його там у науку по садовій справі. А тут серцем прикипіла до нього дівчина одна. На все село дівчина показна: на зріст велика, обличчям вродлива і брови чорні дугою, і суворість горда в карих очах, і коси нижче пояса. Мовиться в народі: гляне — мов вогнем облече. І могутня була — до пари чоловікові: спробує хто-небудь з парубків пожартувати з нею, а вона відшпурне його — і летить він від неї сторч головою. Потіха була — всі сміються, а вона хоч би бровою повела. Любуватися на неї чужі пани приїжджали. Дивляться на неї, як вона за двох, за трьох на панщині робить, та й дивуються: «Не дівчина, а богатир! Її й кінь не подужає. Її тільки ведмідь до пари». А вона, ставна, ходить, мов пава, і наче й панів отих не бачить і розмови їх не чує. Панові втішно — він і хвалиться: я цю дівку з таким же богатирем злучу. Куплю отакого битюга та й повінчаю їх: богатирів нехай плодять.

— Та чого ти не називаєш її, бабусю? — підказав я. — Це ж вона, Паруша?

— Ну, ось, — не відповідаючи мені, розказувала далі бабуся. — Рік минає, другий іде, а Ромаші нема та й нема. Стали сусіди святати її, а вона взяла та й скитницею вбралася — в усе чорне — і обличчя під чорною хусткою сховала та й запнулася нею не по-дівочому, а покривалом — під черничий каптурик. У нас це одіяння закляттям вважалось: дівчина богородиці себе присвятила — подвиг на себе наклала, заміжжя зреклася. Тут уже й батьки над нею не владні. А батьки в неї були суворі, благочестиві. І дивно було, вони, бач, маленькі були на зріст, а вона наче не від них народилася. І коли вона ото в скитське вбрання одяглася, тут і батьки, й родичі

вирішили: виходить, дівчина з божої волі світу зреклася. Більше до неї вже й не сваталися.

— Пані та дочка більше з гостями розважалися,— співучо говорила бабуся,— а пан з синами-офіцерами, коли вони додому приїжджали, на полюванні пропадали, а ні, то з собаками та з кіньми возилися. І тижня не минало, щоб вони кого-небудь не сікли та не калічили. На ту пору й повернувся на панський двір Ромаша — чужинець на вигляд: у сурдутику, в капелюсі, голений. Тільки кучері русі залишилися колишні. З пані по-французькому розмовляв — вона так наказала. Запитує його по-французькому, і він відповідає по-французькому, а їй втішно. Панові це не до вподоби було: як це так? Раб, кріпак, а в сурдутику, мов чужинець, та ще й по-французькому сміє розмовляти... Затупотів він на нього ногами й загорлав: «На стайню! Відшмагати! Щоб зтямив, хто він такий. Раб! Мужик! Здерти з нього вбрання французьке!» А Ромаша стоїть перед ним, мов кипень, білий і голос подає: «Я така ж людина, як ти, пане, і духом вільний. Душу не можна зробити рабою. Тілом я до тебе через кріпацтво прив'язаний, і в твоїй владі навіть убити мене. Ну, а людину ні канчуками, ні зашморгом не вб'єш. Ось затерзаєш ти мене, позбавиш життя — і матимеш тільки збитки: і витратився на мене в чужій землі, і вправного садівника не буде». А пан зовсім сказився та з палицею своєю на Ромашу. А тут і пані з панночкою вбігли. «Не сміти!» — кричить панночка, а пані наказує: «Не ганьби себе, батьку, перед дочкою! А владу свою панську неважко перед беззахисним кріпаком показати. Ромаша — не твій, а мій кріпак, і не ти, а я розпоряджатимусь». І так пана підтяла, що він вибіг з горниці. А пані сіла й почала з Ромашею по-французькому розмовляти. І дочка-панночка оцелятка на нього витріщає, як на диво-дивне: як це раб за вільну особу себе має й стоїть перед нею та матір'ю в сурдутику та ще й з ошатною хусточкою на шиї. На ту пору пані над паном владу мала: він без тямі від неї був, та й масток її, в придане за нею пішов.

Отак Ромаша відтоді й почав сад розводити. Скинув сурдутик і одягся в свою мужичу одягу. А в хороми, як покличе пані, знову ж таки в сурдутику приходив, і вона з ним тішилася розмовою по-французькому. До смерті пан його зненавидів та все тупотів ногами, палицею

своєю махав і погрожував йому всякими тортурами. І за-
катував би його, якби не пані з дочкою. І чого тільки
Ромаша не розвів у саду: і яблуні, і сливи, і груші, а з
собою привіз чужоземні хрукти, яких у нас зроду-звіку
не було. Спершу в скляному вертепі вирощував, а тоді
став привчати до повітря.

Через пані він і дівчину свою притокмив, в усьому
вона йому відданою помічницею була. І замість черниці
до саду прийшла дуже гарна наречена, вся світла, наче
маковим цвітом повита. І всі дядьки, жінки, які в саду
з ними трудилися, наче в іншому царстві жили завдяки
пані: перед паном він, Ромаша, для всіх охоронцем був
і захисником від лиха та кривди.

І ось якось осінньої днини, коли сад уже обсіпався й
полум'ям палав, входить він до пані й вносить їй на таці
груна достиглого винограду, з яблуками білого наливу,
з грушами воску ярого. І так він їй догодив та ще фран-
цузькими словами розніжив, що вона зопалу спитала:
«Чим тебе, Романе, нагородити? Ти чудеса робиш: рай
нам на землі створив. Проси, чого тобі треба, — все зро-
блю. Ти ж у нас не простий кріпак, а людиною став —
кращий за першого-ліпшого дворянського сінка, який
лише колобродить та з людей знущається». Тут Роман і
впав перед нею на коліна та й признався їй: «Таку ось,
мовляв, дівчину кохаю — та й кохаю давно. Яви, мовляв,
князівську ласку одружитися з нею. Я, мовляв, життя
не пошкодую — ще більше небачених чудес сотворю й
на тебе буду вік, мов на святу, молитися». А панночка
затанцювала, закричала: «Безпремінно, мамочко, треба
їх повінчати! Дай їм згodu й благослови їх!» Пані нака-
зала дівчину привести. А подивилася на неї та згадала,
як пан хвалився перед гістьми, що злучить її з мужиком-
богачирем, — задумалася й брови насупила. «Я, — каже,
хорошу пару бачу й згodu свою даю. Та тільки з паном
треба домовитися». Тут обое вони — і Ромаша і Пару-
ша — в ноги їй попадали та з слізьми їй дякували. А во-
на їм: «Рано, рано дякуєте. Пан, бач, гнівливий та не-
згідливий». І панночка любиться ними та ніжною тупає:
«Я, мамонько, змушу його погодитися». А панійка похи-
тує голівкою, і личко в неї сумне. «Ідїть, — каже, — до
себе, я подумаю, що робити, а тоді покличу вас». Ідуть
вони обое по саду, Ромаша радіє, наче хлопчисько, стри-
бає, а Паруша сувора та похмура стала. «Я вірною тобі

в коханні до смерті залишуся, Ромашо, хоч нас і розлучать. Нас із тобою бог поєднав, а пан супроти бога повстане та муками, терзаннями нас розлучить». Він її і сяк і так умовляє й розважає, а вона одне твердить: «Лихо спіткало нас, Ромашо, розчавить нас лихо. І не себе мені шкода, а тебе, богом даний мені суджений. Тікай звідси на край світу, пан тебе давно вже намагається занастити. Зараз і пані з панночкою не минути лиха». І справді вдарила буря і все на порох стерла.

Бабуся змовкла, і очі в неї потонули в сльозах. Не перестаючи плавно погойдуватися, вона молитовно покляла долоню на пруди й вся заглибилася в себе: мабуть, усі тяжкі події, про які розповідала вона, переживалися заново, і вони навіть тепер, через півстоліття, потрясали її. Я сам був схвилюваний її сумною повістю і теж мовчав, уже знаючи, що Ромашу й Парушу спіткала страшна кара. Але я вірив, що обоє вони — і Ромаша, й Паруша — витримають усі муки й випробування, що кохання їх, як чудотворна сила, переможе звіра.

— Тоді влада та воля панова всевидяча й всюдисуща була: ми, раби під'яремні, знали тільки муки та кари. Хоч і тепер катів багато, а панського самовладдя вже нема. Ну, а над живою душею та серцем і тоді пани не владні були. І ось Ромаша подвійно страждав: він і розум свій просвітив, він же, світла людина, і неволю рабську, муки, юдоль цю плачевну повинен був зносити! Мало того, що духу не згасив, а ще й інших людей обпалив. Пані, бач, раніше приборкувала звірство панове, а дочка, хоч і молоденька, норову його переп'ят ставала: звір-звір, а любив їх без тями. Чи то пані самодурові під лиху руку потрапила, чи то здавна лютував у ньому біс проти неї, тільки забушував він, дубцем своїм замахав на неї, коли вона йому про Ромашу та Парушу сказала: давно, мовляв, вони одне одного кохають, треба, мовляв, їх поєднати. Вже тільки за те, що він райський сад виростив, як майстер великий, слід його обласкати — на шлюб благословити. Кохання, мовляв, у нього з дівчиною — душевне та благодатне. Що там у них сталося — невідомо, тільки пані замертво впала. А дочку він за двері викинув і наказав замкнути її в світлиці нагорі.

А потім приволокли Ромашу двоє катів. Він помертвів увесь і білий став з лица, мов полотно. І то одного, то другого від себе відштовхує. А пан сидить у кріслі з

довгою люлькою та й потом обливається, і груди геть усі назовні. «Ну, чудодію мій садовий, виходить, у тебе та Парушки-кобили — кохання? Чи не так?» — «Так, пане, істинно — кохання. А вона не коняка, а людина, і в неї пречудова душа». Сидить пан, смочке свою горіхову люльку та й мліє-потішається, як голуб туркоче: «А що воно таке за кохання смердів? Повідай мені, рабе». Ромаша одразу збагнув свою нещасну долю й став твердіший, ніж камінь, — хоч так, хоч так, йому страхиття приготовані. «Перед богом, — каже, — нема ні панів, ні рабів, а є люди. А кохання — божа іскра, і горить вона в душі людській». — «Це чи не французи тебе заразили? Вони — одчайдушні крамольники й розбійники: вони й цареві своєму голову зітнули, володарів своїх, як наші пугачі, вбивали та з споконвічних володінь виганяли. Ось і ти з шкіри своєї рабської у французький сурдутик заліз та пані й панночку французьким базіканням у спокусу ввів. З грязі хотів пролізти в князі. А пугачам пощади нема. Ти ж із своєю незгасною іскрою вводиш у спокусу і всіх моїх рабів. Зараз оця садова дівка, а там і всі мужики бунт зчинять: ми — люди, у нас іскра в душі... Ось я й хочу оцю твою іскру незгасну погасити: у раба немає своєї волі, кохання — в людей, а не в тварин буває. А ви в мене — не люди, а робоча тварина, ну і іскру оцю, кохання себто, ти з дівкою з панського вжитку вкрав. Кохання — це влада, панська воля, панські розкоші». Потуркотав пан, потуркотав та як гаркне: «В батоги його та й на дибу! Побачу, яка незгасна в нього іскра. А дівку віддати дохлому мужичиськові! Сад вирубати, викорчувати, щоб не смерділо цим смердом».

Поволокли Ромашу й віддали на великі муки. Сам пан і пороття й катування провадив. Сидить у кріслі, вино п'є. Та все ото, як голуб, туркоче: «Ну, як твоя незгасна іскра? Ось повисиш на дибі та вистьобають твое вонюче м'ясо з кісток — і запросиш пардону, тут і незгасне кохання пшикне, як жаринка в прязюці». А Ромаша, великомученик, замертво лежить, геть у крові, а голос подає виразно: «Іскра у мене в душі полум'ям палає, і кохання мое проклинає тебе, нелюде, кате. Кохання — зі мною: воно від мук моїх дужче розгорається і спалить тебе і все твое людоїдське плем'я. І за люте мое страждання народ помститься».

А пан п'є собі винце та сміється. Втіха йому й від

стогону, й від оцих гарячих та гнівних слів Ромаші. «Закопати його в могилу на ніч по самісіньку пику! А вранці я прийду та полюбуюсь, як він від своєї іскри палатиме. Тільки почую я або покірне благання помилувати його, або хрюкання свиняче замість безглуздої іскри, або саме падло рабське».

І понесли Ромашу ледве живого, розтерзаного, ось на це саме місце та й закопали його в яму до шиї. Дівчину обстригли, надягли на неї хомут і примусили тягти соху, а за сохою поставили найплохішого мужичиська. Батіг устромили йому в руки та й наказали нещадно стьобати дівчину, якщо вона не подужає борозни. А борозну вона повинна була проорати від панського дому до хати мужичиська. Мужичисько був добрий та лагідний, плаче він, стьобає її та бурмоче: «Прости мені, Парушенько, Христа ради. Не я б'ю — пан б'є». І того ж дня вирубали увесь сад, і не залишилося там ані деревця, ні кущика — все стало голо, тільки купи тих дерев та кущів димилися днів зо два.

Я не стерпів, схопився на коліна й крикнув з судорогами в горлі:

— Що ж пан із ним зробив? Він же, мабуть, задихнувся в тій ямі?..

— Та ти чого це розстроївся, любий? — стривожилася бабуся й скинула на мене слізними очима.— Радіти треба, а не журитись. Ось на цьому самому місці з смертю боровся він... Ні, внучку, не задихнувся, не помер він, а вознісся...

— Авжеж, авжеж... — хвилювався я. — Посидь-но в оцій ямі, закопаний до горла та ще й ледве живий!.. Як це — вознісся?

— Отак і вознісся. Прийшов пан вранці, дивиться, а Ромашиної голови нема і навіть сліду від ями нема. А тут цілісіньку ніч калатайло ходив із собакою. Він — у ноги панові та з переляку тремтить і в словах плутається. Пан — з палицею на нього: «Прокараулив, прослав, негіднику, сякий-такий!.. Ось я тебе закопаю замість утікача...» Стогне калатайло та й одне торочить: «Ангели позлітали з неба, пане, в білих одіяннях... І легше легкого взяли його, Ромашу, та й вознесли... І ноги, і руки, і язик мені відібрало, і світ мені потьмарився. А тут і собака кудись щез». Натішився над ним пан — мало не до смерті дубцем своїм побив і рев зчинив на весь світ

двір. Позбігалися всі дворові, зграї собак спустили, все село сполошили: знайти Ромашу, хоч би де його сховали... Кожну хату, кожний гарман винищпорили. І собаки скрізь усе винюхали — та ніякого сліду не знайшли. І наче чудо сталося: собаки, мов навмисне, хатинку мужичиська, з яким Парушу повінчали, оббігали, а пан навіть погребував заглянути на блаженке подвір'ячко. Тільки зустрів його на колінах жebraк жebraком отой мужичисько, тиче лобом у землю, а поруч нього й молодиця на колінах стоїть і голову низько схилила, слізьми заливається. Тиче палицею перед ними пан і ричить: «Ось твое кохання на все життя. Плюнув я на хамську іскру — і нема її. А смерда отого я на хресті розіпну або собаками зацькую...» Багато тоді люду постраждало! Стариків навіть не щадив отой нелюд — сікли все село з краю в край. І знову — чудо: ні мужичиська, ні молодиці й пальцем не торкнули, наче вони оглашенні були. А Ромаша так і розтанув без сліду й без слуху. Пані відтоді немов стерялася — з хоромів не виходила, а тільки-но пан з'являвся перед нею, вона замертво падала.

— А хто ж врятував Ромашу, бабусю?

Вона просто й спокійно відповіла:

— Як хто? Ачей, сама Паруша. З чоловіком своїм невільним визволила його й виходила.

— А навіщо ж оте біле одіяння?

— Невже не догадався, цвіте маковий? Нагодись тут калатайло або кати — вони б пам'яті позбулися. Це так само, як ангели біля Христового гробу воїнів поразили...

— Ну, а потім? Куди він подівся?

— У безвість. Ми ж передавали опальних по людях нашої віри з рук на руки. Так він міг піти на край світу. Любов людська не згорає, як неопалима купина. Такій людині, як Ромаша, усі путі-дороги стелилися до вольності. Ну, ходімо позбираємо і чебрецю, й полину гіркого...

XXVI

Студент Антін Макарович лікував хворих до осіннього холоду й дощів. У сірій тужурочці, в чоботах, з маленьким чемоданчиком у руці, він ішов по вулиці жваво, легко і якомсь весело, наче знав, що в кожній хаті стрі-

нуть його привітно й з подякою: адже він під час голодного, холерного літа зцілив і поставив на ноги не тільки мою матір, а й бабусю Анну, і Сьому, якого мало не спалила пропасниця, і багатьох чоловіків і жінок. Жив він подавньому при панському дворі, учив паненят, але щодня ходив по хатах, де лежали хворі. Холеру він вигнав з села, але від голоду люди довго ще валялися в тифу й мучилися животами. І пізніше — в дощ, у грязюку, під холодним вітром — він так само охоче ходив по селу, розмахуючи своїм чемоданчиком і не помічаючи ні грязюки, ні зливи, хоч з картуза збігали на його русяву борідку струмочки води, а шинель ставала важкою й луб'яною. І коли стрічав кого-небудь на вулиці або біля хати, весело гукав:

— Здоров був, Полікарповичу! Чи все гаразд у сім'ї? Як назад ітиму, зайду побалакати.

Хоч він і не брав участі в літніх подіях, але зустрічався з ватажками в сонну пору за селом, як мені самому доводилося бачити. Подейкували, що він і молодого Ізмайлова умовляв роздати частину хліба з панських засіків, щоб врятувати селян від голодної смерті. Ходив він часто пішки й у Ключі, до Єрмолаєвих, у яких здружився з горбатеньким братом Михайла Сергійовича — мировим суддею — і разом з ним добився, щоб Єрмолаєв виділив із своїх запасів хліб для найбідніших селян.

Коли приїхала вчителька, Антін одразу ж унадився до неї. Виявилось, що вони раніше приятелювали й зустрічалися, як жених і наречена.

Спускаючись з панської гори на село, він іноді заходив до нас — провідати матір. Так він не забував навідуватися до всіх, кого вилікував, і вважав їх за свою «рідню». Входив він до нас у хату несподівано, якимось по-хлоп'ячому перестрибуючи з сіней через високий поріг і низько нахиляючись, щоб не вдаритися головою об навірок. І вже з порога кричав:

— Бачу, бачу, Насте, — жива, здорова! От і добре, і я задоволений.

Мати з радісним переляком кидалась до нього назустріч і співучо примовляла:

— Ой, лишенько! Гість-бо який дорогий та бажаний!

Він миттю ставив на лаву свій чемоданчик, кидав поряд з ним картуз і, хапаючи руки матері, з посмішкою вдивлявся їй в обличчя.

— Ну, як же мені не радіти, коли я зустрічаюсь з людиною, яку видер у смерті? В кожній хаті зустрічають мене близькі люди. В Моревці хотіли мене самосудом розтерзати. Та й тут дрючки готували. А тепер і там і тут я — мов у рідній сім'ї.

Мати розвітала перед ним і з трепетним щастям в очах лепетала крізь сльози:

— Ти мене, Антоне Макаровичу, з мертвих воскресив, себе не шкодував. А смерть — вона ж і тобі косою загрожувала.

— Смерть тікає від мене, як чорт від ладану. На те я й лікар, щоб з хворобами та з смертю боротися. А коли ти ось народилася заново з моєю допомогою, мене вже не забудеш.

— Не те що не забуду, Антоне Макаровичу, а ніколи ти в душі не згаснеш.

— Ну, як же мені не радіти, Насте? У мене сила близьких людей! І чим більше їх назбирується, тим легше жити.

Він і мене не забував, поплескував по плечу й підбадьорював:

— Вчися, любчику, і не журись! Щастя добувається в бою.

Мати не відривала сяючих очей від обличчя Антона Макаровича і дуже хороше, легко, задушевно говорила йому співливим голосом:

— Дай господь тобі щастя та незгасного кохання з Оленонькою, Антоне Макаровичу. Без кохання, без радості життя, бач, неволя.

Він запросто, по-рідному, цілував її і йшов собі, як добрий молодець у казці.

І я вірив, що і в нас, і в Моревці, і в Ключах він був усім рідний. А скільки дітвори грається тепер на вулиці! Без його лікування, напучувань і догляду вони лежали б у могилках.

Щодня вечорами він приходив до Олени Григорівни й просиджував у неї до пізньої ночі. А то обоє вони засиджувалися в Кості, якому він лікував зламану руку та хворі груди. Рука так і залишилася в Кості покаліченою, і від сухот він не вилікувався, але став виходити в свята до парубків і молодих дядьків, які збиралися на гірці, куди звичайно виходили на гулі й дівки з молодичцями. Так само, як і раніше, він перший заспівував

пісень, хоч голос у нього вже був не колишній, а глухий і слабкий, з відсапуванням. З ним поводитись обережно, наче боялися штовхнути його й пошкодити руку. А сам він був не від того, щоб і потанцювати під гармошку. Та найчастіше дядьки й дорослі парубки сідали навколо нього на бляклу осінню траву й розпитували про те, як його та Тихона з Ольхою, з Ісаєм та Гордієм терзали в стані, в арештантській в'язниці, як усіх, зв'язаних вірвочками, побитих до крові, кидали на вози, як вивольяла його Феня та як волокли його, ледве живого, на допити до станового. Можливо, тому, що Костя не був приписаний до нашого села і його вважали стороннім, а можливо, і тому, що лють свою становий зігнав і на Фені — і їй дісталось від його нагая,—він викинув Костю з в'язниці їй на руки. Вона привезла його додому на попутних підводах. Але розповідав він про себе без скарги, без лютої образи, наче про когось іншого, і це так впливало на дядьків, що вони навіть схоплювались від мстивої люті або били кулаками по траві. Коли ж він любовно говорив про Тихона, як він і в стані відбивався від поліцейських і вони відлітали від нього сторчака, усі реготали, розмахували руками, а запальніші схоплювались на коліна й торжествували:

— Ух, молодець який! Ну, та й бойовий мужик!

А дехто зітхав гірко:

— Ольхи ось шкода... Загине парубок... Надто вже шалений... Себе забуває і безжальний до себе.

— Сиротою ріс... Хто його жалів? Ну, і йому жаліти себе нічого... І втрачати нічого...

Такими вечорами приходив іноді разом з конторником, гармоністом Гороховим, і Антін Макарович. Приходив він начебто так — для розваги, знічев'я, але дядьки й парубки щільно обступали його і закидали запиганнями. Горохов відходив до дівчат та молодиць і дзвінко розсипав там танцювальні трелі. І ми з Кузярем уже знали, що Горохов навмисне награвав танки, щоб Антін Макарович міг нишком поговорити з дядьками. Дядьки звичайно проганяли нас, але ми примудрялися непомітно підкрадатися до них у той час, коли вони захоплювались розмовою. Найчастіше вони просили його поклопотатися перед панами, щоб ті виправдали Тихона з товаришами й усіх ключівських селян: адже сам Ізмай-

лов і сам Єрмолаєв відчинили свої амбари й пороздавали хліб селянам. Антін Макарович жартував:

— Та воно самі, тільки хто їх примусив сісти не в свої сани?.. З своєї доброї волі вони вам і зернини не дали б.

І серйозно обіцяв:

— Клопочемось, клопочемось... Ми з молодим Дмитром Дмитровичем вже розмовляємо з горбатеньким — з мировим суддею... Він подає нам надії.

І докоряв їм з насмішечкою:

— Ех ви... мужики, мужики!.. Недаремно говориться: що село, то й своє прясло. Домовленості у вас нема. А треба битися не селом, а повітом та цілою губернією... Завжди вас битимуть і поодинці в'язатимуть... Ну, і сік-тимуть кожного...

Дядьки погоджувались:

— Та чорти його знають... Хіба домовишся... Син з батьком, брат з братом не домовляються, а сусіди ж — за тинами. До того йдеться, що Івагін з Стодневим розоряють гнилі тини... Онде Івагін і хати ламає... Не буде гнізда, ні за що буде вхопитися — люд і полізе на рожен.

Одного разу мене підхопив під руку Горохов і сказав по секрету:

— Маша листа надіслала. Вона — на Кавказі. Кличе мене до себе. Вам кланяється. Кепсько їй там без паспорта... Ну, та я їй дістав у однієї вдови... Скажи про це матері — нехай не тривожиться.

Та мати й не тривожилась. Вона тільки зітхнула й поаздрила Маші:

— Щаслива вона яка!

Хоч я з батьком і матір'ю «змішався» з мирськими, не «очистився» і не «примирився» з «правовірною общиною», тобто не молився по ліствичці й не сповідався у смердячого старигана настоятеля, — все ж іноді я заходив до молитовні, що тулилася в порожній старенькій хаті Серьоги Каляганова, загарбаній Митрієм Стодневим. Він благочестиво поступився нею під молитовню, але наклав на парафіян «натуру» — вносити йому шоосені по гарнцю жита «з диму». Мене тягло до молитовні — співати «ірмоси» та «кондаки». Я й раніше з приємністю співав ці «стихіри», побожно простоюючи на лаві біля аналоя цілі години. Наспіві ці на різні «гласи» мені дуже подобались, особливо на «вторий» та «осьмий». Мене як

«отрока» допускали до аналоя, «прощаючи мою нечистоту» за «дзвінкий, ангельський» голосок. Кузяр і Сьома не співали: у них голоси були «неправедні» — фальшиві, — та й охоти в них не було до «божественного співу», а ходили вони на «стояння» за звичаєм, для порядку. Біля аналоя звичайно стояв Тит і гугняво читав псалтир. Він перший заспівував ірмоси сишлим і бридким від нежитю голосом.

Але не тільки потреба співу вабила мене до молитовні. Ми з Кузарем задовго до «часів» — до обідні — прибігали слухати так звану «бесіду» — читання повчань та тлумачення їх Яковом і його суперечки з деякими стариками, що застигли в своїх стародавніх «уставах» і, як дідусь Хома, не терпіли «борзих» і «лукавих» думок. І ми торжествували з Кузарем, коли Яків «різав» цих стариків текстами з повчань.

Іноді ми з матір'ю навідувались до Каті. В хаті у всьому відчувалася тільки вона: старий лежав на печі, а стара, глуха, зморщена, безмовна, звичайно сиділа в куточку й розбирала мички куделі або в'язала дротиком рукавички. А одного разу вона возилася з великим полотнищем, важко підводилася, прикладала його до грудей, примірюючи на свій зріст, і скрипучим, дряхлим голоском наспівувала щось схоже на голосіння. Катя з усмішкою пояснила:

— Саван собі готує — вмирати зібралася.

І щоразу я заставав Якова за столом, на покуті, над товстою книгою з різноколірними закладками.

Дуже яскраво залишився в пам'яті один з отаких днів, коли Яків здався мені не звичайним мужиком, а натхненим, гнівним пророком. Схилившись над книгою, він докірливо хитав головою й бурмотів щось. Катя, посміюючись, крикнула:

— Хіба не бачиш? Гості прийшли. Лихо мені з ним, тільки й порпається в оцих книгах, мов півень у смітті.

Він швидко виліз з-за стола й дуже привітно зустрів нас. Як розторопний господар, він гостинно розпорядився:

— Катерино, Катьоно, самовар став! Треба почастивати дорогих гостоньків. Сідай, Настасіє Михайлівно, із синопком. Надто вже рідко нас відвідуєш.

А Катя удавано сердито підвела голову і з загонистим обличчям осадила його:

— Ну, розсипався бісером, говорун! Радий нагоді пометушитись.

Мати — малоросла — обняла велику Катю, палко відмовилась від чаю і скоромовкою попросила її не турбувати Якова.

— Ми і в себе чаюємо вранці та ввечері. А я до вас погомоніти, порадитися прийшла. — І, підштовхуючи Катю до хижки, похвалила її: — Чистота яка у вас, Катю! І дух хороший. Страх люблю охайних людей!

Катя, якій це лестило, посміювалась:

— Ачей, у тебе заразу цю й підхопила. Пам'ятаеш, як ти підлоги в матінки та в батечка скребла та віконця протирала, та все з пісенькою, з примовками? А тато з Титком навмисне грязюку на ногах носили. Мамця хоч і пнівалась, а сказати боялася. Тільки Паруша татонька безстрашно викривала та совістила. Ну, мені все це на користь і пішло.

Яків чванився перед нами:

— У мене Катьона мов краля в хоромах, — все на ній держиться, усім порядкує й навіть мене, мов дзигу, крутить. А я дивлюсь на неї та радію: і дружина — як рожка, й робітниця — гожа, і хазяйка — хороша.

І підморгуючи матері, щасливий, жартував:

— Вже й до тьми собі не візьму, хто на кому оженився — чи то я на ній, чи то вона на мені.

Катя безцеремонно жартувала:

— Ти на мені — уві сні, а я на тобі — наяву.

Мати сміялась, любуючись ними обома, і заздрісно дивувалась:

— Ачей-бо ви обоє які радісні!

Яків у чистій сорочці, підтягнутий, вихвалявся Катєю:

— Це ось у ній вся сила. Вона мене немов у купелі скупала й живою водою напоїла. Тітонька Паруша приходить — не нарадується. «Без розумної, — каже, — та без владної хазяйки дім — сирота, а то й содом. Тобі, Якове, Катя, як жар-цвіт на Івана Купала, дісталася й щастя принесла. Молодість, — каже, — у мене була лиха, кохання — на хресті розіп'яте». Вона до мене приходить читання та тлумачення моє слухати. Воно й раніше до друкованого та книжок у мене спокуса була, та під спудом держалося, а тепереньки я, наче на крилах, піднісся.

— Ну, іди, йди, говорун, докопуйся там до вішого:

слова в книгах своїх, — гримнула на нього Катя, — а ми з невісткою в хижці пошепочемося. І Федяньку під своє крильце візьми, він же теж книжками отими, мов пір'ям, обріс.

Вона підхопила матір під руку, і вони зникли в хижці, та ще й зачинили за собою двері.

— Справді, ану ходімо, читець, почитаємо та потлумачимо. Тут, у наших усяких тлумачниках, знайшов я такі словеса, що їх наші начотчики та вороги-настоятелі приховували від темних людей. А правду-істину не сховати — вона й з погані та з олжі димочком та вогником виявиться. А книги різні бувають: одні олжі та кривді служать, інші світло правди в рядках своїх нетлінно несуть. Ну, а в оцих ось товстих книгах, у повчаннях святих отців, у словах мудрості різних наставників правду, бач, засипано, закидано гноем олжі та обману, щоб дуриати народ заради мамони та влади над людиною. Ось і виходить, що правду треба шукати та викопувати.

Колишній парубок, мовчазний Яшка, незграбний, зайвий серед сільських парубків, здавався мені недоумком, якого зовсім не помічали ні дівки, ні женихи, а інколи глузували з нього на гуляннях. Я згадав, який він був кумедний на зелені свята, коли молодь ходила в березовий гай сплітати вінки, і як ми з Кузярем, видершись на березу, злякали його з Катєю. Але тепер переді мною був інший чоловік: спритний, сміливий у суперечках, сильний у своїх думках.

Він посадовив мене біля себе, відсунув товсту книгу й висмикнув з купи таких же товстих книг у дерев'яних оправах з металічними застіжками невеличку стару книгу в покороблений товстокартонній оправі. Він обережно розгорнув її на першій сторінці й прочитав: «Цветнік». Книгу було написано слов'янськими буквами від руки якимсь, мабуть, подвижником, що обрав цю працю як праведне діло. Титульна сторінка була оздоблена тонкою мереживною в'яззю, а перша буква тексту, така ж химерна, схожа була на різьблений наличник. Видно було, що переписувач працював захоплено й вправно, як натхненний художник.

— Книгу цю, Федю, написано під час лихоліття — в годину нашестя двонадесяти язиків, — вісімдесят років тому. І перше слово в ній — про антихриста. Це — для народу антихрист, а для управителів — панів та бага-

тійв — друг і союзник. Кров російська, мужицька наша кров, лилася рікою.

Я не витримав і уточнив:

— Це французи. Лермонтов навіть пісню створив — «Бородіно».

— Так от, — перебив мене Яків, — що ж у цій книзі написано? Цветнік то воно цветнік, та квіти, бач, гноєм закидані, а на гною — погані гриби. Попи та ченці-здиришки гній свій хрестом та кадилом осіняли й видавали за благодать. А такі простаки та легковіри, як оцеї переписувач, самі зосліпу служили антихристові. І наша община та церква тільки на цьому легковір'ї й стоїть. А хто всім командує? У нас — Митрій Стоднев, у церковників — піп та Сергій Івагін, староста Пантелій з Максимом-однооком, та з соцькими, та урядниками, а над ними та з ними — пани. І все-таки, хоч як закидають сміттям та блювотинням своїм слово істини, воно нетлінне: розкопаш оці купи тліну й мерзоти, воно й спалахне й засяє, як зіронька. А знайти його та зрозуміти ще й до чого — страх як важко. Слово істини шукати треба, Федю, все життя шукати, воно — в полоні у фарисеїв та здирищиків. Читай-но оце зачало!

Він розгорнув по закладці книгу в середині й тицьнув пальцем у червону букву. Аркуші книги були жовті, наче воскові, а рядки в'їдалися в папір жирно. І ці великі букви, схожі на старезних бабів у молитовні, і сердиті слова з титлами, як беззубі діти, завжди тривожили й гнітили мене незрозумілою мертвою мовою, що в ній, як у чаклунських заклинаннях, таїлося щось небезпечно, гнітюче.

— «Благообразен много, зело строен, — читав я запинаючись, — тіх во всем. Со гневом не речеть і не явился унил, но всегда весел і всяцем образом ученія прельстить весь мир».

— Стривай! — урвав мене Яків і прикрив долонею сторінку. — Зрозумів, що прочитав? Пізнаєш тих, про кого написано?

Від цієї тарабарщини я враз отупів і на запитання Якова не відповів. Але він немов не помітив мого трудно-го мовчання і з жвавістю людини, яка розкрила смисл цієї нісенітничі й побачила за нею живих знайомих людей, ошелешив мене:

— Це ж, любий чоловіче, Митрій Стоднев: «благооб-

разен, зело строєн, тіх...» Ну, та й про попа теж. Яка ж їхня влада? Читай про це ось тут.

Він перегорнув кілька аркушів і знову тицьнув пальцем у рядки. Обличчя його в молодій борідці лукаво посміхалось, наче в цьому місці книги була приготовлена мені разюча несподіванка. Я знову читав, насилу розбираючи нечувані слова, запинаючись і інколи перекручуючи текст:

— «...Глади і труси, смятеніє людем на землі. Небо не дає дождя, і земля уже паки не дає жита. Увянуть доброта лица, всякие плоти будуть яко мертві. На путех — трупія, на цестах — смрад і в домех — смрад, на цестах — алчба і жажда. Цеста же — путь наречеться: на путех — горе, і в домех — горе. Тогда кто каждо друг друга с плачем сретает».

— Ось! — знову перебив мене Яків, викривально вказуючи пальцями на вікно. — Це було у нас влітку? Було й буде. Голод, хвороби, холера, смерть — «трупія на путех і в домех». Антихристи кажуть: за гріхи — кара господня. За чії гріхи? За гріхи неімущих? А чому за всі смертні гріхи нема кари на Стодневих та Івагіних? Пан нашкодив, а старця повісили, братці! Бачиш ось тут у кінці сказано: все це «область скверного владичества антихриста». А вони і є антихристи. Не забувай, що читав. Дивись!

Він підскочив до мене з гарячковою поспішністю, пошукав закладку й розгорнув далі, в кінці книги. Він розпалився і, як завзятий сперечальник, наполегливо доводив свою правду, витягаючи її з творів тих же «святих отець», якими користувався, щоб переконати парафіян в іншій правді, красномовець Митрій Стоднів. Очі у Якова блищали, на вилицях спалахнули червоні плями, навіть руки тремтіли в нього від збудження та від протестуючого гніву проти нечестивих беззаконників і лицемірів. Він уже забув, що я тільки хлопчик, а дивився на мене, як на свого супротивника або як на людину, обмануту антихристом. Мені було й неприємно від його натхненних наскоків, і цікаво спостерігати, як він викриває фарисеїв та мерзенних володарів у смертних гріхах проти знедолених ними людей.

— Дивись! Читай і думай. Бери, як воно написано, а не тлумач на свій лад — криво та олживо. Читай.

Але він сам став читати із злорадним нетерпінням:

— «Воздохнуть і вострепещуть царії земстії, і князі велиці, і воеводи, і весь сан багатих, елико їх есть при-

тязаніє много иметі на земле неправдою...» А далі що? Тут уже просто не в брову, а в око: «і горе будет властелинам неправедним, не токмо делом насилующим і ранами казньщим... но одеянія і пищі не дающим і гладом морящим... Зане наста отмщеніє, і будуть окаяннії тії в страхе велице... руди їх і нози вострясуться, і власи глав їх восстануть... И паки люте вам, богатим...» А це все кому погрози? Відома річ, усім душогубам та мерзенній владі. А від кого погрози? Сам бачиш. А коли не бачиш — думай. Від народу — від знедолених, голодних, попрабованих, пушених з торбами... Отак воно... Бачиш, мудрість яка? Правда, бач, — ось вона. А її попи, та лжевчителі, та мерзенна влада січуть і розпинають. Виходить, усі наші великомученики — Микитонька, Петя Стоднев, Тихін, Ольоха... і увесь наш безталанний люд — істинно праведні... Від них і відомщення.

Він сів за стіл, сердито захлопнув «Цветнік», поклав його в куток, під ікони, вдарив кулаком по столу й обурився:

— До чого довели! Через які невідомі муки женуть народ! Запам'ятай, що прочитав... «глад, мор, трупії в домех...» А від чого? Від мерзенного владицтва... Давно мене, ще коли парубком був, думи ці терзали... Мабуть, так і пророки з'являлися... Ну, тільки «вострепешуть» від страшного суду і багатії, і воєводи неправильні... Був Стенька Разін, був Ємеля Пугачов... та тільки не їм судилося все догори дном перекинути... Іде інший грізний судія... Всюди про нього з'являються знамення.. Знамення ці — мов білі птахи: літають з краю в край... Буде відомщення!.. Буде!..

Він знову вдарив кулаком по столу.

Стара сиділа в дальньому кутку і, мов нежива, мотала з пальців на лікоть вовняні нитки з двох клубків. Вона ніби не бачила нас, заглиблена в свої дряхлі думи.

З хижки вийшли Катя з матір'ю — обидві задоволені, усміхнені. Катя з робленою сварливістю крикнула:

— Ти чого це, Якове Івановичу, кулаками стукаєш? Ач, розбушувався! Страшний який! — і, показуючи на нього пальцем, вона похвалилася перед матір'ю: — Він у мене вже апостолом став... Бачиш, навіть перед хлопчиною, мов окріп, кипить, а в молитовні, як громобій, блискавки кидає. Вже й не знаю, чи слід мені дітей родити, — пожартувала вона з удаваним роздумом. — Боюсь, коли б

він, такий навіжений, не став дітлахами, як дрючками, битися. Від нього й так старики розбігаються.

Мати сміялась, любуючись ними обома.

— Господи, дивлюсь я на вас та й не надивлюсь... Правду кажуть: без любові й пісня не співається, й дім не будеється.

— Настасіє Михайлівно, любов красою дихає та квітами квітне. Жива любов — жива й душа наша. Воно хоч і тепер дівок продають і з серцем їхнім не радяться, але ж трава й з темниці земної до сонечка пробивається і розквітає жар-цвітом: без любові й життя нема.

— Ну, пішов, балакун, слова свої сріблом розсипати...

— А це тому, Катенько, що я й за тебе душу викладаю...

Мати радісно й заздрісно слухала їх і посміхалась крізь сльози.

— Ну, годі тобі жар роздмухувати! Ти тільки невістці серце роз'ятрив: у неї з братусем не любов була, а стусани та терзання. Її наші відлюдки до причини довели.

— Не буду, Катенько, мовчу... А ти, Настасіє Михайлівно, прости мені, Христа ради! І вже не осуди, приходь з Федею всякий день та всякий час для мир-бесіди.

Через сорок років цей «Цветнік» я знайшов у старому дідусевому виході, в купі різного мотлоху, і взяв із собою, як спогад про моє дитинство, про сільське моє життя-буття, про перші кроки мої в пізнанні життя.

XXVII

Минуло вже понад півстоліття, відколи я, підліток, заходив на «стояння» до молитовні, щоб поспівати в загальному хорі та послухати «пренія» в перерві між утренею та «годинами», але й зараз не забуті всі ці палкі спасенні суперечки. Всі вони зводилися до одного — до свого селянського життя-буття, до злиденного становища — до малоземелля, до неврожаїв, до голоднечі, до жебрацької своєї залежності від поміщиків та багатіїв. Та ці дні неврожаю й голодування з особливою люттю збуджували селян проти глитаїв і панів. Уже в зрілі роки я старався розібратися в цих сумбурних, крикливих суперечках, і приходив до висновку, що того літа сільський люд готовий був промити і панські й куркульські маетки. В нашій

губернії так воно й було: всюди спалахували бунти, в різних місцях відбувалися розгроми панських гнізд, підпали, забій худоби, і нерідко голодаючі села забирали хліб у поміщиків і куркулів. Але через те, що по повітах і волостях селяни виступали окремими селами і в різний час, поліція та земські верховоди легко розправлялися з бунтуючими селами й придушували повстання. Робітничий клас ще не був організований і не міг очолити та організувати селянський рух.

А неспокійна думка знедоленого селянина шукала відповіді на болісні питання і виходу з безнадії. Прямо й нещадно ставилося питання про багатство та бідність, кому має належати земля та що слід робити, щоб восторжествувала правда й справедливість. В ті дні ці питання пристрасно обговорювалися на зборах наших поморських сектантів. Перегортаючи старовинні рукописні книги — збірники викривальних «слів» і послань, написаних якимись бунтарями проти деспотів та лютого правопорядку, — я знову чую ці палкі викривання та заклики до боротьби з вуст Якова і Паруші.

Яків вражав усіх начитаністю: напам'ять говорив тексти й проти багатих, і проти церкви, і проти неправедних правителів або брав товсті книги з різноколірними стрічками-закладками і впевнено розгортав саме на тій сторінці, де був потрібний йому текст. Говорив він про злих суддів, про жадібність та лиходійство багатіїв-поміщиків і глитаїв, про антихристів-попів, які служать гнобителям правди, свідчать брехливо й самі переслідують трударів заради своєї мамони. І коли хто-небудь із справних дядьків заперечував йому, що за десятою заповіддю — гріх заздрити достатку ближнього, Яків з посмішкою сильного підводився з місця й вихоплював з купи книг товстий фоліант з мідними застіжками, переможно клацав ними і махав книгою, наче хотів ударити нею по голові того, хто заперечував. Але найчастіше він клав на аналой кілька книг та рукописів, строкатих від фіолетових рядків, тикав їх в обличчя збентеженому суперникові й кричав викривально:

— А що возвіщає блаженний Іполит-мученик у слові восьмому? «Пастирі яко же волци будуть, іноки і черноризці мерзкая вождедеють, багатії немилосердієм одіються...» Є це чи нема? Х хто вони? «Словом — богобоязненні, а дели — нечестиві». А що сказано про:

бідних та страждених? «Воїстину, братіє, тесно єсть нам отовсюду».

Усі згідливо кивали головами, зітхали, переглядалися й гули:

— Істинно так — тісно... І податися нікуди...

— Ото ж то... Хоч куди повернись — самі вовки. І не вовки, а лиходії та супостати, кати та багатії. Це про Митрія Стоднева сказано: «Словом богобоязненні, а дели— нечестиві». І про попів теж: «Пастирі волци будуть». Не будуть, а були і є.

Навіть дідусь Хома «похитнувся»: домашній розбрат, неврочай, голод зовсім доконали його. Він кинув своє подвір'я, ходив за гарманами по межах, довго стояв, наче божевільний, і плакав. А в молитовні, де люди дедалі частіше гомонили про своє безутішне життя-буття, такі, як Яків, з відлюдних мовчунів перетворювалися на надсадних сперечальників і гнули спину над книгами, вишукуючи викривальні для панів, глитаїв та властей тексти. Дідусь уважно вслухався в слова «святих отець» і кається:

— Ось і згадаєш Микиту Вуколича — за правду муки прийняв. А Митрій, як Никін, пес, лиходій, заушив його й стару його в могилу загнав. І я, грішний, з дурного розуму під дудку Стоднева танцював...

Діди й молодші дядьки викривали один одного в раболіпстві перед Стоднєвим, перед Сергієм Івагіним, навіть перед Максимом-однооким. А що всі були не без гріха, то кожний лаявся, як дідусь, і обвинувчав усіх у тому, що вони душу вбили.

Паруша по-жіночому скромно сиділа на лаві біля задньої стіни в гурті старух і, слухаючи, дивилася на дядьків владними й тямущими очима. Я мимоволі стежив за нею, тому що її одверто правдиві очі бачили кожного, і по них можна було судити про чоловіка — відданий він чи шелихвіст, розумний чи базіка, боягуз чи міцної вдачі.

Одного разу Яків вийняв з купи своїх книг зібганий папір і прочитав у ньому, що трудовим селянам треба об'єднатися в дружну сім'ю й боротися за землю та волю, добиватися відібрання без викупу всієї землі в поміщиків і куркулів. Всі в молитовні стривожилися із переляку навіть зацікавилися. Такі папірці й раніше ходили в селі по руках, але поліція налітала несподівано й перекидала все догори дном — і в хатах, і у виходах, і на гарманах.

Деякі дядьки важко підвелись і, кречучи, зітхаючи, сугуло пішли до дверей.

Паруша стукнула своїм костуром і владно крикнула чоловічим своїм голосом:

— Ану, ану, мужики! Куди це ви пішли?

— Та воно... справи, домашність... До стояння повернемось.

А Паруша з суворою насмішкою біла їх своїми важкими словами:

— До стояння теж готуватися треба. Боягузтво — не праведне діло, не подвиг, а криводушність. Якщо надягли шюлом та підперезалися мечем заради правди, ідіть со-вісливо, вінців вам тут не обрести. А який заповіт дав великомученик Аввакум? Чули? «Аще би не білі борци, не дани білі би венци». В посланні цьому про це й сказано — про нашу нужду й правду. Аввакум, бач, супроти царя не побоявся йти і в пики слуг його плював. Ось як треба жити. Спереду ви — братії, а ззаду, бач, татії.

Яків дивився на неї, спираючись ліктем на аналой, і посміхався. Він спробував відмахнутися від сторопілих дядьків, які винувато тупцяли біля дверей.

— Та нехай ідуть, тітонько Парушо... Юда теж пішов з тайної вечері, а його тільки очима провели. Зате дізнався, хто є зрадник.

Але Паруша й на нього накинулася, постукуючи костуром:

— Ти, Яшенько, молодий ще чорнити людей безчестям. Які ж вони зрадники? Побоялися вони тільки твоєї праведної грамотки. Адже правда з грозою та громом по землі йде, і не кожний її зустрічає без страху та трепету. Залишіться, мужики, від блискавки не врятуешся: вона всюди знайде, хоч би де сховалися. Не забувайте Микитоньку з товаришами. Не розбирає вона, хто — мирський, хто — поморський, аби чиста совість була.

Але дядьки все-таки втекли з хати. Паруша провела їх жорсткими очима й несподівано затряслась від сміху. А Яків ехидно посміхався й з побоюванням поглядав на двері. Він захлопнув книги з рукописними посланнями, відніс у передній куток і загорнув їх у велику кубову хустку.

Тривожне мурмотіння не припинялося, і я бачив, що й старі й молоді були наче вжалені листівкою. Збудора-

жила їх і втеча купки дядьків. Декому хотілося піти слідом за ними, але Парушині слова пришили їх до місця. Малограмотний і малорозумний настоятель, старенезний дідуган, незадоволено бурчав:

— Слово боже треба б слухати... з благочестям... а ми мирською суетою супостата тішимо...

А Яків, розпалений словами Паруші, з нечуваною красномовністю проголошував:

— Ти, настоятелю, тільки й жив під началом Стоднева. А Стоднев не бога, а мамону славить. Заради здобичі та грабунку і брата свого, мов Каїн, занапастив — у кайдани закував. Ось воно те боже слово в устах Митрія Стоднева на яке лиходійство обернулося! Хто Серьогу Каляганова зжер? Хто знедолив нас — угіддя наші видер та кров'ю мучеників полив? Ось для якої підступності боже слово в нього, у лиходія, служить. Він село, бач, покинув святим угодникам, а вірówki на шиї в селян міцно затягнув. Йому, жмикрутові, і поліція вірою-правдою служить. Невже ви забули, що влітку було? Невже у вас совість чиста й думки нема про братів наших, про мучеників? Де вони? В заушенні, під замком, суду чекають... Хто їх заушив, хто на терзання кинув? Він же, людогубець. Йому тісно тут стало: у місті йому, бач, просторіше баришничати, нашим же хлібом торгувати. Його, бач, нема, а місце його посів Сергій Івагін — такий же вовк, та ще староста Пантелій з Максимом Сусіним на додачу. Ні, настоятелю, божа правда не упокорстувати велить, а бути борцями. І добре тітонька Паруша слова протопопа Аввакума згадала: «Аще би не билі борци, не дани билі би венци». Поклонятися вірówці на шиї нашій ми не будемо, а зашморг цей обірвати та скинути треба та ногами розтопати. Як сказано в писанні: «не спіте ночами, бдіте с зажженними светильниками!» Правда — вона невгасима. Її женуть, її топчуть, а вона горить невидимо і всякими шляхами в душу проникає словом, і ділом, і помислом, — і ось хоч би оцими таємними посланнями.

І ця красномовність Якова, перейнята палким переконанням, нечувана мною ніколи, впливала на селян з невідпорною силою: кожне його слово було зрозуміле й відгукувалося в душі стародавніми думками про бідність, про безталання, про несправедливість. Своїми словами Яків ятрив їх болі та бентежні думки і вселяв у них

бажані надії й тривожні передчуття неминучих подій. Якщо вже такий смирний і непоказний парубок, як Яків, заговорив і чудом з німого став гнівним підбурювачем і проповідником, спокою та миру не буде: людей уже більше не приборкаєш, у темний хлів не заженеш, як баранів. Недаремно була спроба захопити землю в Ізмайлова, не думаючи про розправи властей. Багато люду порозбігалося з села й позабивало свої хати, а землі не побільшало — усі надільні стяги опинилися в загребущих руках Івагіна та старости Пантелія, а хати Івагін по колоді вивіз на гринджолах до себе на поле і збудував там хутір, як поміщик. Ворожнеча й ненависть до глитаїв та пана зростала й рвалася назовні багато років, а тепер, як весняна вода, кипить і ламає кригу.

Можливо, Яків тому «отверз свої уста» і нечувано сміливо разив глитаїв та панів, що був певний у міцності звичаю общини — мовчати, не шкодити одне одному, не називати імен і, хоч би що діялося в «зібранні», суворо додержувати таємниці. Минулих років, коли общину тримав у своїх руках Митрій Стоднев, старики в усьому йому корилися, смиренно крєтали й зітхали під його гнітом, обплутані неоплатними боргами, а молоді дядьки та парубки після «стояння» намагалися втекти з молитовні, щоб не відчувати на собі чіпкої «длані пастиря» і не чути його обвинувачень у гріхах. Тепер же община, яка йому вже була не потрібна в його баришництві, передана була під начало його боржникові й відданому рабу, щоб він тримав її у покорі: йому потрібні були кабальні робітники на землі, купленій у Ізмайлова, та на угідді з надільних стяг, відібраних у боржників. Як і в пана, на хуторі в нього були і плуги, і рядові сіялки, і механічна молотарка, і косарки.

Тепер община вже не відчувала чіпких і гострих пазурів Стоднева. Молоді дядьки вже не тікали в перервах між «стояннями», а «бесіди» вони перетворювали на «спренія», на розмови про сільські справи, затяжні суперечки про те, як жити далі, в чому причина їх розору, як вирватися з кабали глитаїв та пана, як визволитися з пут кругової поруки... Кінець кінцем все упиралося в малоземелля, в самовладдя поміщиків і поліції. І щоразу хто-небудь повідомляв про «заколот» у губернії та сусідніх повітах, про розправи поліції, про підпали маєтків, про «підкидні листівки», що закликають до за-

гальної згоди всіх селян — бідняків і батраків,— щоб дружньою стіною битися з багатіями та владою за землю і волю.

Але дядьки й парубки збиралися не тут, не в молитовні, а на гарманах або в лошовинках за нижньою переією. А в молитовні влаштовувалися особливі «бесіди» в середовищі поморців, які прихильні були до мертвої букви всяких «правил», встановлених «древнім благочестям» для «кеновій» — для скитського співжиття. На цих «бесідах» слово боже тлумачилося вже не по-стодневському, не втовкмачувалося вже смирення, терпіння, рабська покірливість і шанування багатства, знатності та власті передержащої, а підбиралися й тлумачилися тексти, що викривали своєкорисливість та жадність глитаїв і власті імущих та закликали не до миру з ними, а до меча проти них. А через те, що священні старослов'янські тексти завжди сприймалися як богонатхненна мудрість, то всіх вони одразу ж скоряли й тривожили. Для бідняків і для всіх, хто потрапив у безнадійну кабалу, ці «бесіди» були і втіхою, і надією, пробуджували в них почуття обурення. І коли Яків читав окремі місця з життя протопопа Аввакума про сміливі й зухвалі його викривання і впертість його в боротьбі з царем та Никсоном, про його витривалість і стійкість в роки переслідувань і мук,— все це вражало і старих і молодих. Я випросив у Якова цю рукописну книгу «Житія», і ми з Кузярем читали й перечитували її. Божественого ми в ній нічого не знайшли, і, коли раптом натрапляли на лайку Аввакума та на слова, які друком не допускалися, а говорилися лише на вулиці, Аввакум уявлявся нам одчайдушною людиною, справжнім бунтарем, який відстоював свою правду, не боячись ніяких кар і розправ, і борювся з властями гордо й невідступно, а власті боялися його й тримали в льосі на цепу. Але й з льоху грізний голос його лунав по всій Росії.

— Оце так, братіку!—вражався Кузяр, і очі його спалахували від захвату.— Оце людина! Яшка он який снулий був, а тепер — дивино, просто на рожен пре. Це Аввакум у нього вселився.

Я думав так само, як і мій друг Кузяр. І мріяв бути таким же доблесним і завзятим бійцем, як Аввакум.

Не тільки поморці, а все село дивувалося, розмовляючи про Яшчине переродження. Одні твердили, що це

бешкетна й норовлива Катя збунтувала його — розпалила в ньому приховані думки й приборкані благочестивою сім'єю пристрасті. Інші вважали, що він зачитався біблією, і в нього ум за розум зайшов. Ще інші були певні, що Яків спізнався з студентом-лікарем. Але Паруша з суворою насмішкою спростовувала всі ці пересуди:

— Годі вам дурниці верзти! Мало ви бідували, чи що? Хіба мало неврожаїв на голих клаптях зазнали? Тут і дитина задумається та закричить несамовито. А скільки в нас хороших людей перестраждало заради правди? Згадайте-но? Яша хоч теля був, а душею страждав і в слові божему шукав утіхи й праведного суду. А вона, правда ота, завжди на кривду ополчається. Та й телятко росте і буй-туром стає. Катенька, бач, своїм вольним характером йому до пари.

XXVIII

Суд у жовтні виправдав усіх — і наших, і ключівських селян, тому що обидва пани — Ермолаєв і Ізмайлов — посвідчили, що вони самі відчинили засіки й на своїх підводах порозвозили хліб голодаючим. З нашого села не повернувся тільки Ольоха: він помер в острозі ще до суду. Скаргу Митрія Стоднева суд відхилив: Тихін довів папером за підписом Тетяни, що з нею була добровільна угода. Це підтвердили й свідки — сторонні дядьки-возії. На селі всі знали, що багато клопоталися за селян горбатенький брат Ермолаєва та Антін Макарович з молодим Ізмайловим, що обороняв їх безплатно якийсь адвокат, товариш горбатенького.

Одного разу в свято ми з Іванком пішли до Олени Григорівни слідом за Тихоном і Яковом. Хоч це було нечемно з нашого боку — самовільно встрявати в компанію дорослих, — але нам дуже хотілося послухати, про що розмовлятимуть люди в гостях у вчительки, та й Тихона хотілося побачити після його повернення з острогу. В кімнатці було багато гостей, усі сиділи за столом, а на столі кипів самоварчик, і пара кучерявим струмком біла в стелю. Тихін і Яків сиділи поруч у піджаках і чистих сорочках. Костя з підв'язаною рукою сидів навпроти них, поруч Фені, а вона влаштувалася біля самовара, за гос-

подиню. Олена Григорівна стояла біля Фені і, посміхаючись, слухала задиристу скоромовку Олександра Олексійовича Богданова.

— Вас життя нічого не навчило, Ниле Ниловичу,— ви селянина вже багато років палицею до раю свого хочете загнати. А селянин вас досі не розумів і не приймав. Ви йому казки-побреженьки розповідали про общину, а він людина твереза: журавлів у небі йому не обіцяй—подавай синицю в руки, та не ту, яка хвалилася, що море запалить. Цар Петро створив усі розкоші цієї общини, прижував селянина до тачки й приставив до нього лютого волосного, який вибивав з нього все, що тільки можна вибити. Ну, та й обдунив вас цар Петро.

Мил Милович повільно ходив по кімнатці, думаючи свої думи, і сам до себе ледве помітно посміхався в бороду. На слова Олександра Олексійовича він відповів добродушно й повчально, як нерозумному хлопчині-пустотнику.

— Знущатися з подвижників, які приносили в жертву життя своє за народну справу,— злочинно, юначе. Це герої, святі люди, а не базіки, не скоморохи, як ви, наприклад. Ці люди створили про общину велике вчення, подібно до евангелія стародавніх християн. Вони ходили в народ, як апостоли. І не тільки жертвували собою за селянську общину, а створювали общини людей великої віри.

Богданов посміювався, знизував плечима й відповідав, уриваючи тягучу мову Мила Миловича:

— Чому знущаюсь? Я поважаю подвижників. Я кажу про те, що було... Це велике вчення — чарівна казка й мрія... А що від цього залишилося?..

Тихін уважно прислухався до розмови вчителів і на-смішкувато дивився на Мила Миловича. Він спитав з виглядом простака:

— А де такі общини є, пане вчителю?

Богданов засміявся й поспішив відповісти:

— Вітром здуло... А з віруючих одних уже нема, а ті — далеко... Залишився лише один серед нас — Нил Нилович.

Олена Григорівна напалася на Богданова, хоч і посміхалась:

— Ти, Олександр, обережніше з Нилом Ниловичем, він прожив велике життя, не зраджує своїм переко-

нань. Я поважаю його. Ми повинні в нього вчитися, як бути непохитними в думках.

— Я теж поважаю сильних і непохитних людей, але в упертих заблудах не бачу заслуги.

А Тихін знову спитав Мила Миловича, вдивляючись у нього пильним сміхотливим поглядом:

— Невтямки мені, пане вчителю, про яку це ви селянську общину дбаєте?

Мил Милович, як і раніше не ображаючись, просто-душно відповів:

— Мені дбати про неї нема чого, чоловіче добрий; вона існує й зараз. Ви в ній живете.

Тихін оглянув усіх з подивом у недобрих очах.

— Навіщо ж я в острозі сидів? Виходить, і кругова порука — добро, і грабування селян — добро, і різки — добро, і неврожаї на душових стягах і голоднеча — добро?..

Мил Милович відізвався незворушно:

— Я, чоловіче добрий, не про це кажу...

— Як же не про це? Наша ж община, мир наш на цьому лише й стоїть. Ні вже, ви краще не дбайте про нас, ми вже самі як-небудь про себе подбаємо. У нас онде й попи обіцяють рай для всіх знедолених після смерті. А я ось вирішив в усі дні життя мого битися не на життя, а на смерть з панамі та глитаями. Та я й не сам: такий люд збирається скрізь не щодня, а щогодини. По острогу суджу, туди підкидали нашого брата без краю.

Олександр Олексійович засміявся.

— І виходить, що вчити вченого — тільки псувати. У мене ось теж добрі наставники — бідняки та батраки. Живу з ними в своїй школі однією сім'єю і їмо з одного казана. Вони наче змовились з Тихоном Кузьмичем: про те саме міркують і готові до будь-якої бійки. Така ось община мені до душі.

Ми з Іванком прихилилися спинами до задньої стіни, біля дверей, і не сміли сісти на вільні табуретки біля стола. Олена Григорівна підійшла до нас і мовчки, з ласкавою усмішкою вказала нам на ці табуретки. Вона обняла нас за плечі й повела до стола. Феня підвела вії, привітно закивала головою й налила шам по склянці чаю.

Тихін видався мені цього дня таким же міцно збитим,

кремезним, як і раніше, до його арешту, тільки обличчя стало сірим і трохи одутлим. Його руде, коротко обстрижене волосся й тверді зеленуваті очі стали ще більшими. Щось незгодливе й недобре застигло не тільки в обличчі, а наче й в усій його фігурі. Олена Григорівна вдивлялася в нього й вслухалася в його слова, коли він запитував або говорив сам, а говорив він рішуче й переконано. Мабуть, він багато передумав і багато вистраждав за кілька місяців тюрми.

Узгір'я перед вікнами сяяло пушистим снігом, а в повітрі пурхали легкі пластівці й повільно падали на землю. Небо було мохнате від снігопаду й здавалося низьким, не вище від хат верхньої перії. Від цього снігопаду в кімнатці було дуже світло й затишно, а білі подушки на ліжку та відслонені до луток занавісочки здавалися сліпучо срібlistими.

Яків, обстрижений кружальцем, сидів поважно, як у молитовні, але з Тихоном, очевидно, бачився і до цього не раз і багато про що домовився з ним—перебіжно переглядаючись, вони розуміли один одного без слів. До чаю він не доторкався: з мирського посуду пити заборонялося поморськими правилами. Тихін лягнув пальцем по його склянці й пожартував без посмішки:

— Ось теж община... поморська... Добра пастка для селян. Не миршитися, не змішуватися... Їсти й пити з свого посуду та слухатися настоятеля. Глигаї люблять попанувати в таких общинах. І виходить, що община ота панам служила, а тепер, коли воля, і куркулям служить.

Костя сидів кінець столу, за самоваром, біля Фені й мовчав. На Тихона дивився він з дружньою гордістю.

Яків відсунув склянку, підніс руку з розчепіреними пальцями й оглянув усіх дружелюбно, наче хотів обравувати кожного.

— Єднання наше поморське — тарганяче, Тихоне Кузьмичу. Сам знаєш. За давніх часів люди утискувані збиралися молитися про врятування від лиха й напасти та радитися про те, як боротися з мирськими володарями. А тепер і одне від одного благості не сподіваються: кожний покладається на свій пліт і поклоняється мідному п'ятакові. А з'явиться на вулиці піп та урядник — усі порозбігаються по своїх мазанках. Ось ти мене, Тихоне Кузьмичу, на сміх підняв. А воно ж не те нечисте та згубне, що входить в уста, а те, що з вуст виходить.

Він рішуче й збуджено схопив свою склянку прохоло-
лого чаю й великими ковтками випив до дна...

— Не в цьому закон і пророки. Цим закляттям нас
і держать різні Стодневи в своєму кріпацтві. Адже об-
ман буває сильніший за правду, а тенета міцніші за
капкани. Ось і кажуть: без воші нема мужицької душі.

Усі засміялись, а Богданов навіть у долоні заплескав,
але тут же вихопив книжечку з кишені й олівець.

— Запишу, запишу...

Олена Григорівна в захваті крикнула:

— Чудово! Дуже правильно!

А Тихін уперше посміхнувся й підморгнув Якову.

— То ж то я чув, що ти в своїй молитовні у божест-
вених книгах викриття проти багатіїв, попів і неправед-
них властей викопуеш.

Яків зовсім осмілів і з блиском в очах відповів пере-
конано:

— Правда тепер, бач, тільки підкидна.

Тихін під'юдив його:

— Стережись, коли б і тебе не зв'язали та в острог
не замкнули.

Яків хитренько прищурився й скромно віджартувався:

— Та вже якось мине нас чаша сія... Селяни наші
мовчати звичні, а проти слова божого хто повстане?
Ну, а слово істини нетлінне в душах наших.

Він говорив без запинки, як начотчик, але навіть мені
було зрозуміло, що, прикриваючись благочестям, він грає
словами.

Олена Григорівна дивилася на нього з видимою ціка-
вістю. У неї тремтіло підборіддя від стримуваного сміху.
Для неї Яків був новою людиною, шукачем правди, який
дійшов своєї мудрості власним розумом. Він любив кни-
гу й відчував насолоду в шуканнях дорогих слів у за-
гадковій слов'янській мові, як любитель розв'язувати
заплутані задачі.

Богданов теж слухав його з приємністю й незгасною
посмішкою і записував щось у своїй книжечці.

— Ось воно де, живе життя...— радів він.— Я живу
з таким людом у своїй школі й розумнішаю щодень. Він
не потребує благ, що їх хочуть нав'язати йому проповід-
ники общинного раю. А його справжній общинний світ
зв'язаний з ненависним старостою, мерзотником соцьким
і лицемірним попом.

Несподівано прозвенів обурений голос Кузяра:

— До мене позавчора вдерся наш соцький з аршинною книгою під пахвою. «Плати недоїмки та по круговій поруці нарахування на втікачів». Мамця завила й хотіла в ноги йому... а я її в комору загнав! З мене, мовляв, нічого не візьмеш: я — ще хлоп'ятко, на сході безгласний. «Ти, — каже, — хлоп'ятко, ось я з тебе й скину штаненятка». З мене, мовляв, тільки дірки скинеш. Пішов він і у дворі горлає: «З молотка пуцу весь твій дворисько та все шмаття...» А я вийшов з хати та в спину йому й регочу.

— Ой, Ваню! — розсміялась Олена Григорівна. — Небилиці вигадуєш. Та й негарзд впадати в мову дорослим.

Тихін захоотливо підтримав Іванка:

— Це правильно, вчителько! Він у нас самосильний хлопець — знає, що й до чого. Не бреше: соцький з хати до хати ходив з цією подушною книжкою. Мені він тільки здаля прокричав.

— А це тому, що він тебе, як вогню, боїться, — розохотився Куляр. — Одного разу з гори ти його скинув, а тепер коли б душу з нього не витряс.

Олена Григорівна похитала головою.

— Ну, Ва-аню! Як ти різко висловлюєшся!

Костя немов здригнувся й випростався. Обличчя його стало жорстоким, і очі мстиво спалахнули.

— Еге ж, треба було сікти й калічити нас, щоб ми стали розумнішими, щоб серце обпеклося на все життя. Після цієї науки я й страх втратив. Ось Феня теж може сказати, яких мук вона зазнала та як у цих муках заново народилася.

Феня просто й любовно сказала:

— Зате ти в мене живий залишився.

Олена Григорівна обняла її й поцілувала.

— Чудесна ти в мене жінка!..

Тихін міцно стиснув кулак, надавив ним на стіл і глянув на нього з болем у недобрих очах.

— А в мене ні жінки, ні дітей не залишилося. Тільки чорна ніч знає, що в мене на серці... Все пожерло в мене наше страшне лихо... А мені кажуть: судилося тобі жити в цьому холопському світі, де навіть пачпорта не випрошиш, а втечеш — по етапу назад приженуть. Ви нам не зичте ангелів з небес, — з недоброю усмішкою звернувся він до Мила Миловича, — а насамперед поміщиків та кур-

кулів виженить та землю в них заберить. А ми вже тоді самі зуміємо порядки завести.

Богданов рвучко повернувся до нього, відкинув рукою волосся назад і, підвівши брови, вступився в нього вражено і зацікавлено.

Але Яків поклав руку на Тихонів кулак і співчутливо сказав:

— Це зараз кривда та горе в тебе говорять, а не розум. Сподіватися нам, Тихоне Кузьмичу, та чекати приходу благодійників годі. Нам, народові, слід лише на себе покладатися, щоб подолати антихриста.

Мил Милович бродив по кімнаті й наче не слухав того, що говорили за столом. Але на останні слова Якова прогув лагідно й повчально, як перед учнем.

— А поки цей антихрист ваш панує, треба поволі з розрахунком на довгий строк, будувати соти для майбутнього меду. З маленького починати слід, з азів: у маленькому — зародки великого. Ми самі — лише угноєння для майбутніх поколінь.

Тут уже Богданов не витримав і з обуреним сміхом крикнув:

— Вам шкідливо сидіти на одному місці, Ниле Нилевичу! Ідіть у бурлаки — там вас хоч підстьобуватимуть. — Він підніс кулак і попросив у вікно. — Трощити й гнати цих антихристів, як називає їх Яків Іванович. А ось без освічених людей народові не обійтися: вони світло несуть.

Мил Милович пробурчав:

— Від паліїв — світло, а пожежі знищують і паліїв. Не можна забувати цього.

Але Богданов тільки намішкувато глянув на нього:

— Це таргани та кроти світла бояться, а народ рветься до нього. І ми покликані освітлювати шляхи-дороги. А ні, то народ усіх нас в одну купу з антихристами скине й кривавий самосуд влаштує... — пожартував він і засміявся.

— Бувало, нічого гріха таїти... — погодився Яків. — Темний народ не розбирає. А тут іще горілочка та п'яна братія.

Тихін раптом підвівся й з тремтливим обличчям оглянув усіх палаючими очима.

— Ось Яків закинув мені, що горе мене облекло, а кривда цей опік роз'ятрила. А в кого з нас горя й кривди нема? Та від чого кривди й горе в людей? Про це й діти

знають. Ось Федяшка мені про ватаги розповідав... Каторга, і люди там до нутра скривджені. А Ванятка? Скільки йому, хлопчині ще, кривди й горя випало... А він і не скаржиться й не плаче... І, на подив, лютиться й кулаки стискає. Чули, як він із соцьким гиркався? Не бреше, ні! Я його знаю. Отак і я: не скаржусь, не плачу. Знаю я не гірше, шіж пани вчителі, хто та що плодить усе наше лихо, горе та кривди. Та й тюрма мені думати допомогла. До великої бійки діло йде, і сутички то тут, то там, як перед кулачним боем, спалахують. Тепер народ уже ніякими тортурами не присмириш. Ось і ми в цих сутичках билися. Ну, постраждали, зате й своє взяли. А тепер я іншої долі для себе не шукаю, крім оцієї нашої бійки. Тільки народ наш іще темний. Без учених людей нам жити тепер ще можна. Правильно говорить молодий учитель. І нашій учительці кланяюся...—І він справді поклонився Олені Григорівні.— І дітей наших вона виховує, і світло народові несе незгасне. А яке велике добро робив Антін Макарович! Він не тільки лікував та від смерті людей рятував, а душі наші зціляв. І не боявся цієї нашої темряви та самосуду. Скажу і я: страх — це загин людині, краще б їй і не народжуватися.

Гучний веселий голос раптом наполохав усіх:

— Ну, я надійшов, здається, вчасно. Розмова стосується й моєї особи, я продовжую її.

Антін Макарович з'явився, як невидимка: всі напружено слухали Тихона й не помітили, як відчинилися двері та як зайшов Антін Макарович і прихилився до одвірка.

Олена Григорівна скрикнула й кинулась до нього з простягнутими руками. Костя і Феня хотіли підвестись, але Антін Макарович погрозив їм кулаком:

— Правда, Тихоне Кузьмичу, страх завжди вбиває людину. Людина, поійнята страхом, вже не людина. Звідси й жертви. В боях страху не буває.

Тихін увесь немовби стрепенувся, оглянув усіх з веселою настороженістю.

Антін сам заусміхався й пильно подивився на Олену Григорівну. Від цього його погляду вона почервоніла. Він лукаво подивився на Феню, але вона сиділа спокійно, прикривши очі віями.

— А оці наші жінки теж не знали страху, хоч вони на вигляд і слабенькі. Як Феня боролася за Костянтина, ви

знаєте. А ось що за дівчина Льоля й до чого вона здатна, ви й не догадуєтесь.

Олена Григорівна обурилась, замахала руками на Антона.

— Ні, ні, Льолю, не протестуй! Це треба знати людям, це дуже важливо, нам скромність не потрібна, як і хвастощі. Ось Тихін Кузьмич страху не знає, і його нічим ніхто не злякає, тому й скромність йому не потрібна. Він — боєць, а боєць повинен йти вперед з високо піднесеною головою.

Тихін посміхнувся й додав:

— Тепер без кулаків далеко не підеш.

— Правильно! — засміявся Антін. — Обороняйся, але бий! І не кулаками можна бити, а безстрашністю дитини й доблесною вірою в себе. А це і є подвиг. То ось, Льоля добровільно пішла минулого року в холерні бараки. Працювала сестрою-жалібницею. В цій небезпечній роботі разом з лікарями не знала ні сну, ні відпочинку. Холера підтинала людей, мов сіно косила. Лікарів було мало, а лікарські помічники розбігалися. Зате пішли на боротьбу з цим лихом численні добровольці, молодь — дівчата і юнаки. Народ збезумів від жаху, а темні сили — поліція та попи — розпалювали це безумство, пробуджували звіра в людях, нацьковували на лікарів і працівників лікарень. Навіщо? А на те, щоб гнів народу від себе відвести. Ви знаєте, як багато хороших людей загинуло. Базарні юрби нападали на лікарні, на бараки, громили їх, підпалювали, хапали лікарів і кидали в полум'я або розривали на шматки. І ось така юрба нагрянула й на ті бараки, де працювала Льоля. З усіх працівників тільки лікар та вона не занепали духом. Лікар кинувся до хворих, а Льоля в усьому білому, з червоним хрестом на грудях пішла назустріч озвірілій юрбі. А юрба ломилася в замкнені ворота. Перед воротами, розкинувши руки, мов розіп'ятий, стояв дідусь-воротар — ні живий ні мертвий. Паркан і ворота тріщали й ходили ходором. Скажи, Льолю, що ти відчувала в ці хвилини? Це ж було страшніше, як обвал або катастрофа — людський ураган.

Олена Григорівна зніяковіло відповіла:

— Не знаю, це вийшло якось само собою. Може, я сама пішла назустріч смерті, а може, певна була, що мене, таку маленьку, майже дівчинку, юрба не займе.

Феня підвелась, обняла з сльозами на очах Олену Гри-

горівну і, вражена, пригорнула її до себе. Костя не відкривав очей від Антона. Тільки Мил Милович, як і раніше, повільно бродив по кімнаті і з своєю звичайною роздумливою усмішкою термосив бороду тремтливими пальцями. Богданов квапливо писав щось у своїй книжечці. Але Тихін і Яків сиділи спокійно й нерухомо, наче те, що розповідав Антін, анітрохи не хвилювало, все це ніби їм було давно відоме, як саме життя. А ось ми з Кузарем завмирили від чекання страшного моменту, коли юрба зірве ворота, посуне в двері і буде трошити все, громити й озвіріло рвати, терзати й топтати людей. Я відчував Іванка так, ніби це був я сам, схопивши його руку й стискаючи її щосили.

— А кінець такий... — сказав Антін, оглянувши всіх з радісним блиском в очах. — Маленька, вся біленька, Льоля крикнула воротареві: «Відчини, дідусю, ворота навстіж! Нехай люди зайдуть сюди». І цієї хвилини вона побачила перед собою дівчинку років трьох з ганчір'яною лялькою в рученятах. Це була воротарева внучка. Льоля підхопила її на руки й пішла до воріт. І ось тут сталося чудо. Старий слухняно, хоч і був не в собі, відчинив ворота, і юрба лавиною посунула в двір, але одразу ж застряла, запнулася в собі, наче її осліпила або відбила якась сила. Стоїть перед цією киплячою лавиною Льоля з дитиною на руках, дитина пригортається до неї з лялькою, а Льоля привітно запрошує: «Будь ласка!.. Якщо є тут у кого-небудь рідні, навідайтесь до них... Подивіться, як ми доглядаємо хворих...» До неї підбігли жінки. Дикі, страшні, дивляться на неї мовчки, вражені цим видінням. Дитина лепече щось і ляльку простягає до жінок. І раптом у юрбі загорлали: «Бий, трохи їх!.. Вони живими людей ховають!..» Але передні немов заніміли й прокинулися від кошмару. В цей час через силу поприбігали одужуючі. Дві-три жінки кинулися їм на шию. А хворі стали совістити всю цю орду: що ж це, мовляв, ви, як вовки, налетіли? І нас хотіли занапастити й оцю нашу сестрицю розтерзати за її добрість, за те, що життя свого заради нас не шкодує... Йй, мовляв, у ніжки поклонитися слід... Ну, що там далі сталося, не розповідатиму: самі знаєте, що в такі хвилини буває. То ось вона яка, наша Льоля: не її звір розтерзав, а вона його вбила.

І він при всіх нахилився й поцілував її.

— Ні, це ти мене зараз убив, Антоне! — крикнула Олена Григорівна розгублено. — Навіщо ти зобразив мене

такою чудною... такою героїчною?.. Я зовсім не впізнаю себе... Йї-право, нічого незвичайного не було: все було просто.

Несподівано спинився перед нею Мил Милович і низько їй уклонився. Він нічого не сказав, ні на кого не глянув, а мовчки вийшов з кімнати.

XXIX

Шкільний рік минув швидко й непомітно. Восени, з раннім снігом, Антін Макарович поїхав до Москви, а навесні Олена Григорівна поїхала до себе на Волгу, і ми, діти, цілими днями порпалися на своїх подвір'ях чи пропадали в полі або на панщині та на роботі в нових поміщиків — Івагіна і Стоднева. Іванка Кузяра я бачив рідко: він зовсім поринув у господарювання — орав, сів, боронував, садив картоплю на городі, косив траву на обніжках для своєї конячини. Петька теж був зайнятий то в кузні з батьком, то робив у полі. Тільки Миколька по давньому байдикував у пожежній, а Мусій з клишоногим Архипом теслярували в Сергія Івагіна на його хуторі.

Ми теж їздили з батьком на свою надільну стяжку або пленталися на шкапині з села в село й скуповували для Сергія Івагіна полотна, сирицю та овечу вовну.

Іноді в свята прибігав Гараська й вів мене в панський сад, який давно вже насадив його батько-садівник. Ми бродили по цьому саду, і я забував про все в рясній зелені, в піні квітучих дерев. А Гараська увесь час хвалився, що його батько — найкращий садовод у повіті, що він уміє виводити нові сорти яблук, що він перший у цих місцях посадив виноград.

Впевненість мого батька в своїй удачливості, заповзятливості й промітності не згасала навіть тоді, коли його біла невдача за невдачею: полотна, мережки та шкіри з подохлих коней і корів здавав глитаєві Сергію Івагіну із збитками або на сплату якихось незрозумілих нарахувань. Ці полотна й шкіри лежали в Івагіна в амбарах цілими бунтами—він збирав їх до пори до часу. Він відчиняв один з своїх амбарів і наказував батькові вивантажувати з візочка полотна, шкіри й вовну, а потім з фальшивою усмішкою оголошував:

— Одержиж своє дєсь через тиждень.

Ошелешений батько вимагав грошей зараз же, доводячи, що йому ні за що хліба купити й шкапину прогудувати, що він з шкіри пнувся, час гаяв, на корм конячі останні гроші витратив, їздячи по селах. А Івагін показував на звалище всякого мотлоху й лагідно доводив йому:

— А куди я подіну оцей мотлох? Йому в місті зараз копійка ціна. Грошей у мене в самого нема.

Батько із злою балакучістю розповідав за вечерею, як повчав його Івагін з нахабством баришника:

— Без капіталів, Васю, ніяка справа не піде. Капітал — це як дріжджі: без дріжджів тісто не зійде. А які в тебе капітали? Самий хрест на гайтані, а на гайтані й удавитися не можна; де тонко, там і рветься. Зараз бариш не копійкою живе, а процентом — карбованець на карбованець, а то й на гріш — алтин. Хоч у тебе тільки хрест на гайтані та воша на аркані, а я ось пожену тебе на твоїй шкапині бабів знедолювати, та з мужиків штани здирати, та голоштаньків на мою економію зганяти, щоб вони землю орали, з машинами управлялися, — ось капітал мій і росте, як соняшник: з одного зерна п'ятьсот зернин, а з мужичих штанів — віз конопель та діжка олії. Ото ж бо, Васю, на стороні ти бував, та хвацьким не став. Кажуть, лихачем ти в Астрахані був — багатіїв возив, а того не втовкмачив у макітру, що капітал — це божий дар, як щастя. Добувається він умінням, а не крохоборством.

Після багатоденного ходіння до Івагіна батько одержував від нього яксь копійки. Відтоді у нього зникла охота до роз'їздів по окрузі, і він одразу ж вирішив виїхати на Кавказ, на паровий млин, де працював Микола Андрійович Шуманов, чоловік тітки Мар'ї, яка теж поїхала до нього.

А в школі в мене поряд з радостями дружби з Кузярем та Петьюкою-ковалем, а потім з Гараською були й дні кривд та тяжкої напасті.

На початку другого навчального року неждано-негадаю впало мені на голову лихо. У Олени Григорівни під час перерви зникла книга зі стола. Звичайно всі учні виходили з класу в прихожу, де юрмилися біля вчительки, або вибігали на вулицю. В класі черговий відчиняв вікна й сам вибігав разом з іншими. Двері до класу не зачиня-

лися, хто-небудь з хлопців або дівчат забігав туди, щоб взяти з парти шматок хліба чи коржа. Коли ми зайшли на урок, Олена Григорівна раптом стала хапливо перебирати книжки, які стосом лежали в неї на ремінцях. Вона тривожно оглянула всіх у класі й спитала:

— У мене зі стола зник Некрасов, вірші якого я вам читала. Хто ж це з вас пожартував зі мною так непристойно?

Усі злякано мовчали.

— Ну, ось що, діти, після уроку книжка має бути в мене на столі. Я знаю, це не крадіжка. Це нерозумна, груба гра. Запам'ятайте, що такі забави один з одним і особливо зі мною неприпустимі.

Кузяр, червоний від обурення, схопився й крикнув:

— Обшук треба зробити! Вивертайте з парт усе, що там є. А черговому треба оглянути кожную парту... Відчиняй кришки!

Але вчителька суворо осадила його:

— Я забороняю, Ваню. Не розпоряджайся! Я певна, що тут крадіжки нема. І я не шукатиму того, хто дозволив собі так пожартувати зі мною. Годі! Сідай, Ваню!

Та раптом хрипко-застуджений голос Шустьонка промекав:

— А я знаю, хто вкрав...

Увесь клас з шумним шелестом сколихнувся, і всі вступилися в Шустьонка. А він кривив рота набік і шахаб-но дивився на вчительку, наче знушався з неї.

— Сядь, Шустов! — суворо наказала Олена Григорівна. — Тут не поліцейський учасок. Повторюю, крадіжки нема, а жарт. Ти не можеш знати, якби навіть виявився злодій у нашій школі. Крадуть таємно — так, щоб ніхто не бачив.

— А я бачив, — осміхаючись, хрипів Шустьонок, і очі його злорадно впилися в когось із нас, що сиділи на передніх партах.

— Ну хто? Хто? Кажі! — закричали ми з Кузярем, відчуваючи, що Шустьонок задумав якусь підлу кверзу.

Олена Григорівна з болісною зморщечкою на перенісі, не приховуючи неприязні до Шустьонка, якимсь чужим голосом наказала:

— Ну, коли знаєш, кажи.

Шустьонок засопів на увесь клас і опустил очі: відчу-

валосся, що йому стало важко й він чогось злякався, бо одразу поблід.

— Це ось вони... Федька з Кузярем украли... Я сам бачив.. Потягли зі стола й вибігли...

І я й Кузяр, приголомшені, поскоплювались на ноги. Серце в мене забилося в грудях так, що я став задихатися. А Кузяр, червоний, з дикими очима, несамовито крикнув:

— Це я?.. І Федяшка?.. Щоб украли?.. Бреше він, чорт паршивий...

І в нього зірвався голос від жаху й обурення. А я стояв і тремтів, наче мене прибило щось величезне й страшне. Насилу вимовляючи слова, я скрикував розпачливо:

— Я ніколи не крав... Красти — гріх... Я душі не вбивав... І ніколи не вб'ю... Він, Шустьонок, лютий на нас... Поліцейський виплодок... Це він навмисне на нас... Мститися нам... Він і за людьми шпигує... Це батько його навчає...

І сів, почувуючи, що от-от знепритомнію.

А Шустьонок злорадно наполягав:

— А я бачив... Сам бачив... Я підслухав, як змовляли-ся, та й простежив їх... А куди вони сховали — не знаю...

Олена Григорівна спокійно, але недобрим голосом підказала йому:

— Ну, коли ти простежив, Шустов, нічого тобі не варт виявити пропажу, вона ж десь тут.

Шустьонок промимрив:

— Відома річ, тут. Татунько говорив мені: якщо, каже, злодія викрили, він сам крадене підкине.

Вчителька чогось посміхнулась і чудно подивилася на нас із Кузярем.

— Ну, заспокойтесь, діти! Давайте вчитися. Ти, Шустов, даремно затіяв цю історію. Я вірю насамперед собі: Федя і Ваня навіть подумати про це не могли.

Її голос так вразив мене, що я схилився головою на парту й заплакав. А Кузяр метався біля мене й несамовито кричав крізь сльози:

— Це він, лярва поліцейська, навмисне підстроїв! Він з батьком для всього люду — недруги й собаки. Це він сам украв, а звернув на нас, щоб знеславити нас перед вами та перед батюшкою.

Пригнічено й співчутливо мовчали всі учні, мовчав і Миколька. Але Кузяреві вигуки немов сполошили його,

він вийшов з-за парти й свавільно відкинув кришки нашої парти.

— Виймайте всі книжки!

Олена Григорівна насупила брови й швидко підійшла до нього.

— Хіба я дозволила тобі робити обшук? У нас злодіїв нема. А Федя і Ваня навіть такого жарту собі не дозволять.

Та Миколька немов не чув її й витяг книжки й зошити з парти Кузяра. Я випередив Микольку й сам викинув на стіл свої книжки.

— На, дивись!

Але вчителька вже не на жарт розсердилась, і обличчя в неї стало малиновим.

— Миколо, сядь на місце!

Я раптом завмер від жаху, в ушах у мене вереснуло, а в обличчя й руки встромилися гострі голки. Переді мною на парті лежала зникла книжка Олени Григорівни.

— Ага! — злорадно прохрипів позаду Шустьонок. — Ось вона де! Що, попався?

І захихикав з присвистом.

— Унадилися чужий хліб грабувати... а книжку поцупити серед білого дня — раз плюнути... та ще й у своєї вчительки...

Кузяр в люті вискочив з-за парти й схопив його за барки.

— Украв... і підкинув! — задихаючись, надсадно крикнув він і розмахнувся кулаком, щоб ударити Шустьонка. — Душу вийму! Федька не брав. Ми разом на вулиці були.

Вчителька кинулась до них і відірвала Кузяреві пальці від Шустьонкової сорочки.

— Ваню! Опам'ятайся! Чи тобі не соромно!

А Кузяр, ледве вимовляючи слова, без тями поривався до Шустьонка.

— Я знаю... ми обидва знаємо, навіщо він таку клязу надумав...

А Шустьонок єхидно кривив рота й хрипів:

— Поцупили книжку... злодії! Я свідок... А коли до стінки приперли, на мене по злобі звертають.

Я сидів, закликалий від несподіваного страшного удару, з холодною нудотою в животі і в цілковитому розпачі: я — злодій!

— Діло тут нехороше, Олено Григорівно, — заклопотано сказав Миколька, простягаючи книжку вчительці. — Слід було б розібратися. Неспроста це, Федяшка з Іванком у крадіжці не повинилися, а Шустов присягається, що вистежив їх. Тут щось не так.

Усі хлопчики й дівчатка, приголомшені, стояли за партами й дивилися на нас широко розкритими очима.

Олена Григорівна кинула книжку на столик і весело наказала:

— Ніяких злодіїв у нас нема. Я вже сказала. Сідайте! Будемо вчитися.

Усі дружно посадили й загнукали кришками парт.

Кузяр не сів, а розгублено обсмикувався й увесь тремтів. Щось спалахнуло у мене в серці, як вогонь. Я у відчай, з бурею в душі схопився на ноги й крикнув, викинувши руки до вчительки:

— Це не я... не ми це!.. У мене є своя книжка Некрасова...

— На це під'юдили його... — впевнено вирішив Кузяр. — А тут іще ми — з поморців: треба нас опорочити перед хлопцями і дівчатами та й перед усім селом. Бач, як він про хліб: грабіжники, мовляв... Не грабіжники, а сам народ рятував себе від голодної смерті...

Олена Григорівна настійливо посадовила нас за парти, погладила рукою по головах і наче вмить зцілила нас.

— Ну, ми йому пригадаємо... — люто пригрозив Кузяр. — Цьому жандармському виродкові і день здасться ніччю.

— Ваню! — з докором у радісних очах приборкала його Олена Григорівна. — Ти вже все сказав — більше не треба.

Але й Шустьонк не вгамовувався:

— Ось татуньо посадовить їх у жигулівку та відлупцює як слід, вони й повиняться. Кулугури всі такі — і проти церкви, й проти начальства.

З гнівом і боєм на обличчі Олена Григорівна підійшла до Шустьонка, пильно подивилась на нього, зітхнула й сказала лише два слова, але вони немов прибили його:

— Нешасна дитина!

Під час перерви вона залишилася з ним у класі. Про що розмовляла з ним — невідомо, але ми догадувалися, що їй схотілося усовістити його, розтривожити його серце

й допитатися, навіщо він вчинив таку підлоту над нами. Я був певний, що вчителька не повірила жодному його слову, бо вона добре нас знала, а я без неї не проводив жодного дня. Її зітхання й співчуття: «Нещасна дитина!» — робили зайвими будь-які наші виправдування.

Коли, підштовхуючи Шустьонка, вона вийшла з класу, обличчя в неї було стомлене, згасле, а над переніссям здригалися дві зморщечки. Але Шустьонком з тупою усмішкою пройшов повз нас і встиг уколоти і мене й Кузяра прищуреними очима.

По дорозі з школи я йшов мовчки, з болем у серці, з гнітючою образою, наче мене побили нізашо або обплювали перед учителькою та перед школярами, отже — і перед усім селом. Злодій! У нього чужу книжку знайшли в парті й викрили його. Нехай це підстроїв навмисно Шустьонок, та балакуни й пліткарі рознесуть це по селу й набрешуть сім кіп. А цього тільки й треба попові та поліцейському.

Ось хлопчиська й дівчиська повернуться до своїх домівок із криком:

— А Федька книжку вкрав. Ванька Шустов його викрив.

Такого жаху я ще ніколи не зазнавав. І зараз, коли я йшов поряд з учителькою в купці хлоп'ят, своїх товаришів, я відчував, що між нами виникла невиразна відчуженість. І вперше збагнув я своїм дитячим розумом цінність незаплямованої честі. Мені здавалося, що товариші мої відвернулися від мене й приховали в душі недовір'я до мене, а вчителька жодного разу не глянула на мене й обличчя в неї задумливо-суворе й чуже.

В бунтівливому одчаї я впав на землю долілиць, вчепився пальцями в суху траву й заплакав.

Усі підбігли до мене, а Олена Григорівна схилилась наді мною й з тривожним співчуттям заметушилась біля мене:

— Федю, любий, навіщо ж отак побиватися? Треба бути стійким і сильним у своїй правоті.

— Я не злодій! Я не злодій!.. — надриваючись, ридав я. — Я ніколи нічого чужого не брав... Хіба я можу вас скривдити?

— Любий, серденько моє, — засміялася крізь сльози Олена Григорівна, — та я ж тебе добре знаю, і в мене в думках не було, щоб запідозрити тебе. І знаю, чому все сталося. Мені ж теж не легко: адже це удар і по мені.

А Кузяр із гнівним хвилюванням скрикував:

— Хоч кому таке... Маєш, ні сіло ші впало — злодій!
Тут неспроста. Шустьонкові віднині дихати не дамо...

Олена Григорівна покvapно й стурбовано осадила його:

— Ось цього не можна, Ваню. Міжусобиці в школі я не допущу. Без мого відома нічого не робить.

Вона поцілувала мене й посміхнулась підбадьорливо.

Шустьонкова пика тріумфувала переді мною, осміхаючись, щурячись, тішачись моім жахом і розгубленістю. І я знав, що він тільки й думав, як би ото вчинити мені й Кузареві яку-небудь підлоту: ми зневажали його й стежили за ним, як за шептуном. Він боявся нас і ненавидів. А коли приїхав піп і одразу ж приголомшив селян поборами та обплував обмовами й чварами, владно вдираючись до кожної хати й втручаючись у родинні справи, Шустьонок відчув у ньому, як цуценя, хазяїна й покровителя. Колишній жандарм Гришка Шустов унадився до попівського дому й завів з панотцем Іваном якісь таємні справи, а Шустьонок присмоктався до попа, як лакузеня, і зачванився перед нами. Своїми злопам'ятними прищурками та усмішками він давав нам зрозуміти, що він тепер — сила, що ми у нього в руках і він може помститися нам, як йому заманеться, тільки жде згоди батюшки й татуня. І ось сьогодні він зумів ударити мене нестерпно боляче — оганьбив мене, як злодія, та ще й посмів нахабно збрехати, що він бачив, як ми з Іванком викрали книжку зі стола вчительки. І не тільки в мене, а в усіх дітей надовго залишилось у пам'яті, як учителька підійшла до Шустьонка з сумним докором в очах і сказала співчутливо:

-- Нещасна дитина!

XXX

Якось під час занять, коли ми, «старшаки», самостійно розв'язували важку задачу, а Олена Григорівна провадила урок з «перваками» та «середняками», на дзвіниці похоронно задзвонив великий дзвін. Діти сполошилися — одні злякано посхоплювались, інші зааніміли з враженими личками.

Гараська раптом голосно скрикнув:

— Це, мабуть, молодий Ізмайлов помер. Він з ліжка вже котрий день не встає.

Але Олена Григорівна заспокоїла всіх помахом руки.

— Це помер цар, Олександр Третій. А на престол вступив оцей,— і вона вказала на портрет наслідника Миколи, кирпатого офіцера з маленькими вусиками,— Микола Олександрович.

Миколька вкрадливо, з властивою йому хитринкою, спитав:

— А колишнього царя за що вбили, Олено Григорівно?

Олена Григорівна трохи збентежилась, але, стримуючи посмішку, досить строго відповіла:

— Задавати такі питання не час і не місце, Миколько.

Кузяр зніяковіло визвірився на Микольку:

— Дурень ти, а ще — жених. За таку каверзу пику тобі побити слід. Ти краще в Шустьонка спитай: він тобі без запинки скаже. Батько ж у нього в жандармах служив.

Миколька покірно погодився:

— Правильно, Ваню, з дурного розуму я бевкнув. Це мене Ванятка Шустов підмовив.

І він підморгнув і нам з Кузарем, і Олені Григорівні: зрозумійте, мовляв, у чому тут секрет,— це, мовляв, я виводжу Шустьонка на чисту воду.

Шустьонок промимрив, уткнувши голову в парту:

— Царя-визволителя крамольники вбили. Вони — всюди, як блохи. І цього царя вони намагалися погубити, та не встигли.

— Еге ж...— заохотив його Миколька.— Не встигли лиходії, він сам їм дулю показав — узяв та й помер.

У вчительки здригнулося підборіддя, а в очах спалахнув лукавий вогник.

Звістка про смерть царя не схвилювала селян: був цар з широкую бородою, товстий, тепер — новий, кирпатий, голений, з вусиками, нещодавно одружений з німкенею. Гомоніли, що, може, новий цар податки зменшить та землю від панів селянам відмежує. Та незабаром і про це забули. Тільки піп у церкві не раз репетував, що молодий цар вогнем і залізом виведе крамолу, що заколотників виморить, як тарганів, що всяку бредню про землю та волю виб'є батіжжям та лозинами.

Іноді після уроків вчителька їздила панським таран-

тасиком до сухотного молодого Ізмайлова, який кликав її до себе, або до панів Єрмолаєвих, які теж присилали по неї легеньку таратаечку.

Одного разу, коли ми з Кузярем, як звичайно, зустрічали її на луці по дорозі в школу, вона з гнівною посмішкою повідомила:

— Сьогодні вночі якісь негідники кинули камінь мені у вікно й розбили шибки. Добре, що в цей момент мене не було за столом, а то каменюка влучила б у мене. Хтось, мабуть, вирішив покалічити мене або вижити звідси.

Приголомшені, ми навіть спинилися, заступивши дорогу вчительці, і, наче змовившись, скрикнули:

— Це Шустьонок! Це його підмовили батько та піп.

Але Олена Григорівна насупила брови й спитала:

— Чому ви вирішили, що це вчинив Шустов чи Шустьонок, як ви його називаєте?

— А хто ж іще на це зважиться? — загарячився Кузяр. — У нас діти смирні.

Зрозуміло було, що якийсь ненависник надумав злякати Олену Григорівну й змусити тремтіти ночами. Я доблесно вирішив, що віднині разом з Іванком охоронятиму її й ми обов'язково заскочимо й зв'яжемо бешкетника.

Олену Григорівну це зворушило.

— Ну, коли в мене такі сміливі оборонці, я нічого й нікого не побоююсь. Тільки ви вже не турбуйтеся, охороняти мене не треба.

Ми переглянулися з Кузярем і не стали сперечатися з нею: ми, мовляв, свою справу зробимо, хоч вона й не знатиме, — це навіть краще.

А в школі ми змовилися з Миколькою, щоб він вивідав у Шустьонка, хто його намовив шпурнути каменюку саме в те вікно, перед яким сидить за столом Олена Григорівна. Миколька сам зголосився по черзі вартувати разом з нами попарно біля квартири Олени Григорівни до півночі — до дзвону церковної дзвіниці.

На уроках Шустьонок сидів, як звичайно, відлюдно, і по обличчю його не можна було догадатися про його витівку. Миколька нічого не добився від нього, тільки помітив, що він наче поблід і зіщулився. Цієї ночі ми вартували разом з Кузярем до дзвону, але нікого не помітили. Часто зупинялися на гірці й мовчки дивилися в каламутну пляму вікна в чорних переплітах рами й

думали, що там, за занавіскою, сидить Олена Григорівна й читає книгу або перевіряє наші зошити. І я знав, що не тільки мені, а й Іванкові хотілося пробути тут цілу ніч до світанку й охороняти спокій нашої вчительки.

А наступного дня піп Іван заходив до декого з парафіян і внушав, що у ворогуванні своєму до православних розкольники дійшли до безчинства — стали каміння кидати у вікна до мирських: ось кинули голиша у вікно вчительки й цілили так, щоб розчерепити їй голову. Сьогодні шибки розбили їй, а завтра—йому, їхньому пастиреві, розіб'ють. Зло та ненависть заповідав їм учитель їх, еретик Аввакум, а він з волі тишайшого царя загинув ганебною смертю. Ось вони, недруги й нечестивці, і живуть самою злобою та помстою і до царя, і до церкви, і до влади, даної від бога, і до всіх православних християн. Треба їх миром змусити покаятися й возз'єднатися з церквою, а якщо опиратимуться,— забрати в них майно й передати церкві, а вона пороздає його найбільшим і неїмущим, а їх, розкольників, пустити з торбами, нехай побіднують і усвідомлять свої заблуди... Декого він збив з пантелику: на сході хтось почав був горлати, що кулугурів треба виселити з села, а майно їхне поділити між вірними. Та на них загаласували, напалися з погрозами й навіть декого схопили за барки.

— Бач, які ласі з батюшкою до чужого добра!

— Ото ж то, ото ж то!.. Недаремно піп по селу бродить та баламутить...

— Тут, люди, пахне не молитвою, а ловитвою... Думати треба, сусіди!

Піп приходив щодня на мирський схід. Він і тепер, важно спираючись на довгу свою патерицю, скинув капелюх і низько уклонився юрбі з звичайною примовкою:

— Мир вам, православні! Хай буде на вас благодать господня!

І одразу ж почав викривально совістити селян за те, що вони чинять гріх, обороняючи розкольників. Государ і найсвятіший синод вважають розкольників поза законом: це вороги, зграя відщепенців. Ось чому капища їхні закривають, а книги спалюють. Хіба це не зроблено і в нашому селі?

Запала тиша. В цій тиші раптом прогув голос Паруші.

— Це коли ж у нас, людоньки, був розкол із вами?

Ні старий, ні малий не згадає цього. Жили одним миром — в одному труді, в одній біді, в єдиному співдружжі. А нагрянув оцей пекельний змії у подобі пастиря та й заходився розбрат сіяти. Розкол, бач, не в нас, а ти, попе, з собою приніс. Це я, може, чи ось половина сходу повибивала шибки в учительки? А це ж я її привітала й гніздо їй знайшла. А ти ось, попе-лихварю, з того й почав, що оббирати та грабувати став з першого ж дня, та ворожнечу й чвари під дзвони церковні розводиш.

Піп смиренно, з хитрою усмішечкою проголосив:

— Бог тобі простить, старице Парушо, за олживе слово. Я ж сам через темноту розуму в вашому лігві був і знаю, як ви лестощами людей спокушаєте.

Паруша зовсім розгнівалася і пішла на попа, спираючись на костур.

— Це кому ж я маю лестити? Заради якої користі люд з пантелику збивати? Я лише про свою душу піклююсь, щоб людям, з ким я життя прожила, поганого не робити. А ти ось не знати звідки взявся, чуж-чужанин, і розбрат у наше буття вносиш. Я з глитаями та кривдниками все життя билася, а ти з ними заодно. Не бог тебе веде, а зажерлива мамона, відступнику!

Тут підійшов до неї Тихін, шанобливо взяв під руку, відвів назад і твердо сказав:

— Скривдити тебе, тітонько Парушо, не дозволимо. Ти життя своє добре, безбоязно та сумлінно прожила — дай боже кожному так прожити.

Люди немовби отямилися й закричали всі гуртом, як завжди буває на сході, не збагнути що, але ми, хлоп'ята, не пропускали жодного сходу й по обличчях та по криках знали, що всі стоять за Парушу.

Тихін впевнено й рішуче підійшов до попа й мужньо, дуже виразно промовив:

— Ось що, отче Іване, дурні та глитаї і в нас є, а після всякої беди та лихоліття додалося й розумних людей. У трудящій людині, в безталанного селянина, один ворог — пан та куркуль. А на підмогу до них і ти з'явився. Відрядили тебе сюди людей баламутити, чвари варити, та невчасно. Розумних не зробиш дурнями, а дурні розумнішають і від нужди, й від лиха. Ти сюди до нас не ходи: в тебе уторована стежка — до глитаїв та до храму, де церковним старостою — Максим-одноокій, мучитель. А ми

без тебе жили й будемо жити в дружбі та злагоді з поморцями.

— Ти — крамольник, — грізно обірвав його піп. — Ти в тюрмі сидів. Ти й зараз людей бунтуєш.

Яків голосно опитав попа:

— А ти, батюшко, не ламай душі перед сходом: покайся, за що тебе випроводили з балашовського села? Там начебто старообрядців нема, а селяни, бач, нарядили підводи, поскладали твоє майно, посадовили тебе з попадею на підводу та у слід тобі кулаками погрожували й улюлюкали. Брешуть чи ні тамтешні люди?

Піп з лагідною усмішкою підніс свою патерицю й благочесно вирік:

— Відповім тобі словами святої заповіді: «Не послушуй на друга свого свідательства ложна». Ось він, оцей розкольник, і зрадив себе, як ворог.

— Це кому ж ворог? — руба спитав його спокійно Яків. — Кому ворог? Тобі чи моїм сусідам та родичам?

Тихін ехидно нагадав попові:

— А на запитання Яшине ти, батюшко, так відповіді й не дав. Яків — розкольник, я — крамольник. А ти хто, пастирю преподобний? Люди кажуть, що ти — баламут і ошуканець. Почім продаєш кожного з нас?

Раптом, підстрибуючи й припадаючи на перебиту ногу, з підв'язаною рукою, швидко вийшов Костя і з судом грамити на блідому обличчі, повернувшись до сходу, тремтливим голосом вимовив:

— Я — безземельний, я не до вашої громади приписаний, а прожив з вами змалечку і всіх вас за своїх родичів вважаю. Ось і мене разом з односельчанами митарили й покалічили більше за всіх. Разом з Тихоном та вбитим Ольхою страждав. А за що? За відданість, за нашу загальну правду. І не каюся я, а ціную честь свою. Тільки надовго душа моя обмерла. А ось Тихін, друг справжній, та Яків, та тітонька Паруша, та вчителька не покинули мене й воскресили. Ну, а оцей ось священний сищик разом з поліцейським влізли до мене та й почали умовляти, щоб я стежив за кожним кроком та за кожним словом учительки й за людьми, які в неї бувають. А то, мовляв, і другу руку мені виламають, і другу ногу переб'ють. На лікаря клепає. Ось усе це сходові оголошую. Нічого я не боюся — після моїх мук боятися мені нічого, а зрадником та шпигуном не буду.

Піп уже з одвертою люттю крикнув:

— Старосто, ти бачиш, що діється? Тут при тобі ганьблять священика, а ти стоїш, як стовп! Чи ти бунтівницьких розмов не наслухався? Я до владики поїду — донесу.

Хтось зловтішно порадив:

— Ти, батюшко, ближче камінця кинь — до станового або до земського.

Староста Пантелій, звиклий до гомону, неохоче підвівся, струснув червоною бородою й крикнув, піднісши руку:

— Вгамуйтеся, мужики, перед батюшкою, хіба гоже баляндрасити з ним? У нього — сан. Не доводьте до гріха... Соцький, пристраши-но людей!

Але соцький чомусь не рушив з місця, тільки витріщав на юрбу очі.

Тихін засміявся й спокійно пояснив:

— Ось як вийшло: святий отець до старости та до поліцейського, а не до бога з молитвою звертається. «Внимайте, язиці, і покоряйтеся!» Ти чого ж, поліцейський, не пристрашуєш?

Юрба голосно засміялась.

Кузяр, тріумфуючи, шепотів мені:

— Це він через Тихона очманів... Ступни до нього Тихін — він і в яр від нього скотиться. Зате вони з попом сплять і бачать, як би ото удостоїти його...

Піп важно повернувся й повільним кроком пішов до церковної огорожі.

Наступної ночі ми знову з Кузярем зійшлись на варгу. Хоч нам і моторошно було в беззоряному мороці й безлюдній тиші, але ми храбрували й підбадьорювали один одного твердими кроками й чуйною настороженістю, як мисливці на дичину.

— Оце так само мені торік довелось в полі вночі працювати... — шепотів Іванко. — Темрява — хоч в око стрель, тиша мертва, тільки кобилки та цвіркуни скриплять. А поряд, через долинку, — кладовище. Могили валном позаливані, а мені все привиджується, що це мерці в саванах сидять. А тут іще гар димиться, а зіроньки крізь нього, як кров, капають. І ось, де не взялася, пливе на мене чорнота чорніша від ночі. Я так і заkostenів. Ну, думаю, і мене холера заскочила. І так ото мені досадно стало, мало не завив з горя: хіба не прикро вмирати

хлопчиною? Тільки жити розохотився, а мене смерть кирпата прийшла загнuzдати... Навіть на землю впав і знепритомнів. Отямився—а наді мною ангел як та блискавиця крилами махає, втішно так і прохолодно махає... Махає крилами, сміється й шепоче, як вітерець віє: «Я — Молодева, життєдайна, я — від Волги-ріки, де ліси дрімучі, де блискавки сліпучі. І ось за те, що ти, хоч і малий літама, трудишся та готовий сльозю землю окропити, дарую тобі живу і мертву воду, благодєть народу». Не встиг я очуняти, як загримів прім і злива мене почала періщити.

— Все-таки набрехав — не стерпів...— засміявся я.

Кузярева вигадка мені сподобалась: він наче красиву казку розповів, а ця «Молодева» замайоріла переді мною, як жива. Та він і сам вірив у те, що розповідав, бо в голосі чувся схвильований подив.

— Навіщо мені брехати? Я цю Молодеву ніколи в світі не забуду.

— Про Молодеву — це добре, — погодився я.

— Ото ж бо й воно! — зрадив він. — Хіба про таке видіння можна брехати? З душі не плодяться шиші, — це ще Микитсьнка говорив.

Перед каламутними вікнами промайнула чорна тїнь і розтанула в пїтьмі.

— Побігли — враз його наздоженемо! — сполошився Кузяр. — Це не Шустьонк, а якийсь дядько.

Ми швидко злетіли з горбочка й під дашком воріт помітили високого чолов'ягу. Нам здалося, що він причаївся від нас біля воріт, а бекешу напнув на плечі, щоб ми не впізнали його.

— Це хто тут? — з премтінням у голосі спитав Кузяр, намагаючись удати з себе суворого. — Виходь! Показуйся!

Глухий, хрипкий голос Кості відповів по-домашньому привітно:

— А, це ти, Ванятко? І Федяшка з тобою? Ото ж бо я вже другу ніч примічаю вас на нашій гірці.

— Це ми Шустьонка лідкараулюємо, дядьку Косте, — попередив я його. — Це він каменюкою у вікно шпурляв.

— Живими не будемо, а його злапаємо, — мстиво вирішив Іванко.

Костя дихав надсадно, з присвистом, і я тільки в цей нічний час уперше відчув, що він дуже хворий.

— Це добре, що ви свою вчительку стережете. І вона

вас любить — знаю. Тільки, хлоп'ята, тут справа не Шустьонком пахне. Хоч який він поліцейський виродок, а на вчительку в нього лапа не підніметься. Олена Григорівна комусь попереk горла стала. Тут не просто бешкетництво, а гоніння. Хороші наші люди її поважають, а вона до них привітна — не гребує. Хто вони, ці люди? Тут не тільки Тихін та Яків: вважай, все село — бунтарі. Хіба куркулі, та під, та поліцейський можуть це стерпіти? Я іншого боюсь: коли б не наскочили до неї від справника або від земського та коли б її не скрутили... Ідїть-но по домівках. Я ж сам стережу Олену Григорівну. Я дужчий за вас: у вас тільки дрючечки, а в мене — дробовик. Ось він.

І Костя вийняв з-під бекеші рушницю.

— Він у мене давній: коли ще живі були батьки, ми з братом на мохове болото на куликів та на качок ходили. Я вже й чутку пустив: коли, мовляв, з'явиться яка-небудь мацапура, я їй заряд всаджу нижче пояса. А полювати я вже тепер нездатний — відполювався й відробився. Ось як воно трудівники страждають!.. Ну, прощайте, хлоп'ята! Ви люди тямущі і в усяких наших бувальцях бували. Ідїть, учительку скривдити я не дозволю.

І він, згорбившись і хрипко кахикаючи, пішов уздовж тину свого подвір'я.

Цим і закінчився наш доблесний подвиг. Кузар дуже розстроївся й довго мовчав, проводжаючи мене до переходу через річку, і, тільки розлучаючись, сказав з досадою:

— Не щастить нам з тобою, Федюк... Ну, та почекай, — ми зуміємо показати себе. Хоч бешкетуй, та не горюй.

Олену Григорівну я завжди заставляв за читанням товстих книг. Я не заважав їй, вона, як і завжди, зустрічала мене привітно, розкладала переді мною на столі книжки та журнали з малюнками, а сама заглиблювалася в читання. Іноді зітхала й говорила здивовано:

— Ах, які є надзвичайні книги, Федю! Цілий світ відкривається перед тобою, і відчуваєш, що людина — творець чудес, що земля породила її не для страждань, а для праці як радості. Вона продовжує розумно створю-

вати те, що не може виникнути само собою. Читай, Федю, добивайся щодня, щороку нових знань. Без роботи над собою людина — мрець, у кращому разі — робоча сила або, як говорили рабовласники, — говоряща худоба. А це нісенітниця. Худоба не може говорити, тому що вона худоба. А людина не може не говорити, тому що вона людина. Але мову вона розвинула в собі тому, що стала створювати собі життя по-своєму, тобто стала трудитися.

Такі розмови вела зі мною Олена Григорівна часто. Вона вмiла якось напрочуд просто й зрозуміло пояснювати найскладніші і, здавалось, недоступні для хлопчика мого віку істини, тому що говорила від серця, від любові до людини. А мені думалося, що вона розмовляла вголос сама з собою: на мене вона не дивилась, але задумливо вдивлялася в далину, а може, і в саму себе. Ще досі я чую її голос, виразно пам'ятаю її слова й бачу здивовано-задумливе її обличчя.

Якось при мені увечері ввалився до неї соцький з розв'язністю п'яного. Мені здалося, що він справді наїдпитку.

— Здорова була, вчителько! Ось у гості завітав. Як живеш?

Олена Григорівна гнівно й твердо ступнула йому назустріч.

— А тобі яке діло? Ти чого до мене прийшов?

— Як це так — чого? По службі, з обов'язку, ельоха-воха. Мені наказано наглядати за людьми, ось я й наглядаю, щоб скрізь було статечно-благородно. Чому оцей хлопчисько в тебе крутиться? А мого чому неполюбляєш? А в яких справах Тишко в тебе з заколотниками гостював? І крамольники різні такі... Лікті кусаю, що студента твого зв'язати пани не дозволили...

Олена Григорівна, червона від обурення, нечувано владним голосом крикнула:

— Забирайся геть звідси! Негайно!

— Що, що? — одразу ж розгубився він од несподіваної відсічі вчительки. — Це мене так?.. Схочу — і тебе запроторюю.. Я вже давно з батюшкою капкан на тебе приготував.

Олена Григорівна метнулася до стола, схопила широкую й тонку лінійку й лягнула Гришку по щоці.

— Геть звідси, негіднику! За версту обходь це місце. Гришка зігнувся й позадкував до дверей. Цієї миті

двері відчинилися навстіж, і Костя здоровою рукою схопив за комір соцького й витяг його за поріг.

— Ну що, наразився, бовдуре? А ще в жандармах був... Та й дурень же! Швидше тікай, а то вона ще й не так тебе відлущує. А скаже панові Єрмолаєву — і сторчака з соцьких полетити.

Олена Григорівна сміялась біля вікна й поплескувала лінійкою по долоні. А я прилип до вікна й задихався від реготу. Соцький вихляво дріботів до переходу, спотикаючись і хапаючись за шаблю, яка біла його по чоботях і заважала йти.

В ці хвилини Олена Григорівна здавалася мені дуже сильною й гордою. І тоді ж я зрозумів, що гордість дужча за всяку силу, тільки гордість володіє силою. Така маленька й ніжна дівчина потурила здорованя соцького, якого багато забитих і затурканих дядьків боялось, як поліцейського з шаблею, за яким стоїть лютий становий, а за становим — прізний справник поряд із земським начальником. Я заходився реготом, тішачись ганебною втечею поліцейського, і мені ввижалось, що це вихляє Шустьонок — такий же підлий дурень і боягуз.

Вразив мене й Костя: він теж безстрашно схопив його за комір і виволік у сні. Гришка й пальцем до нього не доторкнувся, хоч міг би одним помахом кулака відшпурнути його, хворого, кульгавого, з покаліченою рукою. І я знову пізнав нову істину: не в кулаці сила, а в усвідомленні своєї правоти. І слова пісні, якої співала бабуся Анна, про те, що «правда, бач, ридає, а кривда люта пиндючиться», здавалися мені лише скаргю рабів, про яких говорила Олена Григорівна.

Костя не зайшов до кімнати Олени Григорівни, а щільно зачинив двері. Без запрошення він жодного разу при мені не з'являвся: і соромився, і оберігав учительку від пліток. В усьому допомагала йому Феня.

XXXI

Осінь і зима були повні подій, що будоражили наше село від малого до старого й тримали людей у постійній тривозі. Віковичний закутний спокій відійшов у минуле, як давня бувальщина, і про нього, зітхаючи, згадували тільки старики. В жодній хаті не було ні патріархальної

сталості, ні миру, ні благості: молоді дядьки з своїми жінками подавалися на сторону або відділялися від батьків, перебиралися в покинуті хати, і хоч і жили в злиднях, але попервах почували себе привільно, як люди, що вирвалися з-під влади стариків. По сусідніх селах теж приходили заворушення. А в тому селі, де був учителем Богданов, селяни юрбою прийшли до поміщика й зажадали лісу на хати. Ліс у їхнього пана був великий, будівельний. Поміщик продавав його баришникам — віковічні сосни рубали по ділянках і на гринджолах вивозили до міста. Селяни жили в мазанках, і тільки глитаї та заможні ставили собі соснові п'ятистінки з міцними подвір'ями. Поміщик прогнав селян і нацькував на них собак.

Схвилювалося все село, і дядьки на передках у супроводі юрби поїхали до лісу. На чолі юрби стояли дядьки, що жили при школі разом з учителем, та ті, що приходили до нього в гості на бесіди. Наскочив земський начальник з поліцією, забрав і пов'язав цих дядьків, а зрубаний ліс повіз поміщик до себе в маєток.

Не минало жодного тижня, щоб не проникали чутки в наше село про бунти в найближчих і віддалених селах: голодні селяни то вигрібали з панських амбарів зерно, то громили й палили поміщицькі маєтки й забирали худобу, то десь у базарному селі кінний поліцейський вривався в гущу люду й ударив нагаєм дядька, а поряд крикнули: «Наших б'ють!» Юрба кинулася на поліцейського, стягла з коня, і почався самосуд, а коли напрунуло ще декілька вершників, вибухнуло ціле побоїще. Заздрісно гомоніли про те, як у сусідньому повіті селяни сміливо зайшли в дім до пані й змусили її підписати папір, за яким вона мала віддати селянам в оренду землю за безцінь. Пані злякалась до смерті й не тільки підписала папір, а й видала насіння.

І всюди цілими загонами вдиралася в ці села поліція й сікла на церковному майдані всіх без розбору — і дідів і бабів. Обговорюючи півголосом ці події, згадували торішню розправу над нашими селянами, і в усіх очі наливалися мстивою люття. Озираючись, дядьки збивалися в щільний гурт де-небудь між амбарами і з похмурою ненавистю гомоніли:

— Порогтям та острогом не візьмеш... Усіх не пересічеш, і острогів не вистачить... Тільки ще дурнів у нас багато: самі йдуть під різки. Де там, у чорта, община і

мир! Ось Тихін з Ольхою пики поліції били. Дарма, що їх терзали та калічили, а честь свою вони берегли. Ось про що думати треба, люди... Держись гуртом та дружнo, як навкулачках,— ніяка сила не пересилить.

Ми, підлітки, товклися серед них, гралися, бігаючи одне за одним і слухаючи ці злі розмови. Дядьки на нас не звертали уваги: перед своїми хлоп'ятами вони зовсім не крилися. А ми з Кузярем найчастіше втискувалися в цю штовханину й чуйно прислухалися до кожного слова. Ми вже добре знали характери наших селян і могли, не помиляючись, судити, хто з них сміливий і небоязкий, хто — боягуз, хто може стояти горою за всіх, а хто дивиться вбік, мовчить, говорить сам собі: «Моя хата скраю — я нікого не займаю», хоч би в нього й не було ні кола, ні двора.

Особливо сполошилися дядьки, коли холодної, сльотавої осені в село неждано-негадано пригнали з стану юрбу етапних селян з жінками й дітьорою. Раніше приганяли по етапу чоловік двоє-трьоє, а тепер — цілу артіль. Обдерті, озвірілі, вони босоніж місили грязюку верст тридцять під конвоем верхового урядника та шістьох десятицьких. Біля хати старости Пантелія, де була з'їжджа, всіх збили в тісну купу й довго не розпускали по домівках: староста з урядником сиділи в хаті й морочилися з списками. З усіх кінців села поприбігали дядьки та баби з молодицями. Дядьки співчутливо хитали головами, по-приятельському перемовлялися з похмуро-лютими етапниками, які, з дітьми на руках, тремтіли від холоду. Вони розлючено посміхалися, нещадно лаялися, простуджено кашляли й ричали:

— Похапали нас... По острогах, як злодіїв та грабіжників, ганяли... і жінок з дітьми... А що ми тут робитимем? З торбами крихти збирати? Там, на стороні, ми хоч шматок хліба чесною працею добували. А тут ось і хатинки наші по колодах порозтягали. Ну, та однаково тут не жити — знову подамося звідси, жоден не залишиться. Завтра ж нас тут не буде. Шукай вітру в полі...

Дядьки з обуреним співчуттям дивилися на них і, не церемонячись, батькували начальство.

— Що з людьми роблять!.. Ах, супостати окаянні!.. Чого їм треба? Тільки й мордують нас, селян...

Прийшла й Паруша, спираючись на костур. Вона похазяйському владно протиснулася до змучених людей,

низько вклонилася їм і з суворою ласкою привітала їх. Потім владно пробасила:

— Це чого ви тут, нещасні, стоїте, дітвору та молодичок мучите? Додому прийшли — ідьте по своїх кутках, у кого хати сиротами стоять, а хто бездомний — сусіди притулок дадуть. Ачеї, ви в своєму селі, вдома. Нічого вам тут чужаками стояти. Начальство раде над безталанними почванитися та познушатися. Ідьте, ідьте, любі мученики! Хто безпритульний, з немовлятами, до мене ласкаво прошу...

Її сильне й сердечне слово немов розбудило всіх: жінки закричали, заплакали, а дядьки збудоражилися й з радісним озлобленням засміялися й замахали руками.

— Ходімо, хлопці!.. Жіното, йдьте уперед! Ото ж бо й воно, що ми для них гірші за худобу... Не люди, а каторжники... Ходімо!.. Достукаються, сучі діти, — ще посвяткуємо й ми: сторицею відплатимо за наші муки...

І всі як один пішли по вулиці в супроводі сільської юрби.

Схвилювалося все село: тільки й мови було, що про пригнаних по етапу. Голі, босі, голодні, з хворими дітьми, вони тулилися де випаде — або в сусідів, або по своїх зацілілих виходах, а ті, в кого ще стояла забита хатинка, не розібрана через ветхість глитаями, зайшли в свої конурки, як у жигулівку, — ні постелі, ні крихти хліба. Жінки лементували по хатинках про безпритульність, оплакуючи свою нещасну долю. По таких хатинках набивалося по дві, по три сім'ї. Жалісливі сусідки приносили їм по шматку хліба, по глечичку квасу, вареної картоплі в пелені й плакали разом з ними. Паруша дала притулок у себе одній сім'ї з простудженими дітьми й доглядала малят, як своїх онуків.

— Зазнають кари лиходії, — бурчала вона суворо. — Жодна дитяча сльоза не минеться дарма, виживуть діти — з собою в душі юдоль понесуть. За що невинні немовлята митарствують? Замість радості та благодаті — мандри та безталання. Соняшники любі, в'янете ви без сонечка! Ну, та переможете — дужчими станете, гнів у сердечках назбираєте, тільки б не загинули, не надвередилися б...

А етапники в лахмітті, з розкошланими бородами й чорними лицами місили грязюку босими ногами, бродили

з хати до хати й тривожили дядьків і жінок своїм виглядом, злобними скаргами й прокльонами. Заходили вони й до нас у хату, здичавілі, страшні, з безумними очима, і, лаючись, вили так, що бряжчали шибки. Мати ставила на стіл миску щів і скорботно частувала бідолаху. Він їв жадібно а потім мовчки й моторошно плакав.

Через тиждень всі етапники подалися з села невідомо куди.

Другу зиму зустрічали ми без батька.

Батько поїхав пізньої осені, наче крадькома втік із села. Мати, яка повеселішала й не приховувала своєї радості, наступного ж дня пішла на панський двір — на поденну роботу.

Вечорами, в синіх сутінках, я зустрічав її на горі, біля прясла. Юрба жінок і дівчат поверталася з голосною піснею, а її задушевний голос, чистий, мов кришталевий, дзвенів у заспіві так гарно, що в мене завмирало серце й слізна судорога стискала горло. Я підбігав до неї і з насолодою підхоплював пісню на всі груди. Мабуть, вона, вільна тепер, знову, як на ватазі, переживала свою свободу з нестримною радістю.

Осіннє небо було плисово-сине, в зорях, а прозорий присмерк непомітно ставав ніччю, і стрімкі узгір'я з ярами та щільні ряди хат і амбарів тут, нагорі, і там, унизу, за річкою, з далекими полукіпками гарманів — все розмивалося й потопало в темряві. І коли пісня уривалася на високому дівочому підголоску, похмура тиша охоплювала нас холодом і сирістю. Десь далеко, на стовповому пензенському шляху, тремтіло й спалахувало вогнище: мабуть, там спинявся обоз на ночівлю.

Отак ми знову зажили з матір'ю вдвох. Вона щодня ще вдосвіта йшла на панщину, а я перед тим, як іти до школи, порався по господарству: засипав корм корові та курям, ходив з відрами на коромислі по воду до криниці, протоплював хмизом піч, варив собі картоплю на сніданок, а потім біг у школу. За нашими розрахунками, хліба й картоплі нам вистачило б до весни, а пшоно, олію, чай та цукор ми потрошку купували в крамничці в старости Пантелія. Самовар я ставив щодня вечорами, коли приходила з роботи мати, і ми чаювали разом з нею довго, з насолодою. Поверталась вона з роботи стомлена,

промерзла, з обвітраним обличчям, з посинілими руками, і, тільки-но входила до хати, кидалась до киплячого самовара й гріла над парою руки.

Після чаю я сідав за уроки: писав, розв'язував задачки й уголос читав їй вірші Некрасова. А вона слухала зачаровано: забувала про шиття чи про пряжу й дивилася на мене сяючими очима, думаючи про щось своє, про далеке й нездійсненне. Я теж дивився на її обличчя, намагаючись збагнути її думки, і змовкав. Вона отямлювалася, зітхала й просила жалібно:

— А ти читай, Федю,— дуже вже гоже читаєш, наче пісню співаєш. І як це ти читати навчився? Чудо яке! А я, здається, ніколи в світі цієї трудності не пододала б... Щасливий який ти в мене!..

І ось тут я й загорівся: треба зараз же відкрити їй це «чудо». Вона зовсім розгубилася, як дівчинка, і злякано замахала руками, коли я хотів показати їй букви. Скорилася вона лише тоді, коли я взяв її за руку. Цього вечора вона тьмовито запам'ятала п'ять літер і проспівала кілька односкладових слів. Це так вразило її, що вона втупилася в мене, зацікавила на хвилину й трепетно обняла мене й пригорнула до себе. І я одразу зрозумів, що ці п'ять літер та несподівано народжені ними слова, неадаптировані, беззмістовні, смішні й чудні: «ах», «так», «дар», «пар» — величезна подія в її житті, що для неї відкривається якийсь новий, таємничий світ. Вона щасливо засміялась, і я чув, як гучно билося її серце.

Цієї ночі ми довго не спали: ніяк не могли заспокоїтися. Вона не вірила, що їй пощастить навчитися читати й писати: адже жінкам це так важко дається, а на селі не ведеться жінок учити. Тільки келійниці та безмужниці сидять на псалтирі та на часослові: вони світу зреклися, як вічнодіви, у них все земне забране, а їм нічого не дано. Вони вимолюють собі книжним поспів'ям рай і не розлучаються з ліствичкою — сходами на небо, але коли жінки довідаються, що Настя і руське письмо читає, вони розахаються й на сміх візьмуть. Але я її зрізав двома словами:

— А Раїса, а Парасковія?

Вона покірно змовкла, та потім, зітхнувши, з заклопотаною думою відповіла не мені, а самій собі:

— Хіба я їм рівня? Вони ж собі шлях проклали і кулаками, і розумом. Вони собі ціну знають — горді. І не

самі, не сиротами живуть, вони вміють людей за душу брати, а люди до них горнутья, як бджоли до матки. Бувало я біля Парасковії з Гришею ні нерішучості, ні страху не знала, на всякий рожен ладна була йти. Згадаеш, як Парасковія Олену воскресила та як усіх наче навшпиньки підводила, й думаеш: хіба я не людина? Хіба я гірша за інших? Хіба мені путі-дороги заказані?

Я обурювався на ці її нарікання і навіть сів на ліжку від обурення.

— І не слухав би я тебе, мамцю! Та коли ти схочеш, на який завгодно рожен підеш. На ватазі ти, як вогонь, горіла. А тут... Тобі й холера була ніщо: не боялася ж зарази — сама до покійниці тітки Паші помчала.

Я не захоплювався, не перебільшував: я знав її краще, ніж вона себе знала. Я любив її самовіддано не тільки як матір, а як і найближчого друга. Вона для мене була товаришем і немовби рівня та й з ватажних днів вона звикла ставитися до мене не як до дитини, а як до самостійного парубійка, який не боявся й за себе постояти, і не вдарить лицем у грязь на роботі і в казармі, та бувало і її підтримував у хвилини слабості й хвороби. Так і зараз я відчував, що вона вірить мені, як дорослому, що вважає мене за дужчого й розумнішого від себе, бо я ж володів даром книжної премудрості.

Вечорами я читав уголос книжки, що їх брав у школі, і вона слухала моє читання ненаситно, з захватом. Вона переживала долю героїв, як свою особисту, хвилювалась, кидала своє рукоділля й дивилась на мене або з жахом, або з болісним співчуттям, або з нетерплячим бажанням довідатися про долю людей, яких вона сприймала, як живих і близьких, або з насолодою сміялась над кумедними їх вчинками.

Приміром, коли я читав про сварку Івана Івановича з Іваном Никифоровичем, вона до сліз сміялася і над тим і над тим.

— Ото дурні! Як люди з жиру казяться!.. З нічого робити!.. З нудьги можна розуму позбутися до душогубства.

Особливо подобалися їй «Мцирі». Вона слухала, забуваючи про все, і шепотіла сама собі окремі звучні вірші. Я перечитував їй цю поему не один раз, але щось у ній було для неї тривожно-загадковим і гнітючим, Коли я закінчував читання співучих віршів, вона довго мовча-

ла з гарячковим блиском у очах і з виразом скорботної образи.

— Це навіщо ж він душу свою занастав? — ослабленим голосом спитала вона одного разу. — Навіщо він ото знову назад, до в'язниці своєї повернувся? Вирвався на волю і звірів не побоявся... І воля перед ним роздоллям відкрилася... І ось, маєш — знову в келії... Відома річ, краще вмерти, ніж у неволі скніти.

Знаючи її й відчуваючи її тугу, я розумів, що говорила вона не про Мцирі, а про себе, про свою долю. Як і я сам, вона цю поему про Мцирі ніколи не забувала й зжилася з нею на довгі роки. А я, читаючи її багато разів, вивчив усю напам'ять. Але вірші Некрасова вона слухала тривожно. Якось вона з журливою досадою сказала:

— Розстроююсь я, Федю, від цього читання: гірко та стражденно, голодно та холодно... Хіба ми цього не знаємо? Ми, жінки, краще від цього Некрасова вміємо голосити та надриватися. А де ж відрода? Ось Мцирі хоч волю та силу свою відчув, серце в нього, як голуб, забилося... І самій мені хотілося птахом полинути... А цей, Некрасов, тільки тугу ще більшу наводить...

До різдва вона, хоч і запинаючись, читала мої книжки, але швидко стомлювалась. Мені зрозуміло було, що вона вирішила подолати ці труднощі й добитися такої ж вправності й легкості в читанні, яка була в мене. Але я не міг зрозуміти, чому вона упиралася й нервувала, коли я клав перед нею на столі свій шкільний зошит і олівець. В очах її трепетав страх, вона ховала руки й відсувалась на край стола, наче бачила в цьому простому зошиті й олівці щось зловісне. Одного разу я розлютився й закривав на неї. Вона пополстніла й зацікавилася з благанням в очі. Цієї хвилини мені навіть здалося, що в жиці хтось, зітхаючи, завовтузився, а в присмерку кімнати прозоро попливли тіні. Я згадав, як бабуся Наталія розмовляла з своїм домовиком, і сам зацікавився від незбагненого жаху. Але тоді я вже не вірив ні в домовиків, ні в чортів, ні в привиди — всі ці первісні й дитячі забобони були витравлені трудівниками ватаги, які самі відповідали за себе й не боялися не тільки бога, а й нечистої сили кровососів-хазяїв. Гриша, Харитон, Парасковія, Карпо Ілліч здавалися мені сильнішими за всяких чортів, а Іван Буянович панував і над морем. І мені вже смішно було уяв-

ляти собі цих сільських чортів з козячими рогами та копитами, як бродячих голодних собак. Та мати мимоволі заразила мене дивною тривогою й передчуттям якогось лиха. Отак ми, зацікавлені, дивилися одне на одне й прислухалися невідомо до чого. В її розширених зіницях я побачив давно знану мені п'тьму, яку я вже звик не помічати. Ці хвили душевних її переживань були для мене незрозумілі, як таємниця, і я відчував, що вона в такі хвилини і бачить і знає щось незбагненне, чого ні я й ніхто не побачить і не пізнає.

Ця її нервова чуйність і повсякчасний душевний неспокій виявлялися або трепетним передчуттям якихось подій у нашому житті, або несподіваною безпричинною задумливістю, коли вона вся заглиблювалася в себе й була схожа на «причинну», або ні сіло ні впало ставала веселою, раділа, розливалася своїми пісеньками без слів, сміялася і метушилася по хаті, як дівчисько. А втім, співала вона сама собі і в години гнітючої задумливості, дуже тихо, дуже журливо, і я не раз заставав її в сльозах. У наспівах її не було відомих мені мелодій, наче в тих піснях, що їх співали всі здавна, вона не могла вилити свої почуття й думки, а створювала сама свої співанки, підбирала задушевні слова скорботи й скарги на свою лиху долю, коли голосила й промовляла разом з бабусею Анною. Мабуть, слова не потрібні були їй для цих наспівів: очевидно, вони заважали їй виразити всю глибину її почуттів, а мелодія вільно лилася з душі й теж була зворушливою й простою в своїх переливах.

Але чому вона боялася взяти олівець і виводити в зошиті палички й закарлючки,— я ніяк не міг збагнути цього. Якось вона сказала з судорожною усмішкою:

— Либонь я читаю, Федю, в себе. Кожне словечко п'ю, мов краплинку. А писати... Боюсь я, коли б себе не витратити: спустошиш душу, викладеш її на папері — будеш нещасною, мов дурненька. Адже що втратиш — не повернеш.

Такої чудної нісенітници вона ніколи ще не говорила. Я не міг стриматися від реготу: так могла базікати яканебудь забобонна баба, яка нічого не знала, крім своєї комори та курей, яка вірила і в нечисту силу, і в сни, і в різні прикмети, але ж мати побачила світу й хороших, розумних людей і до всякого повір'я ставилась, як

до нікчемних побрехеньок. Я дивився на неї й заходився реготом.

Якось уночі, коли я сидів за уроками, вона з співучою протяжністю прочитала:

Учора відчинив в'язницю
Крилатій полонянці я...

І раптом впустила голову на руку, що лежала на книзі, й заплакала. Я кинувся до неї.

— Ну, чого ти, мамцю... ні сіло ні впало?..

Вона підвела обличчя, мокре від сліз, і трепетно посміхнулась.

— Як хороше, Федю! Серце в мене стрепенулося... Я вже й не знаю: невже це я прочитала?..

Так перебували ми з нею довгі осінні й зимові вечори в своїй старенькій хатинці, як у скитській келії, що сама самотньо притулилася під крутою горою. Нам не було страшно ні в оніжну бурю, що вила й гуркотіла за вікнами й стрясала стіни, ні безгомінними глухими ночами, коли шурхоти мишей здавалися метушнею домовика: ми обоє були як ровесники і з першого погляду розуміли одне одного, а в мовчанні відчували одне одного, як самого себе. Ми вперше в житті переживали незнану насолоду в душевному заспокоєнні і в радісному усвідомленні своєї свободи та незалежності. І обоє ми однаково відчували, що ці роки для нас не змарновані: ми стали розумнішими, багатшими душею, пізнали те, чого не знали наші селяни.

Мені було приємно, що вчителька бачила в матері не звичайну сільську бабу, молодість якої згоряла в рабській неволі й тупій покірливості, а жінку, яка знає інше життя, артільне, товариське, і яка мріє про те вільне життя й хоче вирватися з лабет старозавітного, загнилого животіння. Вона давно скинула очіпок, ходить у міському платті, наперекір всяким пересудам і вже цією своєю вільністю викликала збентеження серед дівок і молодиць, а потім і шанобливі заздрощі до себе. До молитовні вона жодного разу не ходила. Якось вона сказала мені, коли я збирався до молитовні послухати бесіду та суперечку Якова з мужиками:

— Улиту на ватазі пам'ятаєш либонь? А я ж не Улита. Вона мені відтоді душу перевернула. Такі, як Улита, без хому та не ходять, та й інших у хомут тягнуть.

Але я був певний, що, якби мати з'явилася в молитовні без очіпка та в міському вбранні, її з порога прогнали б і богомольні баби й діди та знеславили б при всьому народі.

Після батькового від'їзду в свята почали заходити до нас жінки — погомоніти з матір'ю, поплакати, відвести з нею душу. Ці вечори скидалися на досвітки. Жінки часто приходили з рукоділлям — з в'язанням, з шиттям — і засиджувалися до пізнього часу. Хоч вони заважали мені готувати уроки, але я слухав з приємністю їх розмови й тихі задумливі пісні.

Розмовляли вони про свої маленькі прикrostі, жалі та радості, пошепки перемивали кісточки та посміювалися. Мене заворожувала інтимна святковість цих вечірок: кожна з подруг схилялася над своєю роботою, та робота ніби зовсім не цікавила її, і пальці ворушилися самі собою, граючи спицями та голками. Обвітрені лица, огрубілі й постарілі передчасно, ставали недомашніми, далекими від буденних турбот.

З сімейних жінок приходило тільки двоє: покинута молодиця Миколи Подгорнова — Уляна — та Парушина невістка — Льосинька. Інші дві-три молодиці були солдатками, які пішли з чоловікових сімей назад у свій дім, поки чоловіки були в армії. Ці «солом'яні вдови», як зозулі, не мали свого гнізда: вони вилетіли з двору свекра, але й до двору рідного батька не пристали. Звичайно їх вважали «вольними», і вони порядкували собою, як хотіли, не визнаючи над собою влади ні тієї, ні тієї сім'ї. Працювали вони й на панщині, і в глитаїв. Сімейні, мужні жінки осуджували їх, вважали «пропащими» і вигадували про них всілякі небилиці. Солдатки поводитися незалежно й жваво. Вони сміялися й пустотливо відповідали:

— Нехай собі лаються — це їм прикро, що не на їхню долю таке щастя випало. Адже гудять та лають із заздрощів.

Але вони самі зазрили матері, зазрили не образливо, а старались наслідувати її у привітності, і в охайності, і в умінні одягатися ошатно.

У цій нашій старенькій хатинці молодиці й солдатки знаходили й душевну відраду, і бажану вільність у розмовах, і втіху в своїх образах на докори та нападки в сім'ях, і спокусливу зухвалість у мріях про свою жіночу свободу.

ду. Мати розповідала їм про ватажну вольницю, про робочу артільність, про заколоти й одностайну боротьбу за те, щоб усім жилося добре. В її розповідях люди здавалися дуже близькими, рідними, яких не можна не любити та яких не забудеш ніколи.

XXXII

Мил Милович безвиїзно жив у своєму селі, як ведмідь у барлозі. Перестав він ходити до Олени Григорівни після того, як до нього пішов Костя й шепнув, щоб він поберіг і себе, і вчительку. Не приїжджав і Богданов. Але одного разу взимку він з торбинкою за плечима зайшов до Олени Григорівни і, безтурботно посміюючись, просидів у неї недовго, прочитав кілька своїх віршів і попрощався з нею назавжди.

У моїй чіпкій пам'яті їх розмова залишилася надовго.

— Тепер уже не губернатор, а земський начальник прогнав мене, Льолю. На Волгу прямую — там роздолля і безліч робочого люду.

Зі мною він попрощався за руку, потрусив її і з веселою усмішкою промовив:

— Ну, любий друже, не журись! Вір, не втрачай надії й чекай — шлях твій широкий попереду.

Олена Григорівна погладила його по кучерявому волоссі й сказала крізь сльози:

— Любий Богдашо, я певна тебе: ти не згаснеш — і боротися будеш, і вірші писатимеш... І я буду працювати... в фабричному місті.

— Я знаю, Льолю... Антін — чудова людина. А ти для мене — як рідна сестричка... Розлучаюсь я з тобою болісно... Мені вже, мабуть, судилося бути гнаним бунтівником...

Раніше я догадувався, що Олена Григорівна любить Антона. Але тепер мені стало зрозуміло: вона його наречена. Приїде він навесні та й повезе її з собою до невідомого міста, і я більше не побачу її ніколи. І я боляче відчув щось схоже на ревності до Антона.

— Покиж у вас тут — спритний пастир: не тільки оберегає своїх овець від вовків, а й сам гасає по всіх кутках та закутках. Тут ось у вас, Льолю, він знайшов гніздо крамоли. А хто звив це гніздо?

Олександр Олексійович випнув груди, гордо тицьнув у них пальцем і засміявся.

— Я!

Олена Григорівна зобразила жах на обличчі, зчепила пальцями обидві руки й підкинула їх до підборіддя:

— Боже мій, який ви страшний крамольник, Богдашо!..

І дзвінко засміялася.

А він продовжував весело потішатися над собою та над своїми недругами.

— Стережіться й тремтіть, люба дівчино! Я заражений проказою бунтарства та вільнодумства. Недаремно мене виганяли з своїх воеводств губернатори. А тепер і земські начальники з попами влаштували облаву й нацькували на мене зграю собак.

Він раптом став серйозним і заклопотаним. З побоюванням глянувши на мене, він неухважно посміхнувся мені і, вирішивши, мабуть, що я в надійних руках і секрета звідси не винесу, тихо сказав:

— Боюсь, коли б вас, Льолю, не потурбували. Мені з дурного розуму дали зрозуміти, що я, мовляв, неспроста робив сюди набіги.

Олена Григорівна не відповіла йому, а підійшла до мене й узяла мене за плечі.

— Одягнись, Федю, і зійди на гірку. Знаєш навіщо?

— Знаю.

Я на ходу вдягнув шубку, схопив шапку й кинувся до дверей.

— Постривай! Якщо є хто, до мене не повертайся.

Я збіг на гірку й оглянувся довкола. Ні попа, ні соцького, ні Шустьонка я не помітив, зате побачив Максима-одноокого: він брів з ціпком у руці вздовж амбарів.

Я покрутився на місці, зображуючи норовистого коня, і побіг до дідушевої хати. З-за рогу хати Серьогі Каляганова я глянув на вулицю й побачив, що Максим стоїть біля Кузяревого амбара, спираючись на ціпок, і дивиться вниз. Він, мабуть, стежив за хатою Кості. З-за амбарів вибіг Кузяр і кинув у спину Максимові великий мерзлий кізяк. Шапка злетіла з голови Максима й упала на сажень від нього. Він, виючи, обернувся назад, але Кузяр зник за амбаром. Максим, лаючись на всю вулицю, нахилився над шапкою, але з другого боку новий кізяк ударив його в бік. Він осатанів і по-старечому в'юнько побіг

з ціпком навідкид до амбара. А Кузяр вибіг з-за другого рогу, підхопив його шапку й утік у вузьку щілину між сусідніми амбарами. Максим вийшов, щоб пошукати шапку, та її на місці не було. Він пошукав її видощим оком і, лаючись на всі заставки, пішов, погрожуючи ціпком, на довгу перію — додому. Кузяр ненавидів Максима так само, як і я. А відколи Максим хотів звести наклеп на селян начальству і потім іншим разом сік разом із соцьким Костю, Кузяр тільки й думав, як би лютіше помститися йому при кожній зручній нагоді. Ночами він вибивав йому шибки в хаті, і Максим забирався в баню, поки не засклить вікна. А одного разу, коли Максим темного вечора пішов до попа, Кузяр пробрався до нього в порожню хату, зняв дверку комори, приставив її до вихідних дверей, а під них поставив коцюбу та рогач, обережно виліз і щільно зачинив двері. Максим повернувся пізно, відчинив двері навстіж, і на нього попадало все, що нагромадив Кузяр. Максим упав, одурівши від страху, виповз у двір і, репетуючи, побіг до сусідів. Такі витівки Кузяр влаштовував не раз і приклеював хлібом папірці з написами друкованими літерами: «Це за ябеду», «Ворогові життя не буде», «Це за пороття». Піп у проповіді обвинуватив у цих витівках безпопівців і крамольників, а староста та соцький на сході погрожували бешкетникам холодною жигулівкою. Дехто з дідів та бабів осуджували невловимих бешкетників, але і в церковній огорожі, і вдома люди потішалися над Максимом. На сході дядьки зустрічали погрози старости та Гришки реготом. Максима і боялись, і ненавиділи, і всі зловтішалися, коли якийсь забавник влаштовував з ним бешкетні витівки. Але ніхто не думав, що так зло міг пустувати хто-небудь з підлітків: всі були певні, що Максима дратує хтось із парубків або дядьків.

Коли Максим, розмахуючи ціпком, квапливо пройшов без шапки вулицею довгої перії, я побіг до Кузяра. Він стояв біля свого амбара і, зло посміюючись, дивився вслід Максимові.

— А я все бачив!..— гукнув я йому ще здаля.— Так йому й треба: він підглядав за вчителькою.

Ми реготали й стежили за Максимом аж до його хати.

— Він більше сюди й ногою не ступить,— впевнено сказав Іванко.— Зараз він зрозумів, що тут йому не

минути лиха. Я його, сволоту, відучу ходити сюди. Це він шпурнув каменюку у вікно Олени Григорівни. А шапку його я вночі надіну на кілок і встромлю в гребінь його хати. Ото сміху буде! Та я ще й не таке надумаю.

І справді, наступного дня шапка гоїдалася від вітру на кілку на самісінькому гребені хати. Проходжі й сусіди юрмилися на вулиці й потішалися над черговою витівкою пустунів.

Якось я проговорився у Олени Григорівни, що навчив матір читати й писати. Вона рвучко обняла мене й стала цілувати, промовляючи:

— Любий мій, та чи знаєш ти, який подвиг вчинив? Ти ж вивів найріднішу людину з темряви на світло. В цьому і є справжнє щастя.

А я, зворушений, раптом заплавав.

— Що тобі, любий? Не плакати слід, а радіти...

— Ось ви заміж віддастесь й поїдете. Я вже ніколи більше вас не побачу...

— Ах, он що!..— розчулилась вона.— А хіба ти не писатимеш мені, Федю? Я тобі відповідатиму. Та й ти з матір'ю поїдеш звідси. І добре: в місті вчитимешся, і люди там багатші душею. Шукай свій шлях у житті, не занепадаючи духом. А шукати треба вперто. Людям служи, але не будь прислугою. У тебе хороша мати: вона завжди буде з тобою.

Я вже ніколи не забував цієї неповторної хвилини: вона яскраво запалила незгасну іскру в душі. З цією іскрою я йшов тернистим моїм шляхом.

XXXIII

Масниця того й цього року минула нудно: каталися з бубонцями тільки багаті та справні, і вулиці були порожні, і навіть звичайних гостей з піснями не було. В кожній хаті ще не втішилися від горя— від втрати дорогих людей, від пережитого голоду і не отямалися від розору. Вулиці обветшали: багато хат і сараїв стояло без покрівель, а в різних місцях зяяли пустирі між хатами в купах сміття й гнилизни. Це Сергій Івагін розібрав по візнях хати втеклих боржників.

Дядьки говорили, поглядаючи на беззубі вулиці:

— Не Мамай пройшов, а глитай Івагін розгулявся...

І мазанки, і старенькі хатинки, закидані снігом, здавалися могилами. Конячини та корівчини навіть і через рік не оправились: худі, кістляві, зашарпані, вони ходили, мов хворі, з похнюпленими головами.

Хоч за звичаєм і пекли млинці по хатах та мазанках, але їли їх у поріділих сім'ях без коров'ячого масла й кислого молока, а з рясними слізьми.

Весняна повінь на нашій маленькій річці завжди для нас була великою подією. Чекали льодоходу не тільки ми, діти, а й дорослі. Навіть старенезні діди й баби виповзали з своїх хатинок і, спираючись на костури, брели до високих глинистих круч та до стрімких схилів обох берегів і застигали надовго, не відриваючи очей від бурхавої ріки, вкритої суцільною лускою засніжених крижин з кристалевими зламами. Ріка розливалася по всій низині дуже широко, а кузня Потапа та його хата на шпилі опинялися на вузькому півострові.

Щовесни панська гребля проривалася, вода з гуркотом і ревом падала густою каламутною лавиною в клетотливі вихори водограїв, у кучугури фудої піни та густі клуби пари.

Міцна крига довго не відривалася від берегів і не ламалася під напором донної води, і вода, прозора, густа, виривалася з ополонок, бігла поверх криги тихо, спокійно й виносила геть сміття, пній та жовті пасма піни.

У вибалках та ярочках дзвеніли й рокотали струмки, і потоки води, підгризаючи й змиваючи кручі, скидали вниз, у річку, цілі брили обвалів. В ці дні тепле вологе повітря в сонячно-лазуровому серпанку дихало запахами відталої землі, перегнилої торішньої трави, розпуклих верболозів та верб і чимсь п'янким і хвилюючим, що буває тільки в цей великодній час повені. Всюди відчувається сподівана тривога й радісне передчуття подій, на які така багата весна. Вони відбуваються щороку, але здаються завжди неповторними, незвичайними, несподівано прекрасними. Вранці прокидаєшся від якогось невиразного неспокою й біжиш босоніж з двору на вільне повітря по мокрій холодній землі, по струмочках, що переплітаються, як мереживо, по м'якому, талому снігу. Високі літають зграї галок, кружляють вихорами й горлають від радості. Десь посвистують шпаки, і в блакитній височині шугає коршак. Сонечко — молоде, гаряче. Здається, що воно сліпучо сміється нам, вбране в блакитне небо, і

любується землею, яку воно оживотворяє і вбирає в зелень та квіти після зимового заціпеніння. І здається, що й рідна земля теж радісно посміхається сонцю й небу й судорожно потягається. І мені вперше зрозуміло було, що тріумфуюче й квітуче свято — великдень — це торжество чудесного воскресіння життя. І всім своїм тілом, всією душею я співав разом із землею: «Лікуй нині і веселися, Сіоне!» Це «Сіоне» звучало в мені, як сіяння.

Ріка цієї весни розлилася багатоводно й широко: вона піднялася майже до середини глинистої кручі біля пожежної, заносила з собою зсуви й клекотливими наплісками підмивала берег. А тут, у низині нашої сторони, вода тихо кружляла в крихкій піні і наче бігла назад, плавно несучи з собою дрібні крижинки та нагромаджуючи їх кришталевими купками перед кузнею. А каламутна ріка бурхливо мчала широким розливом у вирах і піні. Вранці крижини пливли крупною лускою, переганяючи, стикаючись і розколюючи одна одну. По всій річці — хрускіт та сплески. А нижче, на крутому повороті, під зсувами високої гори, вся маса крижин упиралася в кам'яні пласти, як у велетенську стіну. Вони промадилися одна на одну, перекидалися, дробилися, сповзали знов у вируючий потік води, поринали, вистрибували, перекидали інші й розбивали на дрібні осколки. На цих сніжних і брудних островках пливли кошики та різна погань. Це проходив наш сільський лід, починаючи від панського млина, а далі вирувала чиста вода.

Крижини з ставка громадилися на перекатах на крутому вигині річки під панською кручею і виростали кришталевою греблею з берега на берег. Але потім в якийсь несподіваний момент ця гребля ламалася, і крижини суцільною масою проривалися в нашу воду, чисту від криги. Наставав другий льодохід.

Одного з цих днів прибіг до мене з панського двору Гараська, святково вбраний у новому піджачку, в акуратненьких чобітках, в с'рій кепочці млинцем. Білобрисенький, білолиций, рум'яний, кирпатенький, він ще здаля сміявся мені своїми круглими очима й покрикував віршами:

Весна іде, весна іде!
Весни ясної ми пташки!

— Не пташки, а гінці,— поправив я його, біжачи назустріч йому вгору.

— Ні, пташки. Нас ніхто не ганяє: ми самі літаємо, як вільні птахи.

Ми з розгону обнялися з ним і засміялися від безпричинної радості.

— Я до Олени Григорівни біжу,— раптом спохватився він,— та ось побачив тебе і не стримався... Я ж тільки з тобою дружу, у мене тут товаришів, крім тебе, нема. Та й дружити з тобою цікаво.

— А як же ти до Олени Григорівни доберешся? — здивувався я. — Адже всі переходи позносило, а вода яка... Бачиш — майже до Петьчиної хати розлилася.

Він зробив сумне обличчя, насупив брови й суворо вступив в мене.

— Помер молодий Дмитро Дмитрович... від сухот... Ну, мене й послали сказати вчительці. Він же дуже поважав її... І все до себе кликав...

І раптом знову спалахнув і немов розцвів. Очі його широко розкрилися й заголубіли, і в них заграло піднесене здивування.

— Розумієш... Вранці, сонечко на все небо... А він кричить: «Винесіть мене до весни!..» Мати плаче, батько мечеться по кімнатах і бороду рве... Ну, винесли його в кріслі в сад... А він увесь наче засвітився, заплакав, а тоді засміявся. Це тато мені розповідав. Попросив собі землі й сказав матері та батькові: «Пошліть до Льолі — це до Олени Григорівни, — пошліть до неї Гарасю...» Мене вибрав, розумієш! — скрикнув гордо й розчулено Гараська. — Мене не забув!.. «Нехай, — говорить, — скаже їй, що я при ній думав тільки хороше...» Підніс він руки до сонця, посміхнувся та й помер.

Гараська так зобразив вмираючого Ізмайлова й так хвилювався, що я сам став повторювати його жести, вираз обличчя й слова — переживати разом з ним цю подію.

Цей вродливий, молодий Дмитро Ізмайлов, з темною борідкою та маленькими вусиками, з глибокими смутними очима, блідий, сухорлявий, дуже сподобався мені ще того дня, коли він із студентом Антоном приїжджав на джорках до нашої криниці.

І дивно, зараз, коли Гараська так яскраво розповідав, як помирав цей молодий Ізмайлов, я не відчував ніякого жалю до нього, а його вмирання здалося мені незвичайним і казковим: наче спалахнув він і зник у промінні сонця. Те саме, мабуть, відчував і Гараська: він увесь сяяв

на сонечку, і в кирпатенькому обличчі його та в круглих синіх очах грав захват і подив перед несподіваним і рязучим чудом. Можливо, він і придумав, вигадав що-небудь у цій своїй розповіді, але я вірив кожному його слову: в цей сонячний день льодоходу, під час воскресіння весни все здавалося чудесним.

Гараська отямився й стрепенувся.

— Побігли на берег. Олена Григорівна стоїть на кручі, під сирітською перією. Там і Ваня Кузяр: я з гори їх бачив.

Ми побігли вниз по дорозі повз Потапову хату й звернули на рівну полянку, що випиралася в річку маленькою чорноземною кручею, яку річка підмивала щоповені. Олена Григорівна стояла з теплою шаллю на плечах край такої ж маленької кручі на тому березі. Іванко Кузяр з рогатиною в руці щось палко розповідав їй, а вона сміялась.

Ми дзвінко поздоровкалися з нею, і вона привітно помахала рукою. Її волосся світилося на сонці й здавалося золотим. Я здаля бачив її радісні очі, суцільну смужку білих зубів і тремтливе від сміху підборіддя.

Іванко крикнув нам:

— Ага, хоч близько лікоть, та не вкусиш. Голодна Оришка заради кришки й по воді піде пішки. Ось і стрибайте сюди чехардою!

Але Гараська одразу згасив його пустотливі крики звісткою про смерть молодого Ізмайлова. Олена Григорівна остовпіла. Вона чомусь напнула шаль на голову, і обличчя її стало маленьким, блідим і чужим.

— Чи не можна де-небудь перебратися через річку, Ваню?

Кузяр в радісному пориві кинувся до неї, збив шалчину на потилицю і, не роздумуючи, покликав її за собою.

— Я знаю, де можна перейти. Ви й ніжки не замочите, Олено Григорівно. Я сам прокладу вам доріжку.

— Ой, Ваню, який ти сміливий! Для тебе ще існує ніякої небезпеки.

І вона заспішила слідом за Кузярем. Ми з Гараською теж пішли по своєму боці, не відстаючи від них.

Олена Григорівна стежила за жвавою й спритною фігуркою Кузяра в залатаній шубці й ласкаво посміювалась. А я пишався своїм незрадним другом і вірив у його хоробрість і кмітливість. Коли вже він так рішуче

повів учительку вгору на перехід, значить, він уже був на крижаному заторі і сам переходив через цей міст. В дні повені він завжди здавався збудженим, стривоженим і, хоч би який зайнятий був по господарству, бігав із своєю рогатиною по берегу від криниці до глибоких ярів перед панським млином. Раніше, коли ми були маленькими, він часто вигадував різні страшні та забавні історії й сам вірив у свої вигадки, але не брехав заради самої брехні. Життя на селі було тихе й нудне, батько його був заботою, несміливою й мовчазною людиною, мати весь час хворіла, і не було в нього ні в чому відради. А хлопчина він був нервовий, діяльний, допитливий. Ось він і вигадував усякі небилиці і вражав ними й мене, й інших хлоп'ят. І не минало дня, щоб він не влаштовував боротьби або кулачної сутички або не надумав яких-небудь пустощів, що нерідко закінчувалися бійкою. В усіх своїх витівках він старався показати свою зверхність, сміливість, винахідливість, хоч і сам пошивався в дурні. Але особливої втіхи зазнав він од війни з паненятами: досить їм було показатися на довгій перії, на шляху до Ключів або до Варипаєвки, верхи на ситих глянцевих конях, як Кузляр криком скликав хлопців і переслідував нарядних вершників грудками засохлої грязюки або голишами, які він завжди носив у кишенях. Він незгасно горів ненавистю до своїх ворогів і мріяв про різні каверзи, які не давали б життя панським виродкам.

Але тепер він підріс, змужнів, і хоч те лихо, якого він зазнав під час голодного й холерного року, і не приборкало його бентежної вдачі, зате він перестав пустувати. Він став вдумливим господарем, а надмір сил і свій неспокійний розумець уже спрямовував на навчання. Він віддано полюбив Олену Григорівну, прив'язався до неї, задачі розв'язував раніше за всіх, а на уроках пояснювального читання схоплював усе на льоту, висловлювався інколи так вільно й прямо, що вчителька тривожно зупиняла його й удавала, що сердиться, аби угамувати його й змусити замовкнути. Але вона любила його, охоче й жваво розмовляла з ним по дорозі з школи.

Ось і зараз я відчував у ньому людину, яка не кидає слів на вітер, а відповідає за свою поведінку: він вів Олену Григорівну до переходу через брід напевно і всім своїм гордим виглядом і впевненістю показував, що він ладен життям відповідати за вчительку.

Ріка мчала швидко, бурчала, пихкала й плескалася у вирах Глухий шум плив нам назустріч, і дзвінкі струмки, що на кожному кроці перетинали нам шлях, грали в камінні та ярочках, блискаючи на сонці.

Над нами злітала висока стрімка стіна в зсувах і в ребрах кам'яного плитняка. Попереду вона загиналася праворуч, а на тому березі гострим ребром виступала глиниста круча, проріzana рівними пластами плитняка та спресованої гальки. Далі від кручі розстиналися поля, плямисті від проталин. Тут, у цій вузькій ущелині, ще здали видно було крижану загату. Великі крижини промадилися ребрастими купами одна на одній, білі згори й прозоро-голубі в розколах. З-під них та між ними бурхала брудна вода, а далі по широкому плесу крижини суцільно вкривали заводь. Здавалося, що цей затор колихався всередині й біля нашого крутого берега, що тримався він нестійко на якомусь донному гребені. І коли я побачив ці ребрасті брили льоду та набухлу, спокійну поверхню заводі, мене жажнула зухвалість Кузяра: як можна переводити вчительку через цей страшний гребінь, який ось-ось зірветься з крихкого перекаату, з гуркотом і гулом фине вниз по річці й густе скупчення крижин помчить у цей прорив нищівною лавиною.

Олена Григорівна спинилася перед цією крижаною греблею й розгублено огляділа її заклопотаними очима. Я помітив, що їй стало страшно й вона не зважується пройти по покарьожених нагромадженнях криги, слизької, мокрої, вкритої крихким снігом.

Іванко скочив на крижину, що виповзла на берег, і, спираючись на рогатину, простягнув руки вчительці.

— Стрибайте, Олено Григорівно! Не бійтесь! Я вас проведу, як по дощечці.

А я, жажнувшись, закричав:

— Ти спершу сам пройди через цей місток. Що, як крига рушить...

Гараська, блідий, осовілий, стежив за Кузярем і мурмотів:

— От завзятий чортяка! От одчайдушний!

Олена Григорівна, не подаючи руки, мовчала й пильно вдивлялася в напливи криги: Кузяр сміливо застрибав по гребеню нагромаджених крижин і встромляв у них свою гостру рогатину.

Мені стало раптом соромно перед Оленою Григорів-

ною за свій страх і несміливість: що, як всна з обличчя побачить, що я жалюгідний боягуз, і одвернется від мене назавжди!

Можливо, властиве хлопчині мого віку завзяття та інстинкт спонукали мене збігти з кручі на велику крижину, яка впиралася в берег. Я рішуче переступив через гостре ребро крижинки, що стирчала скраю, і опинився на плоскій похилій крижаній плиті, вкритій ніздрястим снігом.

Назустріч мені жваво йшов Кузяр і глузував з мене:

— Гляди, гляди! Стережись! Бач, крижинка під тобою вгвиняється. Зашумиш ось — і нема тебе на світі.

Але він несподівано сам послизнувся, змахнув рогатиною й бебехнувся на гладкий кришталевий уламок криги. Олена Григорівна скрикнула, а він загонисто засміявся. Але я відчував, що крига під ногами важко колихалась, здригалась і порипувала. Я застрибав по крижинах на допомогу Кузяреві, який борсався на слизькій поверхні крижини й не міг звестися на ноги. Чоботи його бовталися у воді. Він схопив мене за руку, підвівся й зніяковіло засміявся. Крижини заколихалися й пересунулися в боки. Я злякався: мені здалося, що міст зараз зірветься й ми разом з Іванком шубовснемо в бурхливу воду. Біля нас опинився і Гараська. Все ще блідий і осовілий, з застиглою усмішкою, він пробрався до нас, очевидно, з бажанням довести, що й він нічого не боїться. Кузяр одразу ж став отаманом: він наказав Гарасьці стати на своєму березі, а мені посередині, сам же повернувся до Олени Григорівни й вимогливо простягнув до неї рогатину.

— Ну, ідіть, Олено Григорівно! Самі бачите, що мостище такий — хоч тройкою проїжджай.

Обличчя Олени Григорівни спалахнуло, і вона, рішуче схопивши держално рогатини, стрибнула на шерехату від зернистого снігу крижину. Так Кузяр провів її до мене, але мені її не передав, а скомандував вибирати доріжку на крижинах вище до гребеня, щоб не послизнутися. Так ми пробралися до прибережних нагромаджень криги. Але тут раптом перед нами крижини заврушилися, затріщали й полізли одна на одну. Я перестрибнув на крижину, що лежала на березі, схопив руку Олени Григорівни і рвонув до себе. Олена Григорівна злякано скрикнула й скочила на крижину, що рушила від поштовхів інших крижин, заколихалася й залилася водою. Оле-

на Григорівна послизнулась, але якимсь чудом я вдержав її. Кузяр загорлав:

— Держись, Федяхо! Гараська, допомагай!

Вчителька встигла все-таки вистрибнути на берег, але вода налилась їй у черевики. Вона немов не помітила, що могла впасти разом зі мною у воду, яка вже клекотіла поверх крижини, і вимогливо крикнула:

— Ваню, назад! Федю, зараз же сюди, на берег! Бачите, увесь лід рухається... Ваню, краще стрибай сюди— назад уже не пройти... Ах, як це невдало! Ну, навіщо я тебе, Ваню, послухалась?

Кузяр сам злякався: він розгублено озирався, оглядався назад, де крижини, мов живі, перекидалися, гепалися одна об одну, наче боролись, і з гуркотом падали в воду. Олена Григорівна простягла до нього руку з кручі й намагалась стрибнути вниз, але Гараська щосили тримав її за другу руку.

— Олено Григорівно, не можна!..— кричав він, готовий заплакати.— Я не пущу вас... Хіба можна? Там зараз водоспад...

Ми з Кузярем стояли обличчями один до одного на двох крижинах: я — на береговій, уткнувшись у грузьку грязюку кручі, він — на великому уламку, припаяному до торосів. Між нами вже клекотіла руда вода й заносила з собою густу кашу дрібної криги. Вона шомиті заливала крижини, розхитувала їх і штовхала в прориви.

— Стрибай до мене, Ваньок! — гукнув я Кузяреві.— Сміливіше! Давай руку!..

Вчителька суворо наказувала йому:

— Ваню, я вимагаю, щоб ти підкорився мені. Негайно — сюди! Чуєш? Ти хочеш, щоб я кинулась рятувати тебе?

Вона зстрибнула з кручі, але глибоко зав'язла в рідкій грязюці, набухлій від підземних джерел та безлічі струмочків, що збігали з гори.

— Ваню! — розпачливо кричала вона.— Стрибай же, поки не пізно. З рогатиною легше перестрибнути. Ну!.. Не вбивай мене, Ваню!..

А я надсадно кричав:

— Подох ти, чи що, дурню! Чи потонути схотів?

— Та я й так хочу перестрибнути, чого ви шалієте?— вже зняксовіло виправдувався він.— Ану, Федюк, підхоплюй мене!

Але цієї миті позаду Іванка з тріском і гуркотом усе нагромадження криги повільно й незграбно рушило вниз по річці, купи крижин, напіраючи одна на одну, трощилися вщент, розкидаючи кришталеві осколки в різні боки. Наші крижини зштовхнула з місця якась велетенська невідчутна для нас сила, і вони повільно попливли по річці. Крижина Іванка закрутилася й перегнала мою, а моя крижина, велика, квадратна, погойдуючись на вирах і сплесках, ішла поблизу берега. Вода плескалася в краї, але не заливала її: мабуть, я був для крижини не важкий. Іванко силкувався дістати рогатиною дна, але держално було коротке й купалося у воді. Він кричав мені:

— Нічого, не бійся, Федюк! Ми в берег ткнемося на повороті. Біля кузні мілко, і я рогатиною і своєю і твоєю крижину прижену на обмілину.

По схилу за нами бігла Олена Григорівна з Гараською. Вони махали нам руками й щось кричали. Але я не слухав, а, поійнятий жахом, дивився на киплячу воду та на сіру луску крижин, що обганяли нас на середині річки, а деякі відривалися від своєї гряди й повертали до нас. Холонучи від страху, я безпорадно чекав, що ось-ось дожене мене велика крижина, вдарить у мій пливучий острівець, розколе його, і я шубовсну в бурхливу пучину. Іванко весь час працював своєю рогатиною, як веслом, і підганяв свою крижину до мене та ближче до берега.

З обох боків люди помітили нас і, збентежені, забігали по кручах. З нашої гори та з узгір'я того берега стали збігати до нас дядьки й парубки з латами з прясла, з дерев'яними лопатами й щось кричали нам навперейбій — мабуть, підбадьорювали нас і обіцяли визволити з біди. Олена Григорівна з Гараською не відставали від нас, але були далеко: на розливі нас віднесло від нашого низенького берега, хоч тут ріка текла не так стрімливо, як на середині та біля другого, високого берега, де були ями.

Кузяр одразу ожив і переможно крикнув мені:

— Ну, наша взяла, Федяхо! Дна дістав. Зараз я підпливу до тебе й підштовхну до кузні. Тут уже рукою подати. Та й люди біжать. Та тільки ось Олену Григорівну змусили бігти за нами... Ех, і чого вона турбується!.. Чи ми маленькі? І що вона зробить, чим допоможе?

Тільки поахає! А все-таки ми з тобою здорово поплавали, хоч трошки й поплакали...

— Підштовхуй до берега! — кричали дядьки й молодіці з обох берегів.— Підштовхуй! Ах ви, пустуни, гріховодники! Бити вас нікому...

Іван уже задерикуватو сміявся і відгукувався:

— Ми добре діло зробили, а не пустували. Спробували б ви, бородані, в нашій шкірі побути. Ні сміливості вам, ні спритності не стане!

Він поштовхами підводив мою крижину до кузні по спокійній заводі, де ріка вже кружляла на піщаних обмілинах. Його крижина з кожним поштовхом усе ближче підпливала до берега. Своєю рогатиною Іванко вже твердо впирався в дно й дедалі частіше й швидше підганяв мою крижину до облямівки з крижин, які застряли тут після першого кригоплаву. Коли я відчув, що крижина зашурхотіла по піску, я швидко вистрибнув на берег і одразу потрапив в обійми Олени Григорівни. Вона цілувала мене, плакала й сміялась.

— Боже мій! Яке щастя! Врятувались! Рідні мої! Пробачте мені: це я винна.

А Іванко з своєї крижини з веселим завзяттям утішав її:

— Ніяк ви не винні. Ми свою справу робили та ще принаймні поплавали досхочу.

— Ну, стрибай сюди, Ваню! — нетерпляче, скрізь сльози, радісно кликала його Олена Григорівна. — Ми разом з тобою застрянемо тут днів на два до спаду води. Любий хлопчику, і цілувати тебе хочеться, і полаяти за нерозважність.

Підбігали до берега дядьки й парубки з латами та лопатами. Одні сміялися, інші лаялися й погрожували наскубти нам волосся. На високій кручі, перед пожежною, теж юрмився люд, і там кричали, лаялись і сміялися. Але і в цій лайці й у погрозах відчувався веселий подив перед нашою зухвалістю.

Іванко помахав нам шапкою й відштовхнув свою крижину від берега.

— Я додому попливу... Прощавайте!

Олена Григорівна кинулась за ним і сердито закричала:

— Назад, Ваню! Не смій ризикувати! Потонеш, Ваню. Я наказую тобі вийти на берег.

— А хто за мене вдома буде? Ачей, я — один робітник у господарстві. Самі побачите, як я спритно на цьому кораблі перепливу.

Крижина закрутилася і швидко відпливла від берега. А Іванко впирався в дно й гнав її на бистрину, до густого льодоходу, від якого відривалися окремі крижини, і льодова каша заносилася в наш бік. Вчителька побігла по грязюці вздовж берега. Дядьки, молодіці й дівчата збігалися до нас і кричали не знати що. А чув я тільки одно:

— Ах, бісеня! Ах, шибеник!.. Безбатченко!..

На тому боці, нагорі, теж кричали й махали руками. Іванко закричав Микольці, який стояв перед пожежною й погрожував йому кулаком:

— Миколу, біжи, тягни вірвовку! Я підпливу до берега, а ти мені її кинеш.

Намагаючись зберегти рівновагу, він стояв на середині крижини й дуже обережно й розважливо підштовхувався дедалі ближче до быстрого крижаного потоку. Люди перестали кричати. Спинилась і прикипіла до місця й Олена Григорівна. Ми з Гараською наздогнали її й стали поруч неї, не зводячи очей з Кузяра. Миколька вже біг з вірвовкою вниз по схилу узгір'я.

Всі троє ми ахнули: Іванко ткнувся в одну з крижин і послизнувся, але рогатину не випустив. Вода хлинула на нього й облила до пояса. Але він встиг перестрибнути на іншу крижину і, не зупиняючись, перестрибнув на третю. Люди біля пожежної знову закричали й побігли за Миколькою. Вони навперебій щось радили Іванкові, але він їх не слухав, захоплений боротьбою з крижинами: одні він відштовхував, щоб пристати до інших, більших, і перестрибнути на них. Його маленька фігурка здавалася зовсім безпорадною.

Отак він добрався до останньої крижини з того краю і став швидко й стійко підганяти її до берега, відштовхуючись рогатиною від крижин, що пливли поряд з ним. Підбіг Миколька й швиргома кинув йому цілий моток вірвовки. Вона розгорнулась, і Іванко схопив її на льоту.

— Тягни, Миколу! Не смикай, а тягни! — розпоряджався Іванко впевнено й бадьоро. — Наша взяла! Нам і сам чорт не брат.

Миколька підтягнув до себе крижину, і Іванко вистрибнув на берег.

Олена Григорівна радісно крикнула йому крізь сльози:
— Ваню, дорогий мій! Пустотнику мій!

А він зірвав шапчину, кинув її догори й задержувався відгукнувся:

— Ура, Олено Григорівно! Перемоги грім лунай!

Олена Григорівна з судорогою в горлі повторювала в захваті:

— Який молодець! Який надзвичайний хлопчик! Яка витримка!

Хтось із дядьків із злим жалем голосно говорив:

— Ось кого б відшмагати... Не мій син,— я б з нього шкуру здер.

Олена Григорівна з тією ж схвильованою радістю відповіла:

— Не сікти, а пишатися слід таким хлопцем.

Мати, приголомшена, швидко бігла нам назустріч і дивилась на мене мовчки, з жахом і радістю в широко відкритих очах. І тільки тієї хвилини, коли вона обняла мене, ослабленим голосом промовила:

— А що, якби ти потонув? І мені ж тоді не жити.

Олена Григорівна ласкаво втішала її:

— Не лай його, Насте. Це — не пустощі. Ні я, ні вони цього не забудуть. Помер молодий Ізмайлов, а вони ось із Ванею перевели мене на цей берег.

Мати тихо й задушевно сказала:

— Я знаю, вони на погане нездатні.

XXXIV

Завжди неспокійна й чуйна до всяких чуток і пересудів, мати стала болісно настороженою після того, як Максим Сусін на людях пригрозив розправитися з нами, обвинувачуючи нас у тому, що ми допомогли тітці Маші втекти з села, а мене — в тому, що писав за неї листи до конторника Горохова й носив їх до нього на панський двір. Я не відчував за собою ніякої провини: записочки від Маші я справді писав і вручав їх Горохову, але ж я писав листи й іншим жінкам. Ще малоліток, я багато чого не розумів у складних людських взаєминах. Я тільки простодушно й слухняно виконував їх просьби й бажання як листоноша. А Машу я любив і співчував їй і з охотою був посередником між нею та Гороховим, з яким

вона жила, як дружина з чоловіком. І мені здавалось страхітливим, що самодур-свекор хоче силою замкнути її в своїй хаті й приборкати її катуваннями, поки повернеться Філька. Вона приходила вночі з Ключів, з панського двору, знову вдягнена по-міському, висока, вродлива, горда, непримиренна, і сідала разом зі мною за стареньким столиком. Вона вже не плакала, не мучилася, як бувало раніше, коли жила під лютотою владою свекра, не застигала розпачливо, з жорстким, стражденним обличчям. Тепер вона сміливо, мужньо, високо піднісши голову без жіночого очіпка й з визивною впертістю, говорила:

— Ніхто не візьме мене голіруч. На душогубство піду. Ні свекор, ні чоловік — вороги мої — не доторкнуться до мене. Мій справжній чоловік — Михайло Григорович, з ним я до смерті зв'язана. Мое кохання, Федю, дужче за всі їхні закони. І ніякі страхи мені не страшні. Пиши, любий, і жодного мого слова не пропускай. Твоя грамота — як вогонь, а вогонь у мене ось тут...

І вона прикладала руку до серця.

Останню записку я писав з хвилюванням. Маша писала Горохову, щоб він приїхав у Ключі попрощатися з нею.

— А ти, нянько,— наказала вона матері,— теж виїжджай звідси. Через мене тобі не минути лиха. Свекор— мстивий, він зжене свою лють на тобі, не пожаліє й Федю. Всі багатії та старики заодно з ним, а новий піп сам усяку підступність вигадує. Йому треба старовірів розчавити, і він ладен до всякого розбрату причепитися. Боюсь, що він і Федю занапастить.

Вона попрощалась з матір'ю якось жорстко, з кам'яним обличчям, наче таїла проти неї неприязнь у душі. Я вийшов разом з нею в нічну темряву, що мерехтіла зорями: мені треба було зараз же віднести записку на панський двір — до Горохова. Вона зійшла зі мною на гору, до панського прясла, і палко прошепотіла:

— Стережись, Федю. Не ходи сам по селу, а вечорами будь дома. Вночі сидіть замкнувшись і нікого до себе не пускайте. Страх боюсь я, коли б через мене лиха з вами не скоїлося.

Вона квалливо обняла мене і, схлипнувши, побігла вниз, у темряву.

Льосинька часто прибігала до нас, залюбки гомоніла

з матір'ю і щоразу переказувала плітки, захлинаючись від веселого хвилювання: Максим Сусін скаженіє — рве на собі волосся від досади, що Машарка зуміла вислизнути з-під його бороди.

І цей її гарячий шепіт з оглядками, з гіркими вигуками та посмішками тривожив матір; вона здригалась, як від опіків, полотніла й судорожно ламала пальці.

— Безпремінно приходь до нас, Настенько! — пристрасно скрикувала Льосинька з порога.— Матінка наша жде тебе з хлопчиною, не діждеться. Вона й утішить тебе, й напутить.

Вона йшла собі, а мати довго сиділа нерухомо, наче в стовбняку, з застиглим страхом в очах, і мовчала. Потім зітхала, жалібно посміхаючись, простягала до мене руки.

І коли я підходив до неї, вона пригорталась до мене й розгублено питала:

— Що ж нам робити, Федю?

Мені було до болю шкода її, я відчував нашу беззахисність і самотність. Але я храбрував і підбадьорював її.

— А пам'ятаєш, мамо, як Раїса та Парасковія напучували тебе: не бійся, з вовками вовчиною будь! Несміливими рибу годують.

— Та це ж, Федю, у місті та на ватазі... Там либонь артіль: люди гуртом держаться — пліч-о-пліч. А тут, як у лісі,— з-за кожного дерева звір визирає.

Але я вперто сперечався з нею:

— А хто тітку Машу визволив? Шукай вітру в полі!

Вона спалахувала від посмішки, слухаючи мої палкі заперечення.

І я відчував себе переможцем, спостерігаючи, як мати поволі отямлювалась і заспокоювалась.

Уляна Подгорнова приходила чогось вечорами, в сутінки. Входила вона не з боку крутого спуску, не через сінні двері, а з двору, наче скрадаючись. Мати засвічувала висячу лампу під жерстяним кругом і запинала завісочки. Я не розумів, чого приходила до нас ця жінка, схожа на стару бабу, і думав, чого вона така страшна, наче постійно терзає себе пекучою думою про те, щоб помститися комусь, не жаліючи себе. Мати тихенько питала її, чи допомагає їй чоловік, чи не думає вона поїхати до нього, якщо любить його, доки ж вона тягтиме лямку в чужій сім'ї.

Уляна не ворушилась, наче зачарована, з скам'янілим обличчям, і мовчала. Потім немов прокидалась і спалахувала від усмішки. Одразу ж вона змінювалась—молоділа, очі ясніли й голос сердечно здригався.

— Нічого мені не треба. Я сама собі господиня. А живу в чужій сім'ї з своєї волі — собі на втіху.

Пригадую один з таких вечорів, коли вона, наче малячи, розповідала:

— Чоловіка нема в мене... і дітей нема... знедожили мене... Чоловік безвісти пропав, а дітей бог забрав. Пограбували мене. Сама знаєш, Насте, терзали мене в сім'ї—і роботою, і биттям... Мов раба, ублажала і свекра, і свекруху, і зовиць, і діверів... Місця живого не залишилося, душу розпинали. Породила собі на втіху двох дитинчат—та й ті загинули без материнського ока: одному кільцем од веретена голову розчерепило, а другий у пропасниці згорів. Пометався, помучився, покричав без тям: «Матінко!.. Матінко!..» Та й згас. Мені побути б коло нього, серцем своїм зцілити, а мене сюди-туди туркають: лазню топи, свекра з свекрухою пар, зовицю причеши та обряди, та корову видій, та полотна біли, та хліби затівай... А чоловік — бродяга, по чужій стороні тиняється. За які гріхи господь кару на мене наклав? Чим я богородицю прогнівила? Стала я сама не своя, весь світ вихором закрутився. Закричала несамовито й не пам'ятаю, як з своєї гори збігла та через річку на той бік помчала. Отямилась біля криниці та й дивом дивуюсь: чого це я в криницю дивлюсь та й наплакатися не можу? І не я плачу, а обличчя моє у криниці журиться. І не надивуюсь, Насте,— наче не плачу, а дивиться на мене матінка покійниця, стогне й за душу хапає: «Не побивайся, цвіте мій гречаний! Душеньку свою не терзай! Горе-бо тебе не вбило, сили воно не висотало, а очистило від чорних помислів. Не держи ножа та сокири за пазухою, а долю свою з юдолі на яр-світ визволи. Годі тобі тужити! Ти — жінка самосильна: сама своєю долею розпоряджайся, сама доріжку собі уторуй до сонечка. Я теж замолоду під гнітом жила, а себе не втеряла — в жертву себе саксаганові не віддала. Не витязь мене врятував, а людину в собі відчула. А коли людина збунтується, не стримати її: нічого вона не боїться — ні страхіть, ні напасті!..» Оглянулась я, очухалася, а переді мною — Паруша. І не те, щоб приголубила або поплакала зі мною, а ко-

ромислом по землі стукотить та гнівається. З цієї хвилини, Насте, я іншою стала, наче вона живою водою мене обмила.

Вона й лякала мене своєю прихованою мстивою пристрасстю, що кипіла в неї в очах і обпалювала її обличчя в хвилини дивного заціпеніння, і в той же час приваблювала до себе усмішкою, що розгладжувала зморшки на її обличчі. Мати обнімала її й квалливо говорила запевітні пісенні слова:

— Ідьмо, Уленько, полетимо, як на хмарках. Вирвемося з цього барлогу, з загону оцього. А там — воля та співдружність. Ти й без пачпорта проживеш. Аби був розум, та сила, та сміливість — а пачпорт на льоту спіймати можна.

Так мріяли вони про від'їзд щовечора, а коли Уляна йшла, мати викладала з скрині білизну, одежину, полотно й зашивала їх у рядно. Потім щось шила й наспівувала пісеньок без слів.

XXXV

Двома возами ми поїхали до Славкіна на екзамені. На одному возі, попереду, тряслися ми, хлоп'ята, а на другому, на оберемку соломи, вкритої теплою сірою шаллю, сиділа Олена Григорівна. Вона була нарядна — в білому платті, в коротенькій безрукавці, гаптованій бісером. Я любувався нею здаля й не міг відірвати від неї очей. В ці хвилини я не боявся екзамену, який уявлявся мені досі прізвним судом: цей суд провадитиме довготелесий і худючий інспектор народних училищ з чорним пасмом бороди, без вусів, в крижаних окулярах, в темносиньому сюртуку з золотими нашльопками на плечах. Одного разу взимку він несподівано підкотив до нашої школи в кибитці, парою коней з бубонцями, і я злякався його, аж серце завмерло, тому що зблідла від хвилювання і Олена Григорівна. Але він ходив по класу дивно хиткими й м'якими кроками. І коли він сказав їй щось оксамитним голосом і посміхнувся, блиснувши великими зубами, вона дзвінко засміялась і оглянула нас весело й пустотливо. Відповідали ми на його запитання жваво й сміливо. Ось і зараз вона киває нам головою й сміється. Ми теж безпричинно заходимося реготом. До великого села Славкіна було щось із сім верст,

і щосьята звідти через чорний бір та кучеряві переліски долинали глухе гудіння церковного дзвона.

Цей гарячий весняний ранок у блискучих хвилях марева, з радісними переливками жайворонів у м'якій і прозорочистій блакиті, був живий: він прав і сміявся разом з нами.

Кінь біг по рівному попелясто-сірому шляху жваво, а щоб іще підбадьорити коня, Миколька загнуждав його й віжками задирав йому голову аж до дуги, верескливо погейкуючи, як завзятий ямщик. І нам здавалось, що ми летимо на баскому рисаку, а повз нас заметіллю хурделять і молоді хліба, і ярва зелень, і чорні плісові ниви, а обабіч дороги, мов курчата, розбігаються жовті кульбаби. З рвучкою покvapністю пролітали сизі голуби та зграї незграбних, розчухраних галок, і в блакитній височині величаво кружляли на розпростертих крилах беркути. І від цього простори ланів здавалися неосяжними; пологі косогори, оксамитно-зелені, пошматовані чорними смугами ланів, та сині переліски на великому шляху до Пензи трепетали в пекучих струменях, наче плавали в повітрі. Довге село Ключі з білою кам'яною дзвіницею потопало в зелених копицях садів. А ліворуч пологими увалами розстигались до обр'ю ключівські та даниловські поля з самотніми вітряками. І висока стара сосна над синім бором перед стовповим шляхом, таємнича, журливо-задумлива, стояла самотня, увінчана трикрилою короною.

Було хороше, привільно, хотілося кричати, співати й ширяти в повітрі разом з птахами. Тільки в дитинстві та отроцтві, в роки бурхливого росту, душа купається в сонці, в блакитному повітрі, п'янкому від весняного дихання квітів і зеленого тріумфування життя, в переливках жайворонів та закличному підпадьомканні перепілок. Тільки в ці дні душа підлітка переживає невимовне щастя життя разом з могутнім пробудженням землі. І всім своїм тілом я відчував, як живе, як дихає вона і посміхається і сонцю, і мені. Я бачив, що й мої товариші переживали це щастя: вони безпричинно сміялись, кричали, обличчя їх розчервонілись і очі палко блищали та переливалися небом і квітами. Я любив їх усім своїм маленьким серцем і знав, що й вони люблять мене.

— Ех, хлопці! — хвацько кричав Кузяр, схоплюючись на рівні. — Ой, та й дуга ж! Тільки бубонців нема. Давайте заспіваємо замість них.

І він закричав дзвінким голосом:

И колокольчик — дар Валдая —
Гремит удало под дугой...

Кілька голосів, таких же дзвінких і радісних, підходило мелодію. Але в цей момент Шустьонок змахнув кулаком і загрозово крикнув:

— З пісні слова не викинеш, Кузяр, а ти пісню на свій лад кроїш! Отак ти й першу-ліпшу молитву потіхою для чорта зробиш. Це ось тебе Федька баламутить!

Кузяр одразу ж осікся й озвірів. Він поблід і знову впав на солому. Вискаливши гострі, як цвяшки, зубенята, він рвонувся до Шустьонка й надсадно загорлав:

— Як це баламутить!.. Сищик ти, чи що?

Шустьонок ехидно посміхнувся й нахабно втупився каламутними очима в Кузяреве обличчя:

— Я все бачу, все знаю. Ти у Федьки на поводу скачеш: він на стороні, на ватазі, розсваволився. Жінкам спокусливі листи пише й тітку свою від живого чоловіка з панським конторником звів. А батюшка про нього каже, що він для старовірів на все ходак. Вчителька вас обох під крильцем держить, у себе вдома приймає. І всякі сторонні до неї приїжджають... безбожники... і супроти царя...

— А ти хто, ельошка-вошка?— люто крикнув Кузяр.— Ти сам попівський собачка. Ти хоч на кого набрешеш!

Я всього сподівався від цього гадюченяти: наклепав же він на мене, що я вкрав книжку в Олені Григорівни. Добре, що за мене горою стояли діти, що Олена Григорівна не повірила йому й викрила його в наклепі. Якби він зараз зачепив тільки мене з Кузярем, я пропустив би його мурмотіння повз вуха. Але коли він став порочити вчительку, я осатанів до нестями і не пам'ятав, як кинувся на нього й почав бити куди попало. Невиразно чув я, як кричала Олена Григорівна, як Миколька, натягаючи віжки, удавано лаявся:

— Цить, сатанята! З воза викину... Невже за зиму не нагрзлися?

Отямився я під Кузярем, а руки мені скував Гараська. Я задихався й хрипів:

— Нехай не несловить... нехай наклепів не зводить... Нехай Олену Григорівну не ганьбить... За себе ми постоїмо... а за вчительку себе не пошкодуємо...

— Дурню ти...— лаявся Кузяр.— Невже не розумієш, що він навмисне тебе на бійку викликає? Щоб при свідках?..

Діти дивилися вбік і потай пересміювалися.

А Шустьонок схлипував і мимрив мстиво:

— Я це запам'ятаю... Покаєшся, Федько!.. Покаєшся, та лікті кусатимеш... А тобі, Кузяре, теж добра не ждати...

Я ненавидів це гаденя до знемоги і ніяк не міг заспокоїтися: я задихався, і серце боляче билося в грудях. Але я переживав і злу радість: все-таки я покарав його й погроз його не боюсь, я сам для нього — погроза. Як боягузливий і підступний ворог, він сидів, зіщулившись, сховавши голову з галчачим носом у плечі, схлипував і сякався. Я сів на своє місце й переможно оглянув усіх хлоп'ят. Вони посміхалися мені й схвально підморгували: здорово, мовляв, провчив Шустьонка, так йому й треба! Тепер, мовляв, він знатиме, яка кара жде його за підступність. Я раптом відчув себе героєм і наче вперше пізнав себе по-справжньому: з юдами, з наклепниками та шептунами я можу бурхливо, неоглядки розправлятися, і мені не страшні ніякі погрози. Я сильний був правдою і захищав безцінну для мене людину — Олену Григорівну. Шустьонок сякався кров'ю, а нижня губа в нього розпухла й теж була в крові. Це одразу витверезило мене, і я тут же помітив, що він навмисне розмазує кров долонями по обличчю. І вже не обурення і лють викликав він у мене, а зневагу й гидливість. Я догадався, що він бруднить кров'ю щоки для того, щоб показати вчителці, як я його боляче побив, і викликати в хлоп'ят співчуття до себе. Кузяр стояв навпроти мене навколішках і, поглядаючи на Шустьонка, удавано розтираючи обличчя долоньками, видавлював пальцями сльози й кидав їх за воза. Хлопці пирхали й давилися сміхом. Миколька грав віжками, підбадьорюючи коня, скалив шербаті зуби, морщився від хитрої посмішки й вкрадливим голосом дражнив і мене, і Шустьонка:

— Ти, Федю, як Єгорій хоробрий, на змія шалетів... Ти не дивись, що Іван Шустов як блошиця в щілині таїться. Він дужчий та страшніший за всіх нас і за все село. Хіба не правда? То ти б, Іване Шустов, не ображався, а на чужий кулак свого показав би. Це чого ти пику під лак розкрасив? Ачей, ти не опудало... Від тебе, як від чорта, всі на екзаменах порозбігаються.

Шустьонок мстиво огризнувся:

— А я напоказ усім піду: ось, мовляв, як мене Федька-кулугур побив. За що побив? За те... за кулугурів, за те, що батюшка їм життя не дає... А за що вчителька до нього ласкава? За те, що він у неї барбосик...

Я знову рвонувся до нього з кулаками.

— Хіба мало я тобі пику бив? — крикнув я до болю в горлі. — Не займай Олену Григорівну, мокрець!

Мене відштовхнув назад Кузяр, повалив на солону й зашепотів надсадно:

— Кинь, дурню, кип'ятитися. Віддухопелив його — і досить.

Мені вже немилі були зелені пахучі лани, і жайворонки в блакитному небі, і кришталеві хвилі марева. Весела метушня, крики й сміх хлоп'ят увралися.

Славкіно — базарне село, оточене з усіх боків березовими гайочками, заростями вільшини та молодого дубняка. Хати вздовж широкої і довгої вулиці — старовинні, соснові, криті тесом, з різьбленими карнизами й наличниками. Щонеділі тут, на майдані, відкривався базар, на який з'їжджалися селяни з усієї округи, а навесні й восени влаштовувався великий і барвистий ярмарок з балаганам, каруселями, петрушками та райками. Сюди привозили з міста та з різних сіл всілякі товари: залізні, мануфактурні, бакалійні, кустарні — колеса, решета, лопати, розписні дуги, вірьовки, зброю, шкіряні вироби. Я був тут з батьком на осінньому ярмарку, і він залишився у мене в пам'яті назавжди. Довго мені привиджувалися задерті догори густою щетиною голоблі, вихори різноколірних ситців, хусток і стрічок, блискотливий політ каруселі, намазані обличчя рудих блазнів у строкатих штанах і сорочках пузирями, з повстяними ковпаками на потилиці, пряні запахи шевської шкіри, дешевих цукерок і кінського кізяка. Тут же вперше я побачив морденок у білих шушпанах з червоним тканиням на рукавах і на грудях та в чудних рогатих кічках, оздоблених мереживною викладдою. Розмовляли вони співучою мовою, схожою на дитячий лепет. Настирливо й довго держалася в голові криклива пісня морденок:

Перикала кудиня,
Кудинісень бабиня...

Ми зупинилися на широкому майдані, біля церковної

огорожі, навпроти дерев'яної школи з великими вікнами. В різних місцях на прим'ятій луці стояло ще декілька возів, а біля них юрмилися хлопчики й дівчатка, які теж, мабуть, приїхали на екзамен. Одні з них були в домо-тканих сорочках, у личаках, а інші, як ми, вдягнені в фабричний ситець і сарпінку та в чоботи. Я вже знав, що лапотинники крикливо акали, а ті, що хизувалися в чоботах та сарпінці, соковито окали.

Олена Григорівна злетіла з воза й підбігла до нас із широко відкритими від подиву та гніву очима. Вона одразу ж схопила мене за руки.

— За що ти Шустова бив, Федю? Що з тобою сталося? Ніяк від тебе цього не сподівалася...

Я зустрів холодні, суворі очі Олени Григорівни й ображено надувся.

— Ну, говори ж, Федю! Чого ж ти мовчиш? Чи не сором бити товариша, та ще й такого дня, по дорозі на екзамен! Боже мій! Та в Шустова обличчя все в крові!

Кузяр лукаво дивився на вчительку та на мене й посміювався.

— Та вже винися, Федюк, де вже наше не пропадало! Ачей, ми всі знаємо, за що ти Шустьонкові нося роз'юшив...— піддражнював він мене, і в його сміхотливому голосі я чув заохочення: катай, мовляв, ріж правду-матку, а ми за тебе горою. Але я мовчав, низько схиливши голову: я не хотів ябедничати, моя хлоп'яча гордість не дозволяла мені виправдуватися. Я не розкаювався в своїй розправі над Шустьонком, і мені не було соромно за цей свій вчинок: я відчував, що доблесно захистив Олену Григорівну, і якби Шустьонк ще й зараз став ображати її, я кинувся б на нього з таким же бурхливим обуренням. Шустьонк стояв, спираючись на віз, із чорними мазками висохлої крові на щоках і руках. Він, як зацькований, жалібно дивився на круглу кам'яну дзвіницю, прикидаючись нещасеньким. Зрозуміло було, що він намагався звернути на себе увагу сторонніх дітей, які справді підходили до нашого воза й з співчутливим подивом пильно розглядали його.

Кузяр не витримав і, допомагаючи собі руками, став розповідати, через що та як у нас виникла бійка. Він запалився, очі його спалахували обуренням і сміхом, а худеньке тіло його рвучко кидалося навсібіч, зображуючи, як я духопелив Шустьонка.

— Як Шустьонок ото почав ганьбити вас, тут Федяшка й напав на нього... «Не смій,— каже,— Олену Григорівну неславити!»

— Ну, Федю!.. Хіба так можна?..— засовістила мене Олена Григорівна, хитаючи головою.— Треба було присоромити його, довести, що він ображає нас, а ти замість цього поліз на товариша з кулаками. А в кулаках же правди нема.

— Він — не товариш мені,— з ненавистю огризнувся я.— Коли в нього батько соцький та в попа він шептун, то гадає, що на нього й управи нема? Нехай пам'ятає, що за погану славу про вас одразу на кулаки наразиться.

Олена Григорівна дивилась на мене з сердитою цікавістю й мовчки промацувала здивованими очима і голову мою, і обличчя, і плечі, наче вперше виявила в мені щось несподівано нове.

— Боротися за честь і правду — прекрасно. Але не можна боротися на шкоду собі й іншим.

Вона лагідно взяла мене за плечі й повернула до себе.

— Ану, поглянь на мене, Федю.— І вона стиха, немовби соромливо, засміялась. На її оксамитній безрукавці мінився іскрами бісер, наче й він сміявся разом з нею.

Я підвів обличчя й хоробро втупився в неї, але не стерпів — схопив її бліду руку в синіх жилках і припав до неї шокою.

Олена Григорівна пройшла до Шустьонка, суворо сказала йому щось, показуючи на сторонніх хлоп'ят, взяла його за плече й повела до школи.

XXXVI

В просторому й світлому класі з географічними картами на білих стінах і такими ж малюнками, як і в нас у школі,— вогнедишна гора та піщана пустеля з верблюдами — на партах посідало пошкольно душ із тридцять дітей. Перед кожним з нас лежав аркуш розлінованого паперу.

На мій подив, поруч мене сів Шустьонок, вмитий і причесаний. Я забунтував і стусанами скинув його з парти. Він заскиглив і лякливо позадкував.

— А де ж я сидітиму? І так мене всі проганяють...

Кузяр сидів позад мене з Гараською й пустотливо сміявся:

— Це він навмисне притокмився до тебе, щоб списувати...

Я розлютився на нього:

— А ти чого від мене втік? Це по-товариському?

Він прикинувся ображеним, але очі його блискали від сміху.

— Та я гадав, що ти з ним помирився й сам з ним сів. Ну, ми й змовилися з Гараською.

А Гараська схилився над партою й задихався від реготу. Я хотів покликати на допомогу Олену Григорівну, але вона стояла з учителями біля стола й схвилювано розмовляла з ними, не оглядаючись на нас. Миколька сидів з Петькою-ковалем, серйозний, заклопотаний, і начебто не помічав мого бунту. Петька незадоволено хмурився: йому не подобалась наша метушня. Я посунувся до краю парти, де в проході стояв Шустьонок, і люто гнав його:

— Забирайся звідси к чортам! Однаково не пущу. Виродок ти й недруг! Я падлюк тільки б'ю.

Сторонні хлоп'ята в другому ряді й попереду нас злякано й сердито сварилися на нас пальцями й шепотіли:

— Смирно сидіть!.. Не бешкетуйте!..

Шустьонок раптом занув серед загальної тиші:

— Та ось він не пускає... А де ж мені сидіти?.. Місця ніде нема...

Вчителі повернулися в наш бік, а Олена Григорівна в тривозі кинулася до нас, червона від збентеження.

— Що з вами діється, хлоп'ята? Чому ви сидите не так, як у себе в школі?

— Федька не пускає мене, виштовхнув...— захникав Шустьонок.— І всі женуть... Ачей, мені не на підлозі сидіти...

Я з ненавистю скрикнув:

— Не сидітиму з ним, з виродком... Краще з чужим сяду.

— Але чому вийшла така плутанина?.. Ах, яка досада! Не додивилася, понадіялася... Хіба можна такого дня і в такий час пустувати? Ану, живо! Пересядьте, як у себе в школі...

Але вона не встигла навести порядок: в цей момент покликали її до інспектора. До нас підійшов Мил Мило-

вич і мовчки поклав руку на плече Шустьонка, а другою рукою відсунув мене від краю парти. Шустьонок встрибнув у парту і вчепився в неї обома руками.

А коли відійшов Мил Милович, я обернувся до Кузяра й став вимагати, щоб він сів зі мною, але він сердито урвав мене:

— Сиди, не галасуй, а то потурять з класу...

Я розпачливо випалив:

— Ну, виходить, ти — не товариш, а зрадник.

— Я — зрадник? — просичав він загрозливо, — Постривай, ми з тобою під час перерви поквітаємось... — І несподівано для мене засміявся. — Так поквітаємось, що досхочу нарегочемося...

Спочатку я не міг зрозуміти, чому ми всі перемішалися, потім уже, під час перерви, Кузяр, регочучи, сказав мені, що Миколька змовився з ним і з Гараською пожартувати наді мною та Шустьонком: що вийде, коли Шустьонка змусити сісти на одну парту зі мною? Вони, звичайно, сподівалися, що я забушую й виштовхну Шустьонка, а він буде метатися, як неприкаяний, і в ці хвилини відчує, що він — гаденя і йому нема місця серед нас. Але цей безглуздий жарт так образив мене, що я відсахнувся і від Кузяра, й від Микольки. Я весь час болісно переживав бешкетну витівку моїх друзів і дуже боявся, коли б не вдарити лицем у грязь на екзамені. Тільки Петька підійшов до мене під час перерви й підбадьорив мене:

— Не бійсь, Федюк! Плюнь на дурнів, роби свою справу. Нероби! Вибрали час для пустоців...

За столом сидів сухорлявий інспектор з пасмом борідки, без вусів, у мундирі з золотими наплічниками і щось роз'яснював Олені Григорівні по книжці. По обидва боки від нього благочестиво сиділо двоє попів — наш і, мабуть, тутешній, червоновидий старик з сивою бородою й ласкавими, усміхненими очима. Далі від них посідали вчителі. Один з них, молоденький, кругленький, безбородий, весело перешіптувався з сухотним, чорнобородим, дуже сумним учителем, який наче не слухав його, а заглиблений був у свої думки. Інспектор нахилився до старенького попа й поворушив губами. Старий підвівся, провів рукою по прудях і сказав добрим голосом:

— Встаньте, дітки, помолимося, щоб господь допоміг вам відбутися іспити добре.

Всі шумно повставали, а вчителі й попи пройшли в передній куток, де стояв золотий кіот з іконою Христа, перед якою світилася лампадка.

— Вася Стуколов,— лагідно сказав старий,— читай, любчику, молитву!

Біловолосий хлопчик на передній лаві підвів голову й дзвінко почав читати молитву перед навчанням. Після молитви всі знову сіли, а інспектор знову покликав Олену Григорівну і простягнув їй книжку. Мені сподобалось, що інспектор звернувся до нашої учительки й запропонував їй провести диктант, але я ще більше зрадів, коли вона без побоювання, з веселою усмішкою, промовила:

— Я диктуватиму вам, діти, а ви уважно слухайте й пишть на своїх аркушиках вдумливо, правильно, красиво, без помарок. Не хвилюйтесь, працюйте спокійно, як у своїй школі. Тільки пам'ятайте: кожний відповідає сам за себе — одне одному не заважайте.

Вона добре, як завжди з захопленням, прочитала нам маленьке оповідання з «Родного слова», оглянула нас із підбадьорливим сміхом у голубих очах і змахнула книжкою.

— Почнемо!

І стала повільно й співучо читати, повторюючи кожне слово. Писав я завжди правильно й упевнено й тепер знайоме оповідання легко, без запинки строчив на папері.

Шустьонок сопів та рохкав коло мого вуха, і я відчував, що він через моє плече підглядає, як я пишу продиктовані слова. Я відвертався від нього, а він канючив хриплим шепотом:

— Не закривай!.. Чи тобі шкода?.. Ачеї, це не гроші — в кишеню не сховаєш. Який тобі збиток?

І вимогливо штовхав мене в лікоть. Мимо проходила Олена Григорівна й лукаво докоряла:

— Хіба тобі, Федю, зручніше писати на краю парти? Сядь прямо, вільно.

І з усміхненою догадкою в очах вдивлялася в Шустьонка.

— Ти б, Ваню Шустов, відсунувся трохи від Феді, щоб не заважати йому.

Я підвів голову і в короткій переглядці з Оленою Григорівною відчув, що мені негідно ховатися від Шустьонка. Я випростався й навмисно розкрився перед ним і навіть підсунув у його бік свій аркуш. Він одразу ж вту-

пився в нього й тремтячою рукою став закреслювати й надписувати літери над словами. Широка тінь заступила світло — біля Шустьонка стояв Мил Милович, і рука його уткнулась у чорну дошку парти між мною і Шустьонком.

— Своїм розумом живи, хлопче. Це тільки місяць чужим світлом світить.

Шустьонок зіщулився, сховав голову в плечі й засопів так, наче його душили. Потім молоденький учитель диктував арифметичну задачу, що здалася мені дуже заплутаною. Я завжди відчував страх перед цифровими загадками і в розповідях про купівлю та продаж, про ямщиків, які скачуть один одному назустріч, про зважування якихось цибикив берковцями та пудами, чого я ніколи не бачив, відчував підступну пастку, обман, наче мене змушували шукати щось із зав'язаними очима або розплітати заплутані мотузки. Взявся я до розв'язання цієї задачки з холодним завмиранням у животі. Мабуть, моє обличчя помертвіло, тому що до мене підійшла Олена Григорівна і злякано спитала:

— Тобі зле, Федю? Я попрошу інспектора дозволити тобі вийти на вулицю.

Але вона, мабуть, догадалась, що я приголомшений задачею, і з ласкавим сміхом погладила мене по волоссю та по спині.

— Не бійся, любий! Заспокойся, вдумайся, не спіши. Задача ж легенька.

Я прочитував цю задачу раз у раз, але вона ставала ще важчою і складнішою. І, наче навмисне, Шустьонок жваво дряпав пером по паперу, нагромаджуючи стовпчики цифр, множив, ділив і відвертався від мене. Я мимоволі підвівся й задихнувся від хвилювання. Ручка з шумом упала на підлогу. І коли я нахилився, щоб підняти її, раптом вся задача яскраво розгорнулася переді мною, мов стрічка, і всі дії чітко розташувалися в моїй уяві красивими групами під пояснювальними рядками. Я бачив, як стривожено подивилась на мене Олена Григорівна, але одразу ж посміхнулася. Писав я впевнено й швидко і коли перевіряв роботу, побачив перед собою Олену Григорівну.

— Ти вже закінчив задачу, Федю? Бачу, бачу. Я дуже боялася за тебе, а ти, виявляється, справився з роботою один з перших.

Шустьонок кректав над своїм аркушем, забруднив його згори донизу й злими очима пацюка увіп'явся в мій аркуш.

До стола виклика́ли дітей, врозбивку, з кожної школи по одному. Інспектор уже не гнітив мене своїм мундиром і чудною борідкою без вусів. Він посміхався до кожного хлопчика і розмовляв з ним з лагідною ласкою і якомсь бережно. І коли хлопчина відповідав охоче й без запинки, у нього свіжішали очі, а брови ворушилися від задоволення. Він кивав головою й співучо хвалив:

— Молодець, молодець! Добре.

По закону божому питали попи. Вчителі підбадьорливо посміхались, коли викликали їх учнів. Олена Григорівна хвилювалась, судорожно зітхала, і обличчя її то блідло, то яскраво рум'янилося. Спочатку в класі стояла боязка тиша й гнітюче чекання, і перші учні, викликувані до стола, говорили тремтячим голосом і від запитань шулилися, наче на них замахувалися, щоб ударити. Але непомітно всі стали звикати й пожвавішали, наче від стола випромінювалось тепло. І коли хтось із хлопців бовкнув якусь вільність і сміливо засперечався, що косити треба грабками, а не просто косою, інспектор блиснув білими зубами, і сірі очі його стали задерикувато-прозорими. Дідусь священник ласкаво засміявся і, погладжуючи сиву бороду, підбадьорив хлопчину:

— Так, любий, так!.. Ось ти який досвідчений тру-дівник!

По щільних рядах дітей прокотилась весела хвиля.

До стола я вийшов з жвавою готовністю відповідати на всякі запитання: прочитати й розповісти своїми словами прочитане, відповісти по граматиці. Мимоволі вихваляючись своєю грамотністю, я читав жваво, а по граматиці розібрав ціле речення, не чекаючи запитань. Інспектор навіть потягся до мене і, поблискуючи зубами, підніс довгоперсту руку з золотою обручкою на вказівному пальці.

— Стривай, стривай, шибенику! Ти вже надто мчиш навзаводи. Дуже добре! Ось ти мені краще правило скажи, де пишеться знак м'якшення у дієсловах.

І я швидко, але чітко відтарабанив йому це правило й навіть приклади. Олена Григорівна дивилася на мене зворушено, і я відчував, що вона пишалася мною.

Але тут сталася подія, що приголомшила мене до

сліз. Наш піп вказав на мене товстим пальцем і, прищурившись, ехидно посміхнувся.

— Це розкольницький грамотій, майбутній начотчик. Дока! Унас він усіх солдаток у спокусу вводить: листи їм пише такі красномовні—коли треба й коли не треба.

Я завмер, і в очах у мене потьмарилося. Можливо, мені стало зле, тому що інспектор підвівся з пнівом на обличчі і, схилившись над столом, простягнув до мене руку й поклав її мені на плече. Мене обнімала Олена Григорівна і, задихаючись від хвилювання, шепотіла:

— Заспокойся, Федю! Нічого, нічого. Батюшка жартує.

Я невиразно почув суворий голос інспектора, і голос цей здався далеким:

— Тут екзамен, батюшко, а не церковний суд. І зводити вам рахунки з дитиною недозволено...

Олена Григорівна з надривом у голосі обурено промовила:

— Все, все, що ви сказали, батюшко, це невірно, це плітка. Я Федю знаю дуже добре. Це чистий і допитливий хлопчик.

А дідусь священик скрушно зігхав:

— Ех, отче Іване, отче Іване!..

Я розплакався, і Олена Григорівна повела мене на мою лаву. Крізь сльози я побачив, як Шустьонк вищиряв гострі зубиська й дивився на мене злорадно.

Але голос нашого попа гув непримиренно:

— Дитина... Цій дитині—дванадцять років. Грамотійство його служить тільки розкольницькій общині.

Інспектор, очевидно, дуже розсердився, його голос глухо, але владно обірвав попове бурчання.

— Давайте не ухилятися, отче Іване. Не будемо хвилювати дітей.

Коли я отямився і заспокоївся трохи, інспектор назвав моє прізвище й поманив мене рукою. Я підійшов до стола сторопіло, і мене зустрів добродушний смішок нашого попа. Він розчісував пальцями свою бороду, і промінчики зморщечок від очей до скронь привітно ворухнулись. В гострих зіницях його грав лукавий вогник.

— Ти чого ж так злякався, Федоре? А ще на морі з ватажниками жив! Ми ж з тобою—друзі, а учень ти в мене був відмінний. Питай його, отче Сергію.

Але в мене тремтіли руки й ноги: його очі обпікали й душили мене, і мені було страшно. Так, мабуть, відчуває себе мишеня, коли на нього, граючись із ним, дивиться кіт.

Я не пам'ятаю, як відповідав на короткі запитання старенького. Залишився в пам'яті один момент: отець Сергій, як добрий дідусь, чомусь вийшов з-за стола, погладив мене по голові, провів на місці й прошепотів у вухо, лоскочучи мою шию бородою:

— Учись, учись, друже мій! Знання — сила. І найпаче возлюби істину. А правда в душі живе. І ніколи не гасить цього світильника. Заспокойся, любий!

XXXVII

Після екзаменів я відчував себе старшим і дорослішим, наче витримав важку боротьбу й домігся перемоги. Я вперше переживав величезну радість цієї перемоги й відчуття свободи, яка була завойована мною і навчанням у школі, і в спілкуванні з людьми, що прибули з іншого світу.

Щодня після роботи по господарству — треба було вигнати корову в череду, нарубати хмизу на паливо, піти до криниці по воду — я біг до Петьки в кузню й ставав до міхів.

Коли я заходив до Олени Григорівни, вона зустрічала мене в своїй горниці з радісною привітністю:

— А-а, Федя прийшов!..

Мені було боляче думати про те, що вона незабаром поїде додому і я більше ніколи не побачу її. Я відводив очі набік і ледве стримував сльози.

— Без вас мене з'їдять тут... — сумно лепетав я, і в мене тремтіли губи. — Ми з мамою теж поїхали б, та грошей батько не висилає. А хату ніхто не купить, корову хоч задурно віддавай — безгрошів'я у всіх.

Вона підходила до відчиненого вікна, за яким горів сонячний день і сліпучо біліли тугі хмарки на оксамитній блакиті неба, і підбадьорювала мене:

— Ось переїдеш до міста й там заживеш вільніше. Добре було б, якби ти зміг учитися далі: закінчив би гімназію, пішов би до університету.

Одного разу завітав до неї отець Іван. Він пройшов

на середину кімнати, тричі перехрестився широким старообрядницьким розмахом і зробив три поясных поклони в передній куток. По-батьківському всміхаючись, він покровительственно пожартував:

— Ну, люба панночко... Не чекали мене — знаю, а я ось навідався. Вирішив поздоровити вас з хорошими успіхами, благополучним закінченням навчального року. Воно слід було б учительці, молодій дівчині, першій удостоїти священика своїм візитом і прийняти від нього благословення, але зважаю на вашу юність.

Поправляючи над вухами косички, погладжуючи лівою рукою рясу на животі, він збирав і розпускав променисті зморщечки біля очей і, як власть імуший, повільним, поважним кроком пройшовся по кімнаті, пильно вдивляючись у стіни, де кнопками пришпилені були фотографії й малюнки, та в порозкидувані книжки і в папери на столі.

Олена Григорівна, червона, зніяковіла, стояла біля вікна, коло столу, і розгублено посміхалась, але в прозорих очах її трепетав неспокій.

— Сідайте, батюшко! Пробачте, будь ласка, що я не зайшла до вас: всі дні готувала звіт інспекторові народних училищ.

Отець Іван не сів, а продовжував повільно ходити по кімнаті, шелестячи своєю довгою рясою.

— Для прогулянок час є, панночко, та й зараз ось, як бачу, ділом не зайняті, а забавляєтеся з нашим спритним розкольничком. Тимчасом приголублювати його та потурати йому не слід було б, щоб не заважати мені провадити боротьбу з старообрядництвом. А боротьбу цю необхідно провадити нам спільно, адже вчительство служить у нас церкві та отечеству на користь.

Олена Григорівна схопила зі стола списані аркуші паперу й тремтячими руками згорнула їх у трубку. Вуха й щока в неї були червоні від припливу крові, а на рожевій шиї билася якась жилка. Уриваним голосом, але стримуючи гнів, Олена Григорівна заперечила:

— Я працюю, батюшко, в світській, земській школі. Дітей я навчаю грамоти, виховую любов до книги, до знання. Я стараюсь, щоб кожна дитина була чистою, чесною і трудолюбною.

Піп суворо посміхнувся, слухаючи Олену Григорівну, і гучно обірвав її:

— Без слова божого нема душевної добродесності. Тільки світло Христове просвіщає всіх.

Олена Григорівна сміливо й твердо промовила:

— Вчительська інтелігенція йде на село не для релігійної боротьби, а заради освіти народу — для того, щоб виховати людину.

Отець Іван спинився і, відбивши помахом руки її слова, викривально проголосив:

— У ваших словах — теж розкол, тільки безбожний.

Олена Григорівна обурено запротестувала:

— Ви — священик і повинні дорожити правдою й совістю.

Піп зауважався добродушно, і в очах його заграло лукавство.

— Не ображайтесь на мене, панночко. До вас у мене нема ніяких претензій. Мені, допитливій людині, цікаво бачити молодих людей нашого часу, особливо жінок. І бачу, спостерігаючи не тільки вас, що дівчата, дістаючи освіту, вільно стають на свої ноги. Для сімейного життя вони вже непридатні, прагнуть рівноправності з мужчинами і заражаються аж ніяк не жіночими думками. Сумно, що вони вбивають у собі матір.

Олена Григорівна засміялась і почала особливо дбайливо й уважно розчісувати та перебирати мої кучері.

— Звідки це видно, отче Іване? Висновки ваші нічим не обгрунтовані.

Я почував себе негарзд. Піп немовби заповнював собою всю кімнату, і мені було тяжко. Щось гнітюче, як жах, давило мені серце. Хотілось шмигнути в двері й прожогом утекти додому. Але я був наче без тями, паралізований якоюсь зловісною силою, що ввійшла сюди разом з цією людиною в фрясі.

Він спинився перед столом і став переглядати книги. Одну з них він оглянув з усіх боків, зважив у руці й посміхнувся:

— Ось воно що!.. Писарев... Белінський... Вороги церкви божої у вас у шані... І ви стоїте переполоною в боротьбі моїй з розколом. Недаремно так дружно сходилися у вас крамольні люди... Одного з них уже вилучили...

Олена Григорівна мовчки підійшла до нього, вирвала в нього з рук книгу, поклала її до інших і увесь стіс віднесла до себе на підвіконня.

— Я бачу, батюшко, — з холодною стриманістю ска-

зала вона,— що мої книги вас дратують, хоч скидається на те, що ви їх не читали. А копатися на чужому столі з метою розшуку начебто непристойно.

Цей докір Олени Григорівни не збентежив попа. Він знову заходив по кімнаті і з благочестивим захватом став говорити про якогось Неплюєва, про незрівнянну його книгу, повну чудесної краси й премудрості. Говорив він красномовно, вправно граючи голосом і обличчям, натхненно підводив голову й підкидав руки в широких рукавах. Він так захопився й залюбувався своєю мовою, прислухаючись до неї, що навіть я відчув привабність його проникливого голосу й мелодичне мереживо його слів, що виливалися плавно, безперервно й наче вихрилися над його апостольською головою. Він нагадував мені Митрія Стоднева, але в настоятеля не було цієї владної величі й проповідницької імпазантності.

Олена Григорівна підвела мене за руку з стільця й шепнула:

— Іди, Федю! Я боюсь за тебе. Тільки ти вже попроси його за тебе.

Я з полегкістю зітхнув і несміливо пролепетав:

— До побачення, батюшко!

Він немов не чув мене й продовжував говорити та ходити по кімнаті, розмахуючи широкими рукавами.

На вулиці, перед ганком, біля зелених штахет палисадника, я зіткнувся з Кузямом. Надірваним голосом він обік мене обуреними докорами:

— Якого чорта ти тут не бачив? Наразився на попа?.. А він тільки й нишпорить, кого б підсікти та викрити. Нині теж ось... Вийшли з церкви разом з Максимом-однооком, з соцьким та старостою, і Шустьонок з ними. Пішли до молитовні та й повиганяли всіх. Паруша на попа — мов та ведмедиця: «Ти чою це, відступнику, жеш людей з божого стояння? Ти, як юда-зрадник, привів із собою і поліцію... У тебе, кажуть, бог твій навіть без соцького та старости не обходиться». А він, мов святий, хрестить її й наказує: «Забери,— каже,— її, соцький, та замкни, богохульницю, в жигулівку для покаяння!» Люди оточили її—не дають. Метушня, смута... І мирські за неї: «Неправедне діло, батюшко! Нашу Парушу не дозволимо скривдити...» Так і повели її в арештантську.

Ми чимдуж подалися вгору на луку. Біля молитовні стояли сивобороді діди, спираючись на ціпки, та баби

в китайках і про щось похмуро гомоніли. Ми пробігли мимо, і я почув стогнучий крик бабусі Анни:

— Федянько, не ходи туди! Біжи додому від гріха! Вони й хлопчиків не щадять.

Але я навіть не обернувся на цей її зляканий голос. Згадав я, як п'яний соцький арештував колись бабусю Наталію, як терзав її, смертельно хвору, по дорозі, поки її не забрали в нього Архип і Потап. Ось і тепер цей самий соцький, якого всі ненавиділи на селі, з волі нового попа схопив бабусю Парушу й замкнув її в оцій жигулівці. Дивно було, що ця могутня стара не відшпурнула від себе Єльоху-воху, а покірно скорилася йому. На бігу я поділився своїм подивом з Кузярем, але він з лютим розпачем, крізь сльози, крикнув верескливо:

— Я сам набив би йому п'яну пику!.. Та спробуй-но!

Він раптом зупинився, впав на траву й кілька разів люто вдарив кулаком по землі. Потім підвівся, оглянув увесь майдан і закрокував чудними поривами, наче його хтось штовхав ззаду, а він огинався.

— Ачей, вона, Паруша, не дурна. Він, піп, одразу б свою зграю на неї нацькував, і її побили б та ще й зв'язали б вірьовками. Це ще нічого... Бійка вибухнула б... може, й попа з Єльохою пом'яли б... Адже піп — відступник: він — гірший за станового, лютіший за звіра. Згадай-но, як він видумував усякі небилиці та наклепи... Ну, та на весь вік запам'ятаю.

Біля старенької жигулівки, почорнілої, вкритої сіро-зеленою пліснявою, стояла ріденька юрба бабів та дідів. Баби тіснилися окремо від дідів і плакали, витираючи сльози краями хусток, а діди з ціпками та костурами в руках стояли похмурі й бурмотіли щось глухо й невизразно, не слухаючи один одного. Біля маленького душника стояла наша Катя, а голова в голову до неї — мати і про щось жваво й начебто навіть весело, навперебій, погукували у віконечко. Невістки Паруші — висока Льосинька та маленька Мелаша, — притискаючись до стіни, стояли, обнявшись, з заплаканими обличчями, й сумно дивилися кудись вдаль. А бородатий Терентій щось доводив Якову й стукав пальцем йому в груди.

Ми з Кузярем пробралися до віконечка і, перебиваючи один одного, крикнули:

— Бабусю Парушо!.. Ти не плач і не кайся! За тебе — все село.

Катя сердито обірвала нас:

— Що ви знаєте?.. Все село!.. Люди одне на одного лізуть... Ти б, Федянько, не вештався тут з Кузяреням: і так на тебе, хлопчину, ненависники наклепи зводять.

Мати з тривогою в очах відштовхнула мене од віконця й настійливо шепотіла:

— Зараз, зараз же тікай!..

Ласкавий Парушин басок глухо гув у чорній дірі душника:

— Колосочки ви мої золоті!.. Не забули стару. Ні, ні, любі! Не покаюсь — душі не вб'ю. Як жила по правді, по совісті, так і в могилу зійду. Піп сам прийде до мене та ще й поклониться. Сам переді мною покається.

І вона засміялась важким, старечим сміхом.

Ми пішли до пожежної, де стояв Миколька і, кидаючи в рота насіння, не відривав очей від жигулівки. Кузяр штовхнув його плечем і, задихаючись від нетерпіння, владно покликав помахом руки до пожежного сарая. Очі в нього пустотливо спалахнули, а від рота до гострого підборіддя прорізалися злі зморщечки. Я вже знав, що в такі моменти Кузяр ладен був на всякі зухвалі вчинки. А Миколька заради потіхи часто розпалював його пориви: підтакував, сам підказував різні нісенітници, а потім глузував з нього й доводив до сказу.

Я не догадувався, чим Іванко схвилюваний, яка думка опанувала його, але вірив йому.

Миколька, не перестаючи кидати зернята в рота, зайшов до пожежної із звичайною усмішкою лукавця і з гримасами блазня, якому завжди хочеться потішитися над людьми.

— Який у нас піп хвацький! Еге? Федю! Узяв та й порозганяв усіх з вашої молитовні. До цього й начальство не додумалося. Усі, як вівці, порозбігалися. Проти нього хоч Паруша повстала — не побоялась, а ви чого злякалися, не відбили її?

Я нагадав йому, що до молитовні давно вже не ходжу й змішався з мирськими.

— А я хіба ходжу? — накинувся Кузяр на Микольку. — І до церкви не підемо! Палицями тільки худобу до загону заганяють. А тут піп з поліцією бабів у жигулівку під замок тягне. Ото, благодать яка, коли жандарм з попом та старостою душу на аркані в рай тягнуть! А виходить, рай отой у жигулівці!..

Миколька, щоб піддражнити нас, забурмотів елебно, наслідуючи старого Лукича:

— Хіба перед хрестом встоїш? Перед хрестом і чорт на череві повзає. Тільки ось учителька голови не клонить. Ну, та батюшка доручив мені написати йому й благословення дав, як вона нас безбожності навчала та як ви її з еретиком Яковом звели та з бунтарем Тихоном.

Я не витримав і напався на нього з таким обуренням, що аж задихнувся.

— І ти послухався, написав? Це на свою вчительку ябеду надряпав?

Але Кузяр схопив мене за пояс і відтяг від Микольки.

— Постривай ти, стій! Чого парка париш? Я знаю, навіщо він дурня строїть: це щоб ми Олені Григорівні знак подали. Хіба ти не розкусив його? Він нам до зарізу потрібний. Треба, Микольку, бабусю Парушу з жигулівки визволяти.

Миколька зовсім не здивувався, наче він уже заздалегідь знав, чого ми прибігли до нього.

— А як же визволяти її? Замок будемо ламати, чи як? І лом є, і сокири є... Тільки ж замість Паруші ми до жигулівки потрапимо, а що ми там робитимем? Може, танцюватимем та пісень співатимем? Може, шашки з собою заберемо?

— А хто знатиме? — палко заперечався Кузяр. — Ми вночі на покрівлю залізем, відшиємо тес, підважимо ломом дошку на стелі, візьмемо драбину, і по драбині Паруша вилізе, а потім спуститься. Тоді заб'ємо й зашиємо все, мов нічого й не було. Пам'ятаєш, як з молитовнею було?

Картина, намальована Кузярем, захопила мене своєю простотою й сміливістю. Але бабусю Парушу я знав добре й був певний, що вона не погодиться вилізти з жигулівки. Я хотів роз'яснити це Кузяреві, але пам'ятав його просьбу не заперечувати йому. Засунувши руки в кишені брюк, Миколька виставив одну ногу, потім другу, і в хитрих його очах розгорялися лукаві іскорки. Я бачив, що він весело обмірковував щось і поглядав на Кузяра та на мене з лукавством штукаря, якому хочеться підштовхнути нас на зухвалий подвиг, щоб ахнуло все село. Він виїняв руки з кишень і лягнув долонями.

— Ну та й спритні ж ви, хлопці, на вигадки! Мені б

і на думку таке не спало. Катайте! Приходьте вночі — все вам приготую: і лом, і сокиру, і драбину. Проти таких сміливців і Паруша не встоїть.

Кузяр підстрибнув від радості й заляскав пальцями.

— Тільки й ти, Миколу, з нами підеш, без тебе ми не справимося.

Миколька зробив серйозне обличчя й суворо заперечив:

— Мені не можна, Ваньок: сам знаєш, що пожежну залишати й на хвилину не можна. Мене й ночами безперестанку перевіряють. Я вам тільки допомагатиму.

Я відчував, куди гне Миколька: йому треба було влаштувати потіху й збудоражити все село. Визволити ж Парушу в нього насправді і в думках не було, та йому, як мирському, й безглуздо було втручатися в нашу справу й виступати навперекір попові. Його блазеньська підступність обурила мене, я не стерпів і обвинуватив його:

— Я знаю, який тебе біс лоскоче. Блазня строїш, як батько, а ми тобі не цуценята, грай, та не шахруй для потіхи: сам у дурні пошиєшся.

Неждано-негадано до пожежної зайшов Максим Сусін, зарослий сірим волоссям, в легкій сукняній бекеші, в картузі, насунутому на лоба. Червононосий, з жирними мішками під очима, він оглянув пожежну, по-пташиному скривив голову і спинив на мені видюще хиже око. Я прикипів до місця, прикутий цим невідпорним оком, і в мене завмерло серце. Раніше, при випадкових зустрічах, він не помічав мене або проводжав здала сміхотливим поглядом, спиняючись на хвилинку і щось бурмчучи в бороду. Я не бачив ні Микольки, ні Кузяра й стояв, наче край стрімкої кручі. Звідкілясь здалеку я почув вкрадливий, дряблий голос:

— А-а, грамотій-крутії! Ти чого ж це, сваток, у гості не приходиш? Ачей, по Машарці ми родичі з тобою.

Я мовчав і відчував, як по спині й по ногах розповзалися колючі мурашки. Мені болісно хотілося зірватися з місця й утекти з пожежної, але одноокий старий наче заворожив мене й прикував до місця. Кузяр стиснув мої пальці й потягнув набік.

— Чого мовчиш, наче пеньок? Ачей, не з'їм. З солдатками та з бабами, мов горобець, стрибаєш та верещиш. Листоношею, як жеребчик, мчав на панський двір.

Його голос задеренчав ущипливо й урвався удавано-добродушним сміхом.

— Ну, та що з тебе взяти!.. Батьки грішать, діти—не винуваті. Бабів ось треба замолоду за коси на перекладинах вішати та сікти — біса з них виганяти: вони всі шалені.

Він ступнув до мене, чудно випнув коліна і, уткнувши в мене туго збиту бороду, несподівано спитав:

— Де це тепер живе Маша?

Я мовчав, пришийтий до місця його хижим оком, наче зачарований. Кузяр знову міцно стиснув мені пальці, а Миколька з удаваною несміливістю сказав:

— Та хіба він знає? Ачей, дорослі про свої справи з маленькими не радяться.

— Хіба я тебе питаю, бовдуре? — огризнувся на нього Максим.— Чого ти лізеш не в своє діло? Маленький... Він хоч і маленький, та сміленький.

І по його мохнатому обличчю з оком звіра холодним роздутим слизняком проповзла хитра усмішка.

— Ачей, вона, тітка Маша, і листи вам надсилає. І ви либонь пишете. Може, бідує на чужій стороні без родичів?

Я отямився трохи, позадкував і похмуро відповів:

— Не знаю я. Чого випитуєш!..

Цієї миті до пожежної вбігла мати, бліда, розгублена, з жахом в очах, і схопила мене за руку.

— Іди зараз же, біжи, Федю! А тобі, свате Максиме, соромно на старості літ хлопчину терзати.

Разом з нею ми вибігли на луку. Не оглядаючись, я відчував, що за нами біжить і Кузяр. Не випускаючи моєї руки, мати, важко дихаючи чи то від хвилювання, чи то від біганини, спитала тривожно:

— Що він у тебе питав? Може, допитувався, де Маша ховається? І не смій говорити... нікому не смій!..

— Хіба я не знаю...— образився я й вирвав свою руку.— Маленький я, чи що? Прибігла, наче мене б'ють!..

Мати спинилась, озираючись, і ослабшим голосом сказала:

— Життя нам від нього не буде. На своєму віку він не одну людину в могилу звів. Неспроста люди гомонять, що він погрожує нас із тобою замордувати.

У мене занило серце від невизначного страху, і я крикнув розпачливо:

— А чого ми торчимо тут? Зірвалися б з місця та й поїхали б. Кинь усе, та завтра ж — до Петровська, на чугунку...

Мати зітхнула й повільно пішла повз жигулівку, дали від людей, по доріжці до верболозів унизу.

Кузяр незадоволено крикнув ззаду:

— Приходь увечері до нас на гору на вулицю! Ми ще про нашу справу поговоримо, а потім до бабусі Паруші підемо.

Я оглянувся й помахав Кузяреві рукою.

— Це що ви надумали? — затурбувалася мати, глянувши через плече на Кузяра.— Гляди, коли б він не спокусив тебе на який-небудь бешкет. Не забувай: ми на волосинці висимо.

XXXVIII

Увечері мати пішла на гору — на вулицю. Там за амбаром уже збиралися дівчата та молодичі й співали пісень. Дівочі голоси здавалися дуже далекими, і пісня лунала задумливо й красиво. Де-не-де й на тому й на цьому боці тьмяно блимали вогники у вікнах. Всюди було по-вечірньому тихо й сонно, по-вечірньому сумно, і ввижалося, що земля потягається й дрімає. З річки напливала вогка прохолода в запахах мулу й трави, і там ледве чутно бриніли під кручами дзвінки джерельця. Десь на дальній високій перії пролунали перебори гармонії й верескливо заспівали дівки, наче заплакали.

В сутінках беззвучно й рвучко шугали навколо мене кажани, а десь нагорі і на тому боці пронизливо й моторошно скрикували сичі: ку-ку-квяу!.. І дуже далеко ліворуч, за околицею, в полях підпідьомкали перепілки, а ближче, перед гарманами, скрипіли деркачі.

У цій безлюдній нічній тиші мені стало чогось страшно, і серце занило від незбагненої й невиразної туги. Іти на той бік мені не хотілось, і наше рішення звільнити Парушу здавалось уже безглуздими пустощами. Чи то мені нездужалося, чи то передчував я якесь лихо, але мене томила така втома, що тягнуло сісти тут же, на узгір'ї, і слухати себе та безлюдну, порожню темряву. І я обурювався на матір: навіщо вона пішла нагору, на вулицю? Невже їй хочеться танцювати й співати пісень

з дівчатами, коли мені тяжко й тривожно на душі? Хіба вона не чує, як зловісно кричить сич та як глухо, по-бичачому, мукає в низині біля панського млина якийсь чудний птах, наче домовик?

І все-таки я йшов, подолуючи втому й незбагненну тугу: за умовою з Кузярем ми обов'язково повинні були зустрітися біля його амбара, на полянці, де збираються на гулі дівки й парубки. Я перебрався по переходу через річку, слухаючи, як вона плюскоче й грає на камінцях, і зійшов крутою стежкою на горбочок повз курні лазні, що пахли гаром і віниками.

На спадистій полянці юрмилися дівки, а окремо від них — парубки. Дівки, тісно збившись до купи, невиразно щебетали, а парубки говорили всі разом і дружно сміялися. Дехто з них підходив до дівок, вихоплював з тісного кола свою суджену і тягнув її набік. Вона удавано відбивалася, повискувала, а потім слухняно йшла, обнявшись із ним, далі, до амбарів.

Я сів на траві віддалік від парубків і став чекати Кузяря. Мерехтіли поодинокі зірки, дуже далекі й прозорі, мов іскорки. Щербатий краєць місяця лежав на самісінькому гребені Парушиної хати і, тьмянний, холонучий, згасав, вкриваючись попелом.

Я любив товктися вечорами у веселій і гомінкій юрбі парубків та дівок і гратися з Кузярем та з сусідськими хлоп'ятами. Але зараз я томився якимсь тяжким передчуттям — боліло серце й хотілося плакати від безпричинної скорботи.

Дівки стали в коло, почали танцювати під пісенну скоромовку, а навколо них бігали, граючись, дівчатка, мої однолітки. Парубки не підходили до дівок, а збилися до купи й про щось сторожко розмовляли.

Кузяр з'явився несподівано, наче вислизнув з-під землі.

— Мамця затримала, чогось їй несила стало. Ледве вгамував. Та Карькові корму засипав. Діла до чорта! Ну, ходімо. Ти чого такий кволий? Сидиш, наче мокра курка, мов без кісток. Хіба так на хоробре діло йдуть?

З незгасаючим томлінням у серці я побіг разом з ним до пожежної.

Біля жигулівки нікого не було, але я відчув, що ця вросла в землю хижка — жива: всю її заповнювала мугутня Паруша, і мені ввижалось, я чую її дихання й бачу

мерехтливу привітну її посмішку та тверде обличчя непохитної старої.

Миколька бродив перед пожежним сараєм і глухо наспівував якоїсь пісеньки. Він підхопив нас під руки й підвів до гринджол, де лежали довгі багри.

— Ось вам усі причандали, друзі-ратники! І драбина, і сокира, і два ломи.

Кузяр з люттю обірвав його:

— Годі дуріти, Миколію: від нас не відкараскаєшся. Ти з нами підеш і перший на покрівлю залізеши.

Миколька злякався й позадкував.

— Ачей, це не пожежа. Либонь у мене не дві голови.

— А товаришів під сокиру підводити — це тобі до серця? Любиш баламутити — будь готовий і шию підставити. Заради потіхи ти й розславиш нас завтра по всьому селу.

Миколька став божитися й присягатися, що він мовчатиме, як могила: адже він нам завжди був відданим товаришем.

— Неси, допомагай, — наказав йому Кузяр, показуючи на драбину.

Сам він узяв важкий лом, а я — сокиру.

Миколька відступив ще на крок і засунув руки в кишеньні брюки.

— Моя хата скраю, а від пожежної я ні на крок не відійду. Та й вам, хлопці, зручніше: я караулити буду. А хто покажеться — одразу ж знак вам подам.

Але я бачив, що він розгубився і не знає, як виплутатися з цієї затії. Ми з Іванком дивилися на цю справу як на доблесть, а він — як на забаву й розвагу від нудьги. Він гадав, що ми будемо іграшкою в його руках і він кінець кінцем сполохає нас у самісінькому розпалі нашої роботи й нарегочеться над нашою дурістю. Але він сам опинився в ганебному становищі — потрапив у власну пастку. Кузяр був розумніший і досвідченіший; пронозливий хлопчина, він збагнув лукавство Микольки. В таких випадках Кузяр скипав від обурення й одразу ж зухвало нападав на нього: викривав його двоєдушність, обвинувачував у боягузтві й знущався з його непередбачливості.

Кузяр, хоч і маленький на зріст і слабосилий, сміливо схопив його за барки.

— Бери драбину і йди. Ми першого тебе, здорованя, обвинуватимо.

Миколька одразу зів'яв і винувато посміхнувся:

— Хіба я що?.. Я гадав, це просто так... для гри... А ви по-сурйозному... Тільки це не жарт, хлопці. За такі справи зв'яжуть і на з'їжджій відшмагають.

— Ну, неси, неси, не розмовляй! Коли затіяв з нами справу — не викрутишся.

Миколька підхопив на плече драбину й пішов до жигулівки. Болісна туга гнітила мені душу, мені хотілося кинути все й утекти додому. Але мене стримувала якась непоборна сила, щось ніби товариський обов'язок чи суворе веління совісті.

Миколька підійшов до жигулівки й приставив драбину до зветшалої тесової покрівлі. Дошки були, очевидно, гнилі, тому що вони захрустіли, затріщали й на землю посипалася трухлявина. В середині жигулівки глухо загув басовитий голос Паруші:

— Це хто там бешкетує? Тут уночі пацюки спокою не дають, а зовні й бешкетники намагаються налякати мене, стару.

Я кинув сокиру й підбіг до душника.

— Бабусю Парушо, не лякайся! — придушеним голосом утішив я її. — Це ми з Іванком та Миколькою... Витягти тебе вирішили... через стелю та через покрівлю. І драбину приставили... Тільки як ти... хочеш вилізти чи ні?

В порожняві віконечка постала каламутна пляма — обличчя Паруші, яке насилу можна було розпізнати. Паруша здивовано заохала, задихнулась від сміху й закашляла.

— Ах ви, гріхководники!.. Любі ви мої хлоп'ята!.. Хто це напоумив вас, золоті колосочки? Ах ти, льонець-зеленець!.. Ідїть, ідїть по домівках, діти богів! Ще лиха собі напитаєте. Не спитавши мене, розпоряджатися мною надумали. Та коли б я схотїла, сама вийшла б з божою поміччю. А я ось не хочу. Хто мене заушив, той і випустить, та ще й сам переді мною голову схилить. Не він мене, ворог мій, страхом приборкає, а я перед ним горю підведусь. Мене не настрашити жигулівкою: я перед правдою своєю — не зрадниця. Я вийду звідси світлою праведницею, а перед народом — могуттю підперезана. Ідїть, ідїть! Зараз же тікайте, щоб я більше вас і не

бачила! — суворо забасила вона, але не стрималась і знову засміялась. — Ах ви, соняшники золоті! Довідаються піп та староста — самих вас у цю жигулівку замкнуть, а то й у волость поженуть.

Тільки в цей момент я відчув, що за моєю спиною стоїть Кузяр і мовчки слухає Парушу. Він мовчки задирав з хрипом у горлі, розпачливо відмахнувся й побіг назад. А коли я підійшов до того місця на протилежному боці, де стояла драбина, ні Микольки, ні Кузяра там уже не було.

Мені стало нестерпно від болісної млості в серці, і я якось дивно перестав відчувати себе: ішов я неспвідомо, і відчував свої ноги, мов чужі, і увесь був якийсь сторонній.

Нестерпно хотілося знайти матір, пригорнутися до неї, як у дитинстві, і повести додому, щоб залишитися тільки з нею на самоті.

Мов у кошмарному сні, я зійшов на гору, одразу ж забув, де та як я йшов. Спалахували й згасали примарні тіні, уривки подій, старечий сміх Паруші з чорного душника жигулівки, гарячі вигуки Кузяра.

Біля чорних копичок амбарів, на широкій поляні, ворущачись, невиразно виднілася юрба дівок та молодниць, гомін і сміх переплітався з співомовками та гармошкою. Гралися в перегони діти. Мати стояла осторонь з Уляною та двома молодницями й про щось тихо та сумно говорила їм, зітхаючи. Вона не здивувалась, наче знала, що цієї хвилини я підбіжу до неї й схоплю її за руку. Вона квапливо пішла зі мною між амбарами вниз, з гори.

XXXIX

Тільки-но ми зайшли до хати, я в знеможі впав на лаву і одразу ж потонув у глибокому сні. Мабуть, пережиті мною гнітючі зустрічі, й туга, що невідомо чому нахлинула увечері, і передчуття чогось страшного й незнаного зовсім змучили мене. Цей сон скидався на неприємність: я не відчував, як підвела мене мати з лави й перевела на підлогу, на кошму, як знімала святкову сорочку й надягала буденну, а прокинувся я від якогось неосяжного гулу та вовчого виття. Надсадний крик

оглушив мене, і я осліп від палаючих угорі вогняних язиків та зливи іскор.

— Горимо, Федю! — як безумна кричала мати. — Горимо!.. Вікна позабивали... Не вийти нам...

Вона відчинила навстіж двері, але в сінях бурхало полум'я. Мати несамовито закричала й захлопнула їх. Пам'ятаю, що я з усієї сили бив чимось по гнилій рамі, але якийсь заслон зовні туго натискав на вікно. Привиділося, що десь реве корова й гучно гуркотить буря. Я всім тілом навалився на важкий заслон у вікні й став штовхати його то з одного, то з другого краю. Раптом я вилетів з вікна разом із заслоном, і на мене посипалися жмути палаючої соломи. Хтось підхопив мене під пахви й відкинув набік. Мигцем помітив я, що кричу хрипко, ніби із скабками в горлі. Хата й двір палали вихорами полум'я, і величезні вибухи вогню з гулом і тріском летіли вгору в густих хмарах червоного диму. З усіх боків — і з гори, і з того боку — бігли дядьки й жінки, освітлені пожежею. Сполошно бив на дзвіниці великий дзвін. Двоє дядьків підбігли до вікна і штовханом відбили товсті лати, що підпирали широкі уламки дощок на вікнах. З чорної віконної діри вилітали оберемки нашого шмаття, овчинні шуби, чоботи, перекинулась невеличка скриня. Це мати рятувала наше майно. Вона істерично кричала з хати:

— Корову випустіть!.. Згорить же корова!..

Хтось із веселою насмішкою відгукнувся:

— Сама-бо вилазь!.. Корова вже згоріти встигла.

І іншим, спокійним голосом сказав комусь:

— А хотів же сучий син і Настьонку з сином спалити.

Прийшла Уляна й злобно відповіла:

— Максимова справа... За Машарку мститься...

Дядько суворо осадив її:

— Це звідки ти знаєш? Притягнути до відповідальності — язика проковтнеш...

Людей збіглося багато, вони широким півколом юрмилися віддалік від бурхуючого вогню. Тільки якісь двоє парубків у сорочках без пояса метушилися біля вікон і відкидали мотлох, що його кидала мати з вікна. Двору вже не було — на місці його догоряли купи якогось сміття та крокви й лати, що попадали. На хаті з гуркотом завалилася покрівля, і вихор полум'я та іскор рвонувся в димне небо.

З юрби несамовито закричали дядьки й жінки:

— Насте! Настьонко! Вилазь! Рятуйся!..

Я кинувся до хати, щоб витягти з вікна матір. З вибитого вікна валив густий дим, а згори сипалися іскри й розпечені жарини. Хтось підхопив мене попід пахви й потягнув назад, а я кричав хрипко, без голосу:

— Пусти мене!.. Пусти!.. Мама згорить!.. Я витягну її...

— Ото, який богатир!.. Сам насилу вискочив... Та й опікся увесь...

І тільки цієї миті я відчув сверблячий біль і на руках, і на шиї, і на спині.

До вікна підбігла Уляна й схопилася за лутки, щоб стрибнути до хати. Вона кричала сердито:

— Давай руки, Насте! Швидше! Стеля впаде... Згорить, Насте!.. Вилазь...

До неї підскочив Яків, відштовхнув її і шмигнув у димну діру: На Улянї загорілася хустка. В юрбі ахнули й заверещали жінки, але Уляна зірвала хустку з голови й відкинула від себе, а од вікна не відійшла.

— Штовхай її сюди, Яшо! Я прийму її. Де ти там?

Яків виліз задом і потягнув за собою матір. Обоє вони віднесли її на траву.

— Вліз у хату...— чомусь весело кричав він.— Кличу, кличу... шукаю, шукаю— нема її. Об неї спотикнувся. Лежить на підлозі, як мрець. Коли б не я— капець був би їй зараз.

Наче у відповідь йому, хата з гуркотом провалилася й викинула вгору цілу хмару іскор, палаючих головешок, чорного диму і вихорів полум'я. Я підбіг до матері й не впізнав її: вона лежала непритомна, з чорними обличчям і руками. Перед нею навколїшках стояла Уляна й гладила її по чолу, по грудях та ласкаво умовляла:

— Нічого, Настенько... бог помилював... Отямся, голу-бонько!.. Ось і синочок біля тебе...

Я сидів поряд на траві й плакав. Нас шільним колом оточили жінки й кричали сумовито. Позаду перемовлялися дядьки:

— У нас зроду-звіку на селі ніхто не горів. Про пожежі й діди не розповідали... А ось дивись, яке лихо...

— Тютюнників ніде ніколи не було— ось і пожеж не траплялося...

— А це що?.. Тютюнників і зараз нема, а ось...

Хтось ущипливо пояснив:

— Зате сірники є... Раніше сірників не було... Вони, пожежі оті, і без цигарок спалахують: помста, бач, сама горить... а лють у серці — як сірка горюча...

— Та й лиходій же!..— дивувався хтось із гнівною скорботою.— Живими хотів молодичку з хлопчиною спалити... А худобина чим завинила?.. Ось і корова лежить... Ех, скарати б цього супостата!..

— Скарати, скарати... — похмуро відповів інший голос.— Тут, головне, думати треба: це для всього села знамення. Згадайте моє слово: тепер горіти будемо шороку.

Хтось вороже пообіцяв йому:

— Ось тебе при першій же пожежі й зв'яжемо, як палія.

— А я хіба що?..

— А те... підпал пообіцяв... Пожежі без підпалу не бувають...

Хтось із веселим подивом закричав:

— Дивіться-но, диво яке: насос прискакав, з діжками... Хлопці, катай до коромисел!.. Кишку розгортай!

— Та що з цією кишкою робити? Ачей, хата вся згоріла...

— Курям на сміх! Ото б із соски!.. Любить люд химерувати!..

На місці нашої хати громадилася купа палаючих колод, розпеченого попелу. Вогонь палахкотів і хижо гриз дерево, вкрите сліпучими пухирями, і, як густі рої сяючих птахів, літав по всьому згарищу. Було жарко, сухо, смерділо димом. Гора теж немов горіла, низина аж до ріки клубилася димом, яскраво зеленіла травою і наче корчилася в судорогах від шугаючого полум'я, а над рікою стрімкі кручі червоніли в осипах, як вугілля, що осипається.

Кілька парубків та бородатих дядьків жваво метушилися біля червоного насоса. Кілька чоловік поралися з кишкою й горлали:

— Давай, хлопці! Качай! Шквар!

Дядьки на насосі наче чекали цих криків, вони розмашисто й напористо стали розгойдувати коромисло. Цівка попелясної води дугою з тріском полетіла у вогонь і роз-

сипалася там бризками. І мені здалося, що язика полум'я стали злітати ще яскравіше й вище.

Мати немов прокинулась. Широко відкрила очі, поїнята жахом схопилася на коліна й простягла руки до згарища, потім знов упала, згорнувшись калачиком.

М'які, дуже легкі руки обняли мене, і я почув милий голос Олени Григорівни:

— Щастя яке!.. Живі! Не загинули!

Я закричав, але голосу в мене не було.

— Нас хотіли живими спалити — вікна позатуляли!

— Боже мій, який дикий злочин!..

Втішаючи мене, Сьома радісно говорив, що тепер ми знову разом будемо жити й разом майструвати всякі чудеса, а Кузяр підбадьорював безтурботно:

— Дарма, брат!.. Чого тобі ще треба? Живий, здоровий — і наплювать!..

Пам'ятаю, що я з Сьомою та Кузарем ішов униз до річки, і в мене було таке відчуття, ніби не я йшов, а хтось сторонній. Пам'ятаю, що на стежці до криниці зустріла нас бабуся Анна й заплакала, стогнучи й примовляючи.

Хатинка наша вже догорала. Палали в різних кінцях жаркі вогнища, а над ними круженяли іскри й дим.

Метушилися люди, бігали діти, купками стояли жінки й діди з костурами, і від них по багровій землі тяглися розмиті тіні. Стрімкі узгір'я, глинисті кручі та хати над кручами багрово спалахували й згасали в останніх відблисках догораючих головешок.

XL

Ми знову живемо в дідусевій хаті. Мені тут було все рідне з раннього дитинства, і навіть таргани після розлуки з ними здавалися давніми друзями. Сьома, задоволений нашим псверненням, наспівував пісеньок без слів. Бабуся поралася біля печі і, червона від жару, з рогацем у руках, посміхалася в дверях хижки й стогнала, як хвора:

— Ось і знову ви в своїй сім'ї. Відірвалися, відокремилися, своїм норовом батько з матір'ю схотіли, бач, жити, а ось випробування господь і послав. Благодать та радість — у тісній сім'ї.

Так вона добросердно бурчала щодня, прищеплюючи мені та матері свою житейську мудрість. Вона вміла усталені істини сільського укладу прикрашати задушевними словами, наче пісні співала або билину розповідала. А мати, з її поетичною душею, задумливо посміхалась і немовби сама мрійливо співала своєї таємної пісенки.

Ми з матір'ю тулилися в коморі навпроти хати, через дорогу. Речі наші кілька днів смерділи димом і особливим, гідким запахом згарища. Я написав батькові коротенького листа без будь-яких словесних прикрас, які звичайно нанизував у листах солдаток і бабів. Я повідомляв його, що нас підпалили, що хата з коровою та курми згоріла, що жити нам у дідуса на селі важко: адже ми — відрізана скиба та й лиходіїв боїмося. Ми вихали б з села зараз же, якби були гроші. Ми ждемо від нього грошового листа з нетерпінням.

Дідусь уже не виявляв своєї деспотичної влади — не погрожував ні батогами, ні віжками, не самодурствував, не наганяв на всіх страху, вже перед ним не ходили навшпиньки. Хоч бабуся Анна й величала патріархальну сім'ю, але такої сім'ї в домі вже не було — вона розлізлась: ми досі жили окремо, Сигній і раніше бігав з дому, а тепер — у солдатах. Катя була заміжня. Залишились в хаті тільки нежонатий Тит і Сьома. Владний дід разом з бабусею в спустілій хаті з порожніми кутками став сохнути, як дуб на пні. Він часто ходив на порослий травною гарман або з такими ж дідами грівся на сонечку де-небудь біля амбарів і гомонів з ними невідомо про що — мабуть, про давні блаженні часи та про теперішні чорні дні, коли свавільні люди фуйнують віковичний уклад.

Він якось не помічав мене, а матір зневажав і гребував сідати з нею за стіл.

І мені було приємно бачити, як мати, не звертаючи на нього уваги, без будь-якого збентеження й страху ставила свою «мирську» миску на дальній куток стола, різала свій хліб, і ми їли свою кашу.

Дідусь оглядав усіх за столом, наче не впізнавав нікого, і дрябло, з суворим смиренням говорив:

— Ось, Анно... за гріхи наші... до чого дожили... Ось... — І дід тицяв пальцем у наш бік. — Ось вони... як сміття на вітрі... І подобу свою втратили, і обкачалися, як у смітті, і одежа чужа, і слова чужі, як у відступни-

ків. Астраканці! Чаювальники!.. Дворяни! А нема того, щоб у ноги поклонитися, та не раз і не два... Та щоб покаяться, та щоб епітемію відстояти... А як непереливки стало — так до батька в голодний та холерний рік. Господь ось і скарав — згоріли. А куди знову приповзли? До мене ж із своїм бусурменським смородом...

— Та го-оді тобі судити, батьку! — скорботно нила бабуся. — Ачей, невістка та Федянька — своя кров. Якого вони тобі лиха заподіяли? Який розор та кривду принесли?

— Твое діло — мовчати, потуральнице!

Але бабуся лагідно й жалісливо докоряла йому:

— Совість не мовчить, батьку, а ти зловиши та прішиш: сам же незгоду сіеш та утискуеш беззахисних.

Одного разу мати не стерпіла: підвелася з-за стола і з трепетом в очах, з судорожною усмішкою ображеної гордості поклонилася дідові й надломленим голосом сказала:

— Якщо я з хлопчиною завдала вам клопоту або сім'ю знеславила, відмов нам, батечку, в притулку: в нашому нещасті, в злому гонінні ми підемо з докукою до добрих людей. Я тільки чекаю з дня на день грошей від Хомича. Одержу гроші — і того ж дня поїдемо до нього.

Я теж вискочив з-за стола й став поряд з матір'ю, з радісною гордістю за її сміливу, сповнену гідності поведінку. Хоч вона й старалася додержувати сільського старообрядницького звичаю й говорила співучі та пристойні слова, але за цією лагідною співучістю я відчував, що мати сильна свідомістю своєї незалежності. Мабуть, вона цієї хвилини відчувала насолоду від своєї сміливості. Я бачив, що дідусь сторопів: він озирався, розгублено хапався за бороду. А бабуся заплакала й застоїлася:

— Та чоґо це ти, невістко?.. Хіба ж батько без серця, без честі? Неґоже на нього скаржитися: якого лиха зазнали, якого розору!.. Зовсім він надломився від лиха та напасті під старість літ. Чоґо це ти непуцящі слова говориш? Хіба ми допустимо, щоб ти з внучком під чуґу стріху пішла?

Мати швидко підбігла до бабусі й кинулась до неї на шию. У дідуса затремтіла борода, і він сердито замурмотів, підводячись і штовхаючи бабуся в плече:

— Ану, пусти-но, Анно!.. Баб'ячі сльози!.. Баб'ячі охи!.. Ех ви... вівці безмозкі!.. Вставайте, — молитися треба!..

Тит господарював замкнуто і так само, як і раніше, шукав щось під ногами, озираючись, як злодій. Коли дід за звичкою бродив по подвір'ю й бурчав собі в бороду, Тит з шанобливою наполегливістю умовляв його:

— Я, татоньку, сам з усім ділом впораюсь. Ти не турбуйся, не тужи. Я ж усе по твоїй волі роблю.

Титова мова й покірність його були приємні дідові, і він справді усунувся від турбот. А Сьома посміювався недружелюбно й скаржився мені:

— Такого хитруна та обманщика, як Титко, хоч як шукай — не знайдеш. Ох, та й підступний! Татонька обдере, як липку.

Про себе він не говорив, але я відчував, що він ненавидів Тита. З покликання свого до майстерства і, можливо, через цю нестерпну ненависть до Тита він одного разу відпросився в діда піти з Архипом Уколовим та з Мусієм до Петровсьька теслярувати в Митрія Стоднева, який будував міцні, великі амбари для хліба й зводив новий будинок з багатим різьбленням, балкончиками, теремками та фігурними ганочками. Відпустив його дідусь тільки тоді, коли прийшов до нього на своїй рипучій милиці Архип і пообіцяв навчити Сьому теслярного й столярного ремесла і вручити йому весь заробіток Сьоми. Дід був дуже задоволений цією угодою і в тому, що Сьома йшов із села з старими майстрами, не вбачав уже бродяжництва. Безгрошів'я й злидні змусили його порушити стародавні завіти. Він навіть не напучував Сьому не «змішуватися» й не «миршитися». Карбованець для нього виявився дорожчим за поморські заповіді.

— Не б'йся, Хомо Селіверстовичу, — попередив його Архип. — Сьомашка не збалується: парубок він до ремесла схильний. У нього рука й розумець спритні. Люблю я таких хлопців: з ними серце пісень співає. Такі, як Сьомашка, ніде не зіб'ються з пуття.

Дідусь зітхнув і посміхнувся, хапаючись за бороду, наче стараючись утримати себе від грішних думок.

— Що ж вдієш! Тепер на коп'йці все наше життя котиться. Без коп'йки навіть молитви не сотвориш: голий, босий залишишся. З землі нашої й могили не викроїш, не те що прогудуватися на ній. Тепер і людина, бач,

прошвою цінується. Нехай уже Сьомка свій хліб заробляє в чужих людей і сім'ї допомагає.

Ішов Сьома з села з торбинкою на спині радісно, наче сидів довго замкнений і вирвався на волю. Я проводжав його до гармана і заздрісно дивився, як він по-дорослому крокував по шляху, наздоганяючи Архипа, який змахував милицею, і сутулого Мусія, який, мабуть, і в цей час не переставав удавати з себе юродивого.

Від смугастого межового стовпа відійшов Тихін і подався разом з ними. У нього теж стирчав мішок за плечима. Після острогу йому тут уже доводилося жити з побоюванням: на нього гострили зуби і піп, і Гришка Шустов, і глитаї. Щодня його могли вирядити в стан і знов посадовити в острог.

Коли я повертався з гармана й вийшов на вулицю довгої перії, мимо промчала тройка з панського подвір'я, а в плетену тарантасі сидів старий пан Ізмайлов, піднявши свою стрижену сувору борідку, і поряд з ним — Олена Григорівна в жовтому солом'яному капелюшку, в картатій шалі, напнутій на плечі. Я, вражений, спинився, і в мене завмерло серце, наче мене несподівано спіткало страшне лихо. Олена Григорівна щось гукнула, прощально махнула мені рукою, рвонулася до кучера, але пан посадовив її назад. Тройка швидко промчала, здіймаючи куряву на дорозі, наче сердитий старий викрав учительку, мов лютий Кашей. Не тямлячи себе, я побіг слідом за тарантасом і задихнувся від плачу. Тройка зникла в куряві й потонула в моїх сльозах. Життя моє немов обірвалося нестерпно боляче, і мені здалося, що згасло сонце, а я опинився сам на дні страшного яру.

На вулиці було порожньо, тільки біля хат бродили кури та квочки з курчатами. Курява поллила з дороги до амбарів і танула там, осідаючи на траву. Безлюдна тиша була сонною і сумовито-нудною. Пішов із села Сьома, пішов і Тихін, поскакала на тройці Олена Григорівна — умчала навіки, щоб не бачити більше ні попа, ні соцького, ні старости, які не давали їй спокою. А я, дванадцятирічний хлопчина, відчуваю себе, мов заєць, який сидить під кущем і якого переслідують собаки. Ввижався інший світ — море, ватаги, Волга... Поїхати б зараз неоглядки на Кубань, до батька, і ніколи сюди не повертатись...

Я прийшов до Іванка Кузяра, але й на подвір'ї, і в

хаті в нього не було нікого: мабуть, він з матір'ю поїхав у поле. Додому йти було гидко: в хаті повно мух, у коморі — тісно від різного мотлоху, та й матері там не було — вона ще вранці пішла полоти. В пожежній Миколька хропів на голих дошках, а коли я розбудив його курячим пір'ячком, яке підняв по дорозі на луці, він очманіло втупився в мене і став лаятися.

— І поспати не дадуть... Чого ти вештаєшся — людей турбуєш?

— Та тобі, Миколу, спати не можна: що, як пожежа?..

— Годі однієї пожежі — ви згоріли, а тепер знову на сто років відпочинок.

— Проспав і батька, і вчительку, — зло піддражнив я його. — І не попросився. А вона всі очі видивила.

— Вони й без мене дорогу знають — і батько, й вона.

— Я теж з нею не попросився, — гірко признався я й насилу стримався, щоб не заплакати. — Її Ізмайлов повіз — проскакав мимо й не спинився.

— Ну, ось ми й квити. Сідай, у шашки зіграємо.

Але я махнув на нього рукою й вибіг на луку. Школа стояла, мов сліпа: вікна були замкнуті залізними віконницями — тими ж, що були на вікнах молитовні. І я думав, як учителька з паном Ізмайловим скаче на трійці стовповим шляхом до Петровсьька і як радіє своїй свободі...

На спуску в низину я зупинився на тому місці, де ми сиділи з бабусею: я згадав про Ромашу, якого катюга пан закопав тут по горло, замученого мало не до смерті. Мені навіть привиділося, що бачу ямку, і ямка ця, подумалося мені, ніколи не зарівняється. Можливо, щоночі приходить сюди Паруша, а до неї з'являється Ромаша, такий же молодий і вродливий, як і раніше.

Я зійшов до річки, щоб через місток з двох лат перейти на той бік і повалятися у сніжно-білому піску. Ці сліпучі кучугурки, розмальовані мереживними хвильками, завжди вабили мене своїм плисовим розсипом, і я часто закопувався в м'яку, лоскітливу пелену. Під маленькою черноземною кручею я побачив Шустьонка, який навпочіпки порався біля джерельця. Він злякано схопився на ноги й полохливо кинувся до містка. Блідий, з плачливою судорогою в лиці, він вчепився брудними руками

в поруччя й зацікавився від страху. Мабуть, він чекав, що я кинусь на нього з кулаками й битиму його мстиво та жорстоко. Він скорчився і, втягуючи маленьку, безлобу голову в плечі, щурився, готовий до розправи. Але я стояв край кручі й дивився на нього з гидливим презирством.

Його полохливо-винуватий вигляд і жах на гороб'ячому личку викликав у мене бажання скинути його в ріку. Але я стояв нерухомо й відчував, що розчавив це гаденя. Мабуть, я здавався йому страшним і грізним силачем, який прийшов покарати його.

— Не займай мене...— засипів він жалібно.— Я до батюшки йду...

— Нашіптувати до батюшки? — насмішковано викрив я його.— Ти ж лакузенья його. Іди, не займатиму! Не хочеться руки бруднити. Ти ж тільки в підлотах і вовтузишся, а батько добра не вчить. А тут і батюшка з тебе собачку робить. Пам'ятаєш, як вчителька пожаліла тебе: «Нещасна дитина!» Це коли ти книжку в неї поцупив та мені підкинув.

Він крадькома скинув на мене мишачі очіці й засопів, як злодій, якого схопили за комір. Він не вірив, що я пропущу його без того, щоб не відлупцювати. Назад, на той бік, йому теж несила було рушити: його прикувала до місця сама моя поява. Щоб обеззброїти мене, він, лестячи, просипів, жалюгідно посміхаючись:

— Я ж тоді ще покаявся, Федю. А коли ти мене на возі бив, я в учительки прощення просив. Ти ж у нас краший за всіх на селі — хоч кого спитай. Мене тільки тато лупцює — учить, як служити йому по-собачому. І при батюшці мене притокмив, а батюшка теж робить зі мною, що хоче. Мені з тобою та з Ваняткою водитися хочеться.

В його скаргах і покаянні мені привиділася щирість забитого хлопчика, який нудьгує за хорошою дружбою. Але злий і перевіряючий погляд його згасив це відчуття.

— Я незабаром виїжджаю, а дружити з тобою і Іванко не буде. Іди, чого стовбичиш! Тягай попові поноску!

Я відвернувся від нього й пішов назад, по доріжці на узгір'я. Шустьоник бігцем ударився по бур'янах і вже здаля прохрипів:

— Обманули чудака на чотири кулака... А на п'ятий на кулак перекинешся в байрак... Пам'ятай, кулугуре!..

А Кузяреняті — теж не життя: разом з крамольниками пришиють його й пристукнуть.

І, підстрибуючи то на одній, то на другій нозі, він побіг до попівського дому.

Його погрози не стривожили мене: адже він завжди здаля лякливо страхав нас із Кузярем усякими карами. Зневажаючи його, я зовсім не думав, що він не просто базікає дурниці, а вибовкував лиходійські задуми попа та свого татуса. Ці задуми проти поморців і «крамольників» вони обмірковували разом з Максимом-однооком та іншими глитаями, мабуть, заздалегідь, тому що злу свою справу здійснили вони несподівано й уміло, і це мало не коштувало мені життя.

Не знаючи, що робити з собою, я пройшов у присадибні зарості черемхи, щоб звідти, через гармани, піти в Ключі, на пошту: адже батько вже повинен був прислати нам гроші на виїзд. У хащі цих заростей я зустрів Кузяря. Він теж був не в собі: розлука з учителькою приголомшила його до сліз. Він лежав на траві, заклавши руки за голову, і дивився на зелене шатро густо сплетених гілок.

— Ось і нема Олени Григорівни... — сказав він чомусь із злою образою. — По неї пан заїхав, підхопив її й поскакав. Навіть на гірку тройка стрілою злетіла. Не встиг я до амбара добігти, а тройка вже по дорозі куряву здійняла. Так я й не попрощався.

— І я теж... Тройка повз мене промчала, а Олена Григорівна тільки рукою мені махнула.

— Ото ж то й воно, що махнула... Наче зіронька впала й погасла.

— Нічого не погасла! — скрикнув я. — Це метеори гаснуть, а не зорі. Вона завжди в нас горітиме.

— А пуття яке? Після неї й думати ні про що не хочеться...

Він сів і, обнявши руками коліна, стражденно втупився в далину.

— Заздрощі мене точать, на тебе дивлячись, — похмуро пробурчав він. — І хочеться мені побитися з тобою... Ти — вільний козак: в путь-дорогу збираєшся. А в мене одна пісня: подвір'я, шкапина, соха-борона та податки. Куди підеш, з кого горе зірвеш?.. Все немов згоріло разом з твоєю хатою. Пішов і Тихін, а Костя ледве дихає. Один Яків марно бушує. Гляди, і його піп засупонить.

Хіба що тільки Паруша всіх, як квочка, збирає: піп усіх порозганяв і молитовню зачинив, а вона потай у себе зборам притулок дала. Стара-стара, а нікого не боїться.

— Вона змолоду, ще коли дівкою була, така,— пояснив я, згадавши розповіді бабусі Анни. — Вона ще за кріпацтва звіра пана в дурні пошила: жениха свого від смерті врятувала й на волю його випустила.

— Я давно про це знаю, — посміхнувся Іванко, задоволений тим, що він раніше, ніж я, дізнався про її таємницю. — І я в неї — як за пазухою. Вона нікого й нічого не боїться. А все-таки, брат, нудно без тебе буде... Бунтувати мені охота...

— Ачей, не назавжди це... — підбадьорив я його. — Підрости трошки та й катай на сторону. До нас, на Кавказ, приїжджай! Ми листи один одному будемо писати.

Він був такий збудоражений моїми словами, що схопився на ноги й затанцював від радості.

— Е-ех ти-и! Оце гоже!.. А в мене й думки про це не було. Ну, тепер я спокою не знатиму... Таке все було немиле, ні до чого душа не лежала, і ввижались якісь перевертні. А зараз я, як Руслан, випив живої й мертвої води. Побігли на гарман — чехардою, без передиху: витримаємо — справдиться, а не витримаємо... теж справдиться,— однаково свого доб'юся!

Так ми, перестрибуючи один через одного, добігли аж до гармана. Ми задихались від втоми, але були дуже задоволені, що ні він, ні я не сіли на спину один одному, а стрибали, як зайці, легко й бистролетно. На гармані ми кинулись на м'який, золотаво-зелений килим озимини — на пророслі рештки торішнього обмолоту.

— Справдиться!.. — видихнув Іванко з переконаною впевненістю, а я охоче підтвердив:

— Здійсниться!

Але він, щоб подразнити мене, лукаво прищурився.

— А що, як не справдиться?..

Я запально відбив його сумнів:

— Однаково ми цими днями поїдемо—тільки нас і бачили. А зараз давай у Ключі підемо: може, вже на пошти гроші лежать.

— Еге ж, брат... віриш ти здорово! Дарма! І я буду вірити. А зараз мені пісень співати хочеться або вірші читати...

І, задерши голову, він крикнув на весь голос:

Хмарки небесні, одвіку мандровані!..

У мене раптом завмерло серце, і я, задихаючись від захвату, перебив його:

— Ану, Ванюк!.. Давай з тобою самі вірші напишемо...

Він осовіло подивився на мене, як на безумного. А я вийняв з кишені зібганий аркушик паперу та олівець і ліг на живіт.

— Та й то...— невпевнено погодився він.— Чого на світі не буває... Про що б це?

— А про те, що бачимо... про що думаємо... Бачиш, як сонечко сяє і як навкруги хороше...

І наче не я, а хтось інший за мене проказав:

В небі ясна голуби́нь,
Хмаркі́ — килими-самольоти...

Я спинився й зацікавився, наче горло стисла судорога. А Іванко раптом загорівся, високо піднісши руки:

— А далі я...

На садибі росте полинь...

Я обурився цими грубими словами, вони зіпсували б яку завгодно пісню. Не всякі слова можна співати, самі слова мають співати, як пісня.

— На який чорт тобі, Ванюк, ота полинь? Треба, щоб серце заходилося... Слід було б отак...

І знов у мене перед очима замайоріли красиві видіння:

По чистому полю летить борзий кінь...

Кузяр впився в мене диявольськими очима.

— Це у нас із тобою борзий кінь? Ну й ляпнув!.. В першому-ліпшому дворі самі лише шкапи, та й стоять розкарякою.

— А на панському дворі? Там — рисаки в яблуках.

— Та я терпіти не можу панів! Адже в нас із тобою про себе вірші. Ну, та нехай... Нехай для краси летить панський кінь. А далі що буде? Хо, я придумав... Ось!

І трясуться на нім паненята-шарлоти...

І він зайшовся радісним реготом.

— Ось як я їх, благородних отих, напоказ виставив!
Я сховав папірець з олівцем у кишеню й схопився на ноги.

— Ходімо, Ваню! Нічого в нас не вийшло. Я — про Хому, а ти — про Ярему.

Але він із злим захопленням заперечався зі мною:

— Та на чорта мені твої килими-самольоти та голу-
бінь? Тобі ще ввижається твоя пожежа й хочеться швидше втекти з села. А мене тягне зігнати горе на панах та на глитаях, на попі та соцькому... Мститися їм дуже вже охота, не кием, то палицею. Хіба не гоже, як я їх дурнями показав? «І трясуться на нім — на коні себто — паненята-шарлоти...» Просто не в брову, а в око. Я тепер обов'язково про всіх супостатів писатиму — оганьблю та осмію їх при всьому чесному народі.

Він реготав і ляскав сухими долоньками.

До Ключів вважалось дві версти, а від наших гарманів довге село на великому шляху здавалося зовсім поряд. Обидва його краї полого спускались до річки, і центральна частина зникала за ближчим увалом. Всі хати ховались за гарманами, в присадибних садах. Тільки на лівому краю високо злітала кам'яна біла дзвіниця, а поряд з нею громадилась панська хоромина, надвірні будівлі та жовті ожереди соломи. Ми дійшли до межевого смугастого стовпа й звернули праворуч. Звідси широким розмахом розстилався хвилястий панський вигін — яскраво-зелений, всіяний польовим різноцвіттям. Низькими струнами гули джмелі, і жайворони дзвеніли скрізь.

Коли ми спускалися в лощину, порослу терном і кущами ожини, назустріч нам вузьенькою стежкою ішла з ціпком у руді величава Паруша.

— Ну, колосочки золоті, куди це ви біжите?

Вона обняла мене своєю м'якою, важкою рукою й пригорнула до себе.

— Чую, льонець-зеленець: на поштву біжиш... Коли ви горіли, я нічку в жигулівці під замком ниділа. До білого дня біля продуху билася, як звір у капкані. Тут наче навмисне одне до одного припало...

Ми стояли в низині, в заростях кучерявого чагарника, скропленого білими квітами, біля прозорого джерельця, на дні якого ворухився й закипав перлистий пісок,

а маленький струмочок блискав на сонці пронизливими спалахами.

— Нас підпалили,— крикнув я болісно й зло,— а тебе заушили, і ніхто тебе не відбив! Піп отой не знати звідки, а всі перед ним плазують. Поки його не було, ніхто тебе кривдити не міг. А хіба він не знав, що Максим нас підпалив? Вони — заодно.

Паруша ласкаво відштовхнула мене від себе й затряслась від сміху.

— А він сам прийшов до мене та з жигулівки випустив. Христосиком прикинувся: «Прости, — каже, — мені, Христа ради. Не я тебе, — каже, — до в'язниці кинув, а свята православна церква за твоєю еретичну непокірливість, щоб ти одумалася. Не злічити, — каже, — тих дарів та благодистині, якими обсипле тебе церква, якщо увійдеш в її лоно». А я йому сміюсь у бороду та б'ю словами: «У тебе, мовляв, церковне лоно оте в утробі. Начальство знає, мовляв, що найлютіші гнобителі — відступники. Постривай, мовляв, народ тобі сторицею відплатить». І пішла повз нього додому. А мене мої любі невісточки під руки підхопили. Плачуть-ридають, а я сміюсь: «Радіти, мовляв, дочки, слід. Диявол, бач, від мене відринув і сам себе очорнив своїми юдиними спокусами». А нині приспичало мені до пані Ермолаєвої піти. Розказала їй, що в нас піп робить. А вона така ж крихкотіла, як я: ахає, сплескує руками і пана кличе: «Михайле Сергійовичу, послухай, які неподобства чернавський піп чинить!» Ну, і сам пан, худючий такий, добросердий, вислухав мене. «Я, — каже, — через архієрея в Саратові приборкаю його». А нам, золоті колосочки, на себе покладатися треба, самим не плохувати, а на архієрея уповати нічого: архієрей отой сам цього супостата на нас нацькував. Ну, а зараз додому повернемося, на пошті, бач, робити вам нічого. Я сама туди навідалась і ось тобі з матір'ю повістку несу — грошовий лист від батька прийшов. Сьгодні ж підіть по грошенята і їдьте з богом.

Вона розгорнула хустку й подала мені друкований папірець, а я, не тямлячи себе, схопив цей папірець і щодуху кинувся до нашого села. Щось кричав мені, регочучи, Іванко, басовито бурчала Паруша, але я не обернувся й не слухав їх. Я стискав у руці чарівну повістку — сподіваний талісман, який відкривав нам з матір'ю вільну путь у південний край.

Поки ми шукали підводу, якої, мов на гріх, не було,— Терентій поїхав кудись із поклажею, а в Якова кінь кульгав, дідусь же свого дряхлого Гнідка й з подвір'я не випускав,— першої ж неділі спіткало нас страшне лихо.

Ми сиділи в холодочку, на призьбі, біля глухої стіни, зверненої до луки. Бабуся з дідом, вдягнені по-святковому, гомоніли з Парушею, що жити сталою зовсім несила: пан землю спродує частинами різним глитаєм, а в оренду вже й клаптя не можна дістати. Нові ж поміщики землю самі обробляють машинами, а наймитів приганяють із сторони за шматок хліба. Піп сіє розбрат, міжусобицю наклепами та обмовами, і не тільки поморців, а й багато кого з мирських утискує. А такі дармоїди, як Максим та Гришка Шустов, його посіпаки, мало який тиждень не кривдять людей. Селяни забивають хати й розбігаються. Сім'ї розвалюються, двори вакують. І земля зовсім перестала родити. Тільки жиріють поміщики та куркулі. Раніше жінки полотна ткали, а тепер коноплі та льон на присадибних стяжках сіють, та й то сяк-так, але й ті стяжки рік у рік під картоплю та під горох відходять. Ось і під хуру вже не доводиться їздити: у купців та куркулів свої коні. На старість судив господь з голоду помирати. Скарги дідуся й бабусі не подобались Паруші, і вона суворо гула:

— Не гріши, Хомо! З себе більше питай. При маленькому наділі про землицю слід було дбати: і гноєм її живити, і спочинок давати, і орати глибше. А у нас дядьки останні соки з неї сотали. Мир миром, а один одному — недруги. Якби дбав кожний про свій наділ — і всім би зайвий шматок хліба випадав. А земля-матінка за зло поганих працівників карає. Ми ось не лінувалися — тільки про неї й думали. Ви з сусідами на сміх нас піднімали, а ми більше, як ви, дарів від землі одержували. При переділах наша стяга через рік у недбайливих тільки половину давала, та й то з бур'яном.

Ці розмови мені давно набридли: вони й до діла й не до діла відновлювалися щодня, тільки-но сусіди приходили до хати або збиралися в свята біля амбарів. Дядьки зітхали, скаржилися, чухали потилиці та боки й розходилися по домівках важко, перевальцем, як недужі.

Але Паруша ніколи не скаржилася, а сердито обвинувачувала дядьків, як і зараз діда, в недбальстві, в нерозважному виснажуванні землі, в недобророзумності одне до одного, в жебрацькій жадібності. Земля вимагає, щоб її любили й дбали про неї постійно й не поодинці, а всі гуртом, бо земля—громадська: без згоди та без взаємності, без дружного співробітництва щороку буде і голод, і пошесть, та й глитаї з начальством їдма з'їдять. Ось приїхав піп з відступників та й почав усіх по одному стикати лобами, ворожнечу сіяти, розігнав стародавню общину поморців. Згадаєш добрим словом праведника Микитоньку. Знав він, у чому сила і благодать наша: закликав до братського життя, а його самі ж ми в руки ворогів віддали. А коли вона, Паруша, без боязні виступила проти попа, її запроторили в жигулівку. Хто за неї заступився? Всі полохливо порозбрїдалися по домівках. Тільки хлоп'ята надумали витягти її з в'язниці. Хоч вона й потїшалася над ними, але їй дороге було їх безкорисливе бажання вирвати її з лабет довгогривого супостата. Якби всі отак ополчилися на нього, як оці хлоп'ята, лютий вовк не хазяйнував би в нашій отарі.

Дід похмуро бурчав:

— За таке баловство батїжжям треба було б наставити. Якби довідався піп — лиха не збулися б.

Паруша гнївно гула:

— Ех, Хомо, Хомо! Ось і збираємо ми, що посїяли. А хлоп'ята оці виростуть — не по-твоему будуть жити та думати. Не баловство це, а праведний подвиг.

Мати стояла поруч бабусі й роздумливо мовчала. А коли Паруша говорила про нашу спробу визволити її з жигулівки, вона з тривожною догадкою в широко відкритих очах пильно дивилась на мене й здивовано хитала головою.

Широка й рівна лука перед церквою оксамитно зеленїла на сонці й мерехтіла золотими переливами. Скрїзь розсипані були жовті кульбаби і мереживною піною кипїли білі квіточки клеверу. Кілька кістлявих, сплутаних коней скубли траву, не підводячи голів, і лїниво бродила сиза галич. Стрілами шугали низько над травною білогруді ластівки. Хотїлося бігати по цій м'якій роздольній луці й радісно кричати назустріч сонечку в блакитному небї.

В церковній огорожі, перед папертю, юрмився люд,

а на високому ганку хрестилися й кланялися діди та баби. Раптом на дзвіниці весело задзвонили дзвони. Цей розливний передзвін немов схвилював усю луку й збудоражив село. Мені привиділося, що хати на високій горі того боку здригнулися, стрепенулися й спалахнули вікнами. Галич зграєю знялася з луки й з переляканим криком полетіла на річку, у верболози. Коні підвели голови, огляділися і, заспокоївшись, знову стали скубти траву.

З церкви густо посунув люд, але чомусь став юрмитися в огорожі, розцвітаючи строкатими нарядами. Дядьки без картузів і сивоволосі діди юрбою пішли вздовж сірої стіни церкви й збилися в тісний гурт поблизу олтарної прибудови. Всі почали про щось жваво сперечатися, розмахувати руками, багато які дивилися в наш бік і хитали головами. Баби й молоді жінки норовливо нападали на дядьків.

— Щось там скоїлося в них...— затурбувалася Паруша.— Неспроста скандалять. Мабуть, щось піп наколбродив.

Бабуся дивилася на церкву з байдужістю недужої й мирно стогнала. А мати навіть підвелась від неспокоїної цікавості.

— Я так уже звикла до всякої біди, тітонько Парушо,— сказала вона з тремтінням у голосі,— що після пожежі щодня чекаю якого-небудь лиха.

На папєрт вийшов піп разом із соцьким та з якимсь вусатим чолов'ягою в білій куртці і з шнуром на грудях. Вони по-хазяйському владно пройшли до юрби біля стіни церкви й потонули в ній, а юрба збилася теж і стала прислухатися. Мабуть, піп чимсь приголомшив людей і викликав збентеження: юрба заворушилась, і, як на сході, всі засперечалися, загарячилися, замахали руками, наче намагалися схопити одне одного за барки. А дзвони дзвонили весело, заливисто, наче хвацько витинали танцювальну.

Піп у капелюсі поважно вийшов з юрби разом з чолов'ягою в білій куртці та соцьким, а за ними посунула вся юрба. З відчинених воріт огорожі піп, з довгою тростиною в руці, величаво покрокував у наш бік, а поряд з ним, як тілохранителі, по-солдатському браво, з загрозливою впевненістю ішли і довгоногий соцький Гришка Шустов, кривоногий староста і вусатий чолов'яга в білому картузі з блискучою бляхою на околиці.

Це був урядник з волості, якого я бачив на другий день після пожежі: він допитував матір і декого з дядьків та парубків і добивався, хто вчинив підпал. За ними тяглася довга юрба дядьків і жінок і, спотикаючись відстаючи, поспішали, спираючись на милиці, діди та баби. Але позаду люди відставали і розходились у різні боки.

Я відчував, що на нас, як грізна хмара, насувається якесь важке лихо, і в мене похололо всередині й боляче забилося серце. Мати, бліда, помертвіла, стояла нерухомо й дивилася на юрбу на чолі з попом і урядником застиглими очима. Дідусь і бабуся сиділи, одряхлілі, з тупою покірністю чекали обвалу на них цієї страшної юрби. А Паруша повільно підвелася з призьби, спираючись на ціпок, і навіть ступила назустріч цьому грізному походові. Обличчя її скам'яніло в суворій готовності зустріти попа з поліцією та людей, з якими вона разом прожила все своє життя в мирі та злагоді.

З лагідною усмішечкою доброго пастиря піп скинув капелюх і поклонився.

— Мир вам у бесіді, Хомо Селіверстовичу! Я та православні парафіяни прийшли до тебе з гнівом і суворим докором за тяжку образу нашої святині — храму божого. Ви, розкольники, в своїй сліпій ворожнечі до православ'я здатні на всяку мерзоту, щоб осквернити наш дім молитви. І внук твій, грамотій, з намови зловжив своєю грамотою й написав на храмі похабні, блюзнірські слова.

Паруша вдарила ціпком об землю й нечувано непокірливим голосом крикнула:

— Брешеш, попе! Наклеп зводиш на хлопчину: в нього й рука не зведеться на погану справу. Жодна сумлінна душа на селі не кине йому злого бешкетництва.

Баби й молодиці, яким я писав листи до синів і чоловіків, навперебій загомоніли — одні несміливо, інші палко:

— Не він це... Та хіба такий хлопчик на це зважиться?.. Даремно ти, батюшко, на нього наговорюєш... Ми про нього нічого поганого не чули й не знаємо...

Добрі зморщечки на поповому обличчі від очей до скронь ворушилися від лагідної посмішки.

— Мені самому гірко кривдити дитину, і я не зважився б торкнути й волосинки на його голівці. Та не з своєї волі прийшов сюди: свідки вказали на нього — самі ба-

чили, як він жмутками трави виводив ці блюзнірські слова.

Я, надриваючись від розпачу, крикнув верескливо:

— Це не я!.. Я й до церкви боюсь підходити. Набрехали на мене... Я знаю, хто набрехав — Шустьюнок набрехав...

Мати кинулась на попа і, задихаючись від жаху, дивно тихим, але невідпорно гнівним голосом сказала:

— І як тобі не соромно й не совісно, батюшко, мого хлопчину занпащати? Що він тобі поганого зробив?

І вся напружилася в розпачливому пориві до юрби.

— Люди добрі, сусідоньки, не дозвольте скривдити нас, беззахисних! Врятуйте Федю мого від злих навітів!

І знову й жінки, і баби, і дехто з дядьків закричали:

— Ніколи в світі не повіримо, що це він... Від нього й чорного слова не чувати, не те, що бешкет який... Краще за нього ніхто листа від серця не напише...

Але у відповідь їм в різних місцях роздратовано горлали:

— Отакі листоноші й мастаки на всякі капості. Кулугури на все здатні... Утискують їх, а вони по злобі й церкву підпалять...

Я почув скрипуче верещання Максима Сусіна:

— Цей грамотій чужих жінок з полюбовниками зводить. Теж листи їм пише та листоношею бігає.

Бабуся тряслась від ридань і не могла вимовити й слова, а дід стояв, і обличчя його кривилося від плачливої усмішки.

Паруша наступала на попа:

— Ну, то хто ж у тебе, отче Іване, свідки? Покажи їх, де вони?

Урядник смикнув себе за вуса й суворо обірвав її:

— Це не твоє діло, бабо. Ми це все розслідуємо.

Паруша, не звертаючи на нього уваги, пнівним басом викривала попа:

— Не гріши, поганий пастирю! Ти лиходійську справу задумав — нацькувати на нас людей... погром влаштувати... Ти мене вже один раз під замком держав. А скільки разів ти навіти на людей зводив? Всі це знають. А зараз хлопчину в жертву приносиш. Не потерпить цього господь! Правду олжею не вб'єш. Каратися будеш.

Урядник поправив картуз на голові, натягнув червоний шнур і скомандував:

— Ну, годі теревені правити! Хлопчиська я заарештую і зроблю дізнання! Встанови порядок, соцький!

Він ступнув до мене, схопив мене за руку, і рука здалася мені такою страхітливою, що я рвонувся від нього й пронизливо закричав. Мати теж закричала надзвичайно, обороняючи мене від урядника. Але її відкинув від мене Гришка Шустов так сильно, що вона впала на землю.

Паруша підняла ціпок і владно накинулася на нього:

— Ти що це, дурню, робиш? Як ти посмів, собако, руку здійснити на молодичку?

Гришка лякливо, але нахабно осадив її:

— Ти, тітко Парушо, не втручайся! Ця справа сурйозна.

— Отож-бо сурйозна... Я тебе, жеребця, давно знаю: ти й Наталію добив, і Петрушу Стоднева доконав, і совість за копійку продаєш... Цьому відступникові-супоста-ту ти якраз до пари...

Піп з тим же сумовитим смиренням звернувся до юрби:

— Ось ви самі бачите, православні, яка лють у цих людей. Старенькій слід було б про гріхи думати, а вона, як вовчиця, кидається. Не на добре вони й дітей напучують. Ванятко! — покликав він Шустьюнка. — Іди-но сюди!

Але Шустьюнок не вийшов, ховався в юрбі.

— Тобі кажу, Ванятко! — владно наказав піп. — Вийди сюди! Де він там, православні?

Хтось із жінок крикнув гидливо:

— Ось він, виродок!

Гришка-соцький по-солдатському крикнув:

— Марш до мене, Вацько!

Шустьюнка вивели з юрби, і він, лякливо озираючись, як звірення, хлюпав носом.

— От і скажи, Ванятко, що ти бачив...

Шустьюнок втупився в землю й простудно просипів:

— Федьку бачив. Стоїть перед стіною й бруднить травою настилку жерстяну... Потім з огорожі побіг. Я підійшов, а там лайка ще вогка...

Я з бурхливим розпачем крикнув йому:

— Брешеш ти, падлюко! Це ти сам намазав, а на мене звернув. Хто вкрав книжку у вчительки, а мені

підкинув і теж мене злодієм назвав? Кого тоді на чисту воду вивели? Ось і зараз теж...

Піп з сумовитим смиренням хитав головою і зітхав:

— Ось, православні... Чули? Свідок наявний. А злочинець завжди заперечує провину. Розкольники — люд підступний, підпільний. Я сам був у цій їх пекельній обителі. Знаю їх. Ну, та тепер власть розбере.

Урядник вчепився в мою руку й потяг мене через дорогу до амбарів. Я догадався, що він веде мене на з'їжджу, до хати старости.

Дзвони розливалися своїм гудінням, наче тріумфували, що вусатий урядник веде мене на розправу, як злочинця. Мати йшла поруч мене і, ридаючи, старалась вирвати мою руку з чіпкої лапи урядника.

Він зробив люте обличчя і залаявся:

— Соцький! Турни її к чортам!

Гришка підхопив матір під пахви й грубо відкинув набік.

За нами йшли молодіці й баби, а я, відбиваючись від урядника, плакав і кричав, не тямлячи себе, але відчував, що всі ці жінки жаліють мене й не вірять попівському наклепу. Одні плакали, інші озлоблено лаяли й попа, і урядника, і соцького. На мить я побачив віддалік бабусю з дідусем та Парушею, а матір підхопили під руки молодіці й утішали її.

Дзвони раптом змовкли, а урядник спинився й гаркнув на все горло:

— Це куди ви, чортова бабото, плентаєтесь? Геть назад, поки я вас не відстьобав нагаєм! Соцький, жени!

Гришка розкинув руки, перетинаючи шлях юрбі, і загрозово загорлав, як на отару:

— Геть, люди! Геть по домівках! Вам тут робити нічого, ельоха-воха! Обідня відправа закінчилася — ідіть чоловікам обід подавати!

Але мати прсбігла повз нього й знову обхопила мене і, ридаючи, стала бити по руці урядника. Він люто вищирив зуби і вдарив її чоботом. Вона несамовито закричала й упала на траву.

Хлопчики й дівчатка злякано визирали з-за амбарів й відразу розбігалися, як зайці.

Люди групами розходилися по луці в різні боки, оглядаючись, і палко сперечалися про щось.

Але вулицею з обох боків квапливо йшли й бігли

дядьки та парубки. Вони здивовано дивилися на нас і тривожно перемовлялися. Тут були й мирські, й поморці разом, і видно було, що вони нічого не розуміли й розгублено проводжали мене пильними поглядами.

Коли урядник тягнув мене через вулицю довгої перії, я побачив Кузяра, який біг до мене з сірим обличчям, з осовілими від потрясіння очами.

— Дядьку урядник! — кричав він з слізьми в голосі.— Ой, не тягни Федяшку! Це не він на церкві намазав, а Ванька Шустов... Голову даю на відруб... Піп його підмовив та Максим Сусін... За свідка стану...

Він підбіг до урядника й закрутився перед ним з люттю розпачу. Урядник погрозив йому нагаєм і цитьнув на нього, як на цуценя. Але Кузяр не злякався і, задихаючись від лютих сліз, кидався на урядника, як півник.

— Не винуватий він... Пустя його!.. Чого ти його тягнеш? Не знаєш, а тягнеш... Ти Шустьонка тягни, таргане вусатий!..

Урядник рвонувся до нього й змахнув нагайкою. Він так боляче сіпнув мене за руку, що я гепнувся на закурений шлях. Урядник швиргонув мене до себе, але я не міг підвестись на ноги й борсався в куряві.

Я не пам'ятаю, як урядник втягнув мене до просторої хати, не пам'ятаю, що він робив зі мною,— отямився на підлозі від обпікаючого болю на спині й побачив над собою червоновусого урядника з нагаєм у руці, який хижо впивався в мене дикими очима.

— Ну, очухався, сволочення? А тепер вставай! Кому кажуть! Чи ще схотів гарячих?..

Він схопив мене за волосся й поставив на ноги. Як у кошмарі, я бачив перед собою величезне страховище, яке заповнювало всю горнищу. Я не плакав, а тільки задихався й хрипів у напівпритомності. Відчував я тільки одне — нестерпний біль на спині, наче мене розрізали навіл.

— Кажі, хто тебе підучив написати на церкві похабні слова? — ричав урядник, змахуючи нагайкою.

Але мені відібрало мову, і я почував, що весь тремчу й ніяк не можу справитися з головою, яка тряслась нестримно й болісно.

Урядник сів на лаву край столу, поклав нагайку біля аркуша чистого паперу та скляночки з чорнилом і став писати щось з малограмотною непевністю в руці.

— Ну, то ось... Гарзд!.. Більше шмагати не буду, не бійся. Кажі, хто підучив тебе на церкві писати?

І наче не я, а хтось інший за мене пролепетав:

— Не писав я... Ніхто мене не підучував... Не я це... Я нічого не знаю...

— Ага, не знаєш... Не ти писав... А ось люди бачили, як ти писав. Що ж, по-твоєму, батюшка бреше?

А я бурмотів, наче марячи, захищаючись слізьми:

— Не знаю я... Не я це... Я й до церкви не підходжу. І зроду-звіку... похабщиною не лаюся...

Урядник ехидно заворушив вусами й зловісно прищурився.

— Так, так... Виходить, не ти оці капості мазюкав, хоч тебе й застали люди біля підніжжя церкви. Виходить, що батюшка навмисне це підстроїв? Говори, собачий сину, винись, а то зараз знову сікти буду. Засічу, а язика тобі розв'яжу! Ну? Говори!

І знов наче не я, а хтось інший у мені невизразно марив:

— Може, й навмисно... Піп лютий на поморців... Він утискує їх... і навіть бабусю Парушу в жигулівку садив... А нас і Максим Сусін спалив по злобі... Вони чого хоч наговорять...

— Ого, ось як ти заговорив! — зрадів урядник і хижо націлився на мене п'яними очима.— Ти, виявляється, не таке вайло й бовдур, як інші сільські дурні. На ватагах був, по стороні вештався з матір'ю. Інший на твоєму місці не додумався б до таких розмов. Хто ж, крім тебе, зміг на таке блюзнірство зважитись? Ну, після цього тобі лише один крок зробити — розповісти, який негідник з старовірів штовхнув тебе на таке лиходійство.

Мене раптом поймав такий безнадійний розпач, що я закорчився від ридань і завершав:

— Не я це... Не писав я... Нічого мені говорити...

За вікном, мабуть, зібралася юрба дядьків і жінок: там гомоніли, обурено скрикували жінки. Серед загального гомону я чув гнівний голос Якова, ридаючі зойки жінок. Але ні розбрату, ні бійки не було. Хтось підійшов близько до вікна, вдарив кулаком у раму й вимогливо крикнув:

— Гей, ти, уряднику! Не терзай хлопчину!.. Такого закону нема, щоб дітей калічити...

Урядник кинувся до вікна й погрозив кулаком, потім

широкими кроками підійшов до дверей, відчинив їх навстіж і рывкнув:

— Соцький! Жени від хати всіх дурнів! Вартувати треба, а не сидіти під навісом.

Цієї миті на порозі з несміливою старечою усмішкою з'явився дідусь.

— Чого тобі тут треба, бороδο? — заричав на нього урядник. — Геть! Душу вийму!

Дідусь плачливо посміхався і бгав тремтячими руками картуз.

— Пане уряднику... хлопчисько — внучок мій... Пустя його, Христа ради... Напрасна на нього...

Урядник хропнув і вдарив діда кулаком по сивій голові. Дід зник за одвірком, а урядник ще раз ударив його чоботом і грюкнув дверима. Товстий його ніс роздувався від люті, а похмуро-п'яні очі випирали з повік. Рудий солдатський йоржик ворухився, як шерсть лютого собаки на загривку, і я, завмираючи, чекав, що це страховище зараз обрушить на мене міцно стиснутий кулак. Широкими кроками він підійшов до стола й оглушливо гепнув цим своїм вбивчим кулаком по столу. Пляшечка з чорнилом підстрибнула, перекинулась, і чорнило жирними плямами оббризкало папір.

— Ну? Довго ти мене, гадюченя, за носа водитимеш? Я возитися з тобою не хочу. Признавайся!

— Я нічого не знаю... — заплакав я. — За що дідуся побив?..

Що сталося далі — я нічого не пам'ятаю. Залишилося в пам'яті тільки приголомшливе відчуття обвалу, і цей обвал розколов мені голову.

Отямився я на підлозі, наче прокинувся від страшного кошмару. В роті був якийсь солоний слиз. Я зрозумів, що урядник оглушив мене кулаком і розбив мені ніс і губи. Я лежав так само в напівзабутті, без руху, як колись у хаті, після того як мене переїхав віз.

Звідкілясь здалеку долинали бунтівливі крики юрби, ридаючі зойки жінок і чиєсь шалене гавкання. Я з болючим зусиллям підвів голову й, стогнучи, знову впустив її на підлогу. Урядника в хаті не було, і я догадався, що це він гавкає на вулиці, — мабуть, разом з соцьким розганяв юрбу.

Я підвівся на ноги і, похитуючись, пішов до дверей. Несвідомо відчинив їх навстіж і переступив високий по-

ріг. В сінях теж нікого не було. Двері на подвір'я були відчинені навстіж. Назустріч мені влетів на ганок Кузяр і з буйним нетерпінням на лиці, сторожко оглядаючись, підхопив мене під руку й стягнув униз по сходинках.

— Швидше!.. Швидше тільки!.. Задвірками тікаймо... На гармани!.. Зараз цей чорт не помітить, що тебе нема: його люди взяли в роботу... Вся наша пер я зібралася — за барки його хапають, через тебе все... Здорово ти горлав, коли він духопелив тебе... Ну, люди й збунтувалися: не смій хлопчину бити! Від твого, кажуть, кулака й коняка впаде... Попрожують йому, що пан Єрмолаєв зараз приїде. До нього тітка Настя побігла.

Він покwapно виволік мене на садибу старости й потягнув у густі зарості черемхи. Ці зарості безперервно тяглися по садибах уздовж задвірків. Ми поринали в ці зарості, ховалися в них, відпочиваючи, тому що я не міг бігти швидко, — мабуть, дуже побитий урядником, а може, і розчавлений його чобітьми. Мене нудило, і сильно паморочилася голова.

Коли ми спинялися відпочити в кущах, Іванко дивився на мене з болем у лиці.

— Та й помолотив же він тебе, сволота окаянна! Геть заюшений кров'ю... Хоч зуби не вибив?.. О, оце-то коленикор! Сорочка-бо в тебе на спині геть у крові. Це що таке? Виходить, він і нагаєм тебе шмагав? Ну, тепер, брат, Шустьонкові й світ потьмариться, а Гришці на селі — не життя. Як стій, йому печінки повідбивають. Це піп із ним та з кривим Максимом підстроїли, щоб усіх поморців до церкви загнати та й не бунтували щоб. Чуєш, як народ бушує?

Тільки зараз я почув багатолюдний гомін, наче там відбувалася сутичка. Через куші ми добралися до садиби Паруші, звернули на обніжок і, згорбившись, побігли до гарманів.

XIII

Мені недовго довелося ховатися на гармані під оже-редом горішньої соломи. Прибіг Кузяр і ще здаля переможно закричав:

— Гей, Федяк! Вилазь — ходімо на село! Приїхав горбатенький пан Єрмолаєв. Урядника просто на місці

прикував. Звелів тебе розшукати та до нього привести: «Я хочу,— каже,— сам оглянути його»,— це тебе себто. Не бійся, брат: отак і з'явись до нього в усій красі. А на вулиці — ой-ой-ой! — Люду тьма-тьмуща. Стиснули урядника з соцьким і — за барки його... Посатаніли всі, а жінки наче з цепу позривалися. Він і так і отак — огризається, як барбос, а йому й ходу нема: зав'яз, як у баговинні. А Гришку зовсім замордували: хоч і здоровань, а сірий став і мимрить, як січений. Якби не прискакав горбатенький мировий, урядникові з Гришкою не минути б лиха...

Все це поквапно, захлинаючись, встиг розповісти Кузяр за ті короткі хвилини, коли я виповзав з гнилої нори під ожередом. Він підхопив мене під пахви й допоміг підвестись на ноги. Я геть був укритий перегнилим сміттям, а в волосся набилося всякої погані. Він хотів збити долонями це сміття з спини, але пекучий біль пронизав мене наскрізь. Я загорлав і впав навколішки. Кузяр злякався і відскочив набік. Він дивився на мене розгублено, з болісною гримасою.

— Боляче? Сорочка ось і зараз мокра.

— Я цього попа та Шустьонка зарізав би зараз... — прохрипів я з стогоном. — Що вони зі мною зробили!..

— Це ти за всіх страждаєш... — розлютився Кузяр і, вискаливши зуби, змахнув кулачками. — Тебе ось зааркашили, а наші правовірні, як таргани, поховалися. А піп у церкві збунтував усіх. Тільки трохи згодом люди почали збігатися, коли почули, як ти на з'їжджій верещав. Та і я без тям метався по вулиці й з надсадою горлав: Федяшку, мовляв, урядник вбиває.

Мені було важко йти: сорочка присохла до спини, і при кожному кроці нестерпний біль рвав шкіру. Ломило голову, як у чаду, а руки й ноги боліли, наче їх колесом переїхало. Раніше, зопалу, я не відчував болю, а зараз він набухав в усьому тілі, як пухлина.

— Ти не бійся, Федяхю,— втішав мене Кузяр. — Оклитаєшся трошки, ми Шустьонкові помстимось: живого місця в нього не залишимо. Максимові я чимало допік, а тепер придумаю таку кару, що він і місця не знайде.

Ми вийшли на вулицю від прясла Паруші, і мені раптом стало страшно. Я зупинився й позадкував, коли побачив щільну юрбу дядків і жінок біля з'їжджої, які галасували, як на сході. Віддалік, біля входу, стояв

стрункий гнідий коник, а на козлах таратайки з гнутими чорними голоблями сидів молодий кучер у каптані без рукавів. На горбатову насипу виходу юрмилися хлоп'ята й дівчатка.

Не встиг я оглядітися й очухатися, як переді мною впала на коліна мати і, ридаючи, пригорнула мене до себе. Я скрикнув від болю, вириваючись з її рук. Іванко закричав їй в ухо, наче вона була глуха:

— Тітко Насте, не ятри його, він геть побитий.

Мати схопилася й разом з Кузярем повела мене до юрби. Дядьки зустріли мене похмурими поглядами, а молодиці й дівки—з скорботною й гнівною цікавістю. Стрімливими кроками, з ліктями навідкид, розкошланий, лютий, підбіг до нас чорнобородий Філарет-чоботар. Він відштовхнув набік Кузяра й матір, підхопив мене під пахви й поніс у юрбу.

— Ось вам! — крикнув він надсадно, тяжко дихаючи від хвилювання.— Дивіться, як наших дітей всяка сволота калічить... Хоч кому, хто б не був!.. Ачей, кулаки в цього дуболама пудові... Чи багато хлопчині треба? Та ще й нагаєм шмагав... Бачите, як розмалював? Пане мировий, де такий закон, щоб дітей терзати?

Після всіх подій на селі він наче очманів: поривчастий, збуджений, він увесь палав в ненависті до начальства, до глитаїв, до попа. Тоді він відбувся побиттям у стані й повернувся додому змучений, з переламом ребра. Він був мирський, але з старовірами жив дружно. Попа до себе й на поріг не пускав, а зустрічав його з шпанделем у руці. Ось і зараз він повертав мене направо й наліво.

— Дивіться, нате вам!.. Геть заюшений кров'ю хлопчина... На кого напалися з навітами!.. Кого на муку віддали!..

Нас стиснули з усіх боків, але Філарет розштовхував ліктями людей і ніс мене легко, як малюка. Яків палко переконував у чомусь горбатенького, а Катя голосно й гнівно кричала в юрбі. Горбатенький пильно оглянув мене й різким голосом спитав:

— Хто з вас може сказати, що це хлоп'я здатне на злочинний бешкет?

Юрба одразу змовкла, наче цей голос викрив її в якійсь несправедливості. Філарет рвонувся до горбаня та до юрби і, задихаючись від люті, загорлав:

— Ніхто з нас, пане мировий, душі не вб'є. Хлопчину марно, з намови та по злобі терзали... З правильної сім'ї хлопчина... А піп із старовірами воює... Ось хлопчину й вибрав, щоб через нього всіх знеславити та обвинуватити. Хіба не правда? Гей ви, люди?

Він наче обпікав людей своїми вигуками, хоч юрба й без нього кипіла й хвилювалась. Переді мною вирували й люті, і жалісливі, і дикі очі й порозкриті роти. Кричали й чоловіки й жінки всі разом — ричали гнівно й вимогливо. Горбатенький разом з молодим хлопцем у сільській сорочці та в картузі з голубим околицем стояв із закинutoю назад головою і з недобрим лицем прислухався до оглушливих криків юрби. Коли крики трохи ушухли, позад юрби визвірівся якийсь дядько:

— У нас на селі, слава тобі боже, грамотіїв мало... А Федька — мастак писати, він і намазюкав, окаянный... Горбатенький різко відповів на цей голос:

— На гидоту грамотія не треба. На підлоту та злочини тільки підлі душі здатні.

Кузяр дзвінко, з тремтінням у голосі закричав:

— Це попівський та Максимів прихвостень горлає... А накапостив Шустьонок, він не раз погрожував. Його піп з батьком-соцьким підіслали... Він же й за свідка зголосився... І урядника заздальгідь викликали...

Яків відтягнув його за плече й суворо наказав:

— Ти, Ванятко, багато не базікай, а то й тебе заркають.

Але Кузяр розлютився й заверещав:

— Я не брешу, я ширу правду кажу. Я всі їх підступи знаю... Хіба не Шустьонок взимку у вчительки книжку вкрав та Федяшці підкинув, щоб нас із ним збезчестити?..

Молодий хлопець у студентському кашкеті взяв мене з Філаретових фук і хотів підняти сорочку, але я заверещав від болю.

Горбатенький стиха порадив йому:

— Склади актик, Валер'яне. Це кричущий матеріал. Надсадно вив, кидаючись навсібіч, Ісай.

— Це вони мстяться... Не хлопчина їм допік, а всіх нас, безталанних, хочуть оглушити та зв'язати... Бачили? Народ гнівається, бунтує, а де староста та соцький зникли?.. Урядникові попало б, та вирвався й поскакав. До попа всім гуртом підемо!.. Нагрянемо на нього й накаже-

мо з хлопчини зняти наклеп... Як же їх, недругів, не громити?.. Вони ж нас у баранячий ріг скрутять... Цього довгогривого з іншого села потурили за такі справи...

Яків сердито осадив його:

— Дурниці плетеш, Ісаю... Чи тебе ще не навчили?.. Піп та поліція того тільки й ждуть, щоб народ побезчинствував,— вони тоді солдатів приженуть.

Паруша з костуром у руці гнівно підійшла до горбатенького:

— Ось ти, паночку, і розсуди: хлопчину урядник скалічив, а дідуся його старенького мало не вбив. Захисту нам нема й суду правого нема,— тільки на себе покладайся. Жили ми на селі всі дружно, а вдерся оцей піп— почалися чвари, каверзи, не привіти, а навіти. Раніше шмагав пан,— обдирав пан, а тепер — супостат-татарин. Хлопчину, колосочка золотого, слід було б дохтурові обмацати: чи не пошкодив його цей злий губитель.

Горбатенький посміхнувся й утішив її:

— Оцей молодий чоловік — лікар. Він залишиться тут і зробить все, що треба, а я пришлю ліки.

Він взяв матір під руку й змусив її схилитися до нього.

— Ось що, молодице: негайно з села геть. Тікай, куди хочеш, і якнайдалі. А як ні, то хлопчину можуть забрати в тебе, і ти більше його не побачиш.

Мати тряслась від гарячкового дрожу.

— Ми вже поїхали б, та коней ні в кого нема, щоб далеко їхати. Врятуйте нас, Христа ради, пане! Може, ви накажете відвезти нас із хлопчиною?

— Добре, накажу. Увечері поїдете. Чекай!

І різким своїм голосом спитав:

— Де староста? Найдіть і приведіть сюди!

Хтось злорадно відгукнувся:

— Соцький утік, насилу ноги вишніс, а без соцького наш староста не інакше як на гармані сховався або в попа сидить. Хіба його знайдеш!

Горбатенький з усмішкою шанобливо попросив Парушу:

— Я тебе давно знаю, бабусю, і поважаю. Скажи, будь ласка, людям, щоб усі порозходились. Тебе вони послухають.

Паруша басовито й владно розпорядилась:

— Ну, дядьки, жінки,— по домівках. А то худоба та

комори ждуть. Дайте доріжку панові! При напасті ми до нього з докукою підемо. Душа в нього праведна. Ти вже не гнівайся, паночку: добром це діло не закінчиться.

Горбатенького провели мовчки, але прихильно. Він легко, як хлопчик, скочив на свою таратайку й скинув білий картуз на прощання. А лікар взяв мене під руку й разом з матір'ю повів додому. Але юрба не розходилась: голоси Якова, Філарета та Ісає все ще кричали позад нас.

Кузяр ішов за нами разом з Парушею, задиристо підвівши голову й розмахуючи руками.

У хаті студент поклав мене долічерева на лаві, наказав подати теплої води. Мати з властивою їй жвавистію побігла до комори, вийняла з печі чавун з водою й вилила її у відро.

— Матінко моя! — палко вразилася вона. — Та тут і мужик омертвів би од такого терзання, а не те що хлопчисько. І як тільки ти, Феденько, витерпів?

Студент з недоброю насмішкою в молодому баску пробурчав:

— На те й урядники та справники, щоб мужика шмагати та пики бити. А мужикові судилося перед начальством спину згинати та дякувати за ласку. Повчать як слід мужика, може, і він почухається та за дубця схопиться. Ану, Настею тебе звать? Бери-но ківш та лий потрошку. Я сам візьмусь до цієї операції.

Студент ласкаво й обережно змочив мені спину теплою водою й поляскав легкими долонями. Мені було приємно відчувати його руки, хоч ріжучий біль і пронизував спину. Мати промила мені обличчя й руки.

Дідуся й бабусі в хаті не було: вони, мабуть, занедужали від потрясіння. Паруша стояла віддалік, спираючись на костур, і суворо мовчала. А Кузяр переходив з місця на місце й з гарячковою цікавістю стежив за руками студента.

— Ех, ось як з тебе, Федяхо, шкіру здерли, — сторопіло дивувався він. — А я вже цього довіку не забуду.

Студент повернувся до нього й спитав:

— А ти, юначе, чого тут никаєш?

Кузяр доблесно відбив його недружелюбне запитання:

— Ачей, він мені задушевний товариш. Із з'їжджої, з-під батога урядника я його витяг, коли той вибів

людей розганяти. А на гарман хто його вивів та під ожеред у нору сховав? Хто ж, як не я.

Студент похвалив його:

— Оце інша річ. Сміливість та відданість у дружбі — найцінніше в людині. Молодець!

— А у нас співдружність нашу піп онде кадилом своїм та підступністю у ворожнечу, в собачу гризню повернув, — з суворим уболіванням сказала Паруша. — Був у нас наставник, богослов Митрій Стоднев, глитай. Той, ради душі спасення, хороших людей у залізо зажував та до Сибіру вирядив. Братуся свого рідного з'їв. А тепер другий вовк з'явився. В народі злобу та чвари посіяв. На церкві якісь чорні слова підмовив когось намазюкати, а може, і сам набазграв, а вказав на Федю. Урядника задалегідь встиг викликати. І поглянь, якого катування малоліток зазнав. Я вже тут сама, хоч і стара, хоч і крихкотіла людина, а побігла по хатах і пробі закричала. І ось Ванятко, дай боже йому здоров'я, людей теж збудоражив. А то Федяньці не минути б лиха: затерзав би його урядник до смерті.

Студент легко відліпив мені сорочку з спини, а мати скинула її через голову. Паруша підвелась і підійшла до мене близько, щоб подивитися на мою зранену спину.

— Ось вони як з людьми поводяться, — гнівно зітхнула вона.

— Так, бабусю Парушо, — з тією ж недоброю усмішкою погодився студент. — У народу спина міцна — витримає. Терпіння — теж сила, та не на користь. А ось піп у вас вашим терпінням вас же б'є. Він, як видно, часу не марнує. У нього, бабусю, інші види — незадоволених та бунтарів властям віддавати.

Паруша з суворою впевненістю гримнула на студента:

— Ти, пане в'юнош, нашої душі не знаєш. Ми й терпіти вміємо, і за правду постраждати не боїмося. Нечесливі діла та навіти — у здирщиків, у супостатів та захребетників. Нам захист і пристановище — праведний труд та мирська поміч.

Студент шанобливо заперечив їй:

— Мирська поміч у вас проти супостатів — не міцна, гітонько Парушо. А тут боротися треба пліч-о-пліч. У вас же кожний дивиться з-за свого тину. Ось хлопчик постраждав, а мирська поміч, бач, ховалася від гріха. Окремі люди — до уваги не беруться.

Мати несподівано підтримала лікаря:

— Тебе, тітонько Парушо, теж либонь до жигулівки заушили, цілу ніч сиділа, а мирська поміч так і не прийшла.

— Як це не прийшла? — жартівливо запротестувала Паруша. — А хто мене темного вечора з жигулівки визволити хотів? Ось вони, оці завзяті, — Іванко та Федя.

— Без артилі, тітонько Парушо, без загальної волі людина — сирота. Тут вовкам роздолля. Сама ж ти говориш, що в співдружжі піп-супостат чвари сіє. Ось він, Федя мій, за ці чвари й поплатився.

До хати зайшов той молодий кучер, який сидів на таратайці, і подав лікареві шкіряний саквояж. Поки студент мазав мені спину якоюсь липучою маззю, обкладав ватою й пеленав мене, кучер відкликав матір і щось наказав їй.

Студент по-простому попередив його:

— Я зараз виходжу, Мишо.

Він підняв мене на руки й переніс на ліжко.

— Ну, прощавай, кучерявчику! Трошки полеж, заспокойся, отямся. — Він схвально посміхнувся й простяг мені руку. — Витримав випробування — кріпись далі. Несправедливостей та ударів ще багато буде в житті. Та духом не занепадай!..

Він усім потис руки, а Іванка навіть поплескав по плечу.

— А ти мені, дружечку, дуже сподобався. Тримайся й далі молодцем.

І для Паруші знайшлося в нього добре слово:

— Не змарнувала ти життя, бабусю Парушо: в таких, як ти, народ зберігає силу свою й гордість.

Паруша вклонилась і з гідністю відповіла:

— Не осуди, любий в'юнош! В труді ми живемо, в труді й душу богові віддамо. Я честі своєї й замолоду за копійку не продавала. А супроти анафеми та лиходіїв небоязно, із широю душею стояла. Правда — вона завжди до сонечка веде, а кривда з нагаєм та в чорній рясі гасає, щоб розіп'яти її. А правда страху не боїться.

Вона знову вклонилась йому й лагідно попросила:

— Не відмов у ласці, в'юнош: подивись старенького, дідуся Федяньки. Урядник дуже вже його удостоїв: на підлогу його кулачищем своїм повалив. Чи багато ж старенькому треба...

Вони вийшли з хати, а Іванко нахилився до мене й прошепотів:

— Я увечері чекатиму тебе на прощання біля межового стовпа. Не забувай, листи один одному писатимемо.

Насилу стримуючи сльози, він відірвався од мене й вибіг з хати.

XLIII

А увечері до хати під'їхав тарантас. Бабуся стогнала й плакала, а дідусь перехрестився широко й тільки сказав через силу:

— Ну, мир дорогою! Не збалуйтеся там... Родителів не забувайте. Нехай Васянька хоч карбованців зо два пришле...

Отак ми й поїхали з села потай — не путівцем, а обніжками та малопріжджими шляхами. Кузяр чекав нас на Ключівській грані, а ми поскакали в інший бік. І мені було дуже гірко: він, мабуть, чекав довго й терпляче — чекав сам у дзвінкій тиші до півнів і пішов додому наче одурений, з тяжкою образою в душі й з болем розлуки без прощання — без останнього слова й обіймів.

Поля навкруги зникали в темряві й самі перетворювалися в ніч, а край дороги жито струменіло й мерехтіло застиглими димками й відпливало назад, танучи в нічній імлі. Попереду й обабіч дуже далеко чорними хмарами клубилися переліски. І небо було бездонно-сине, де-не-де з іскорками зірок. Близько й далеко підпідьомкали перепілки й тривожно крикали деркачі, наче їм було моторошно самим у безживній нічній порожнечі й вони перегукувалися, щоб не відчувати себе самотніми й беззахисними. Деркачі неспокійно хрипіли: «Стер-режись, стер-режись», а перепілки храбрували: «Без переполоху, без переполоху!..» Але мені ввижалося, що вони застережливо кричали мені, наче знали, що ми тікаємо з села, що за нами урядник може верхи поскакати в погоню.

Мати часто оглядалася й боязко зітхала, прислухався і я, вдивляючись назад, де зникло в далекій пітьмі наше село. В цій тривожній настороженості й болісному побоюванні стукіт коліс і тупотіння коней нашого бігкого коня здавалися далеким гуркотом цілого табуна коней, що ніби наздоганяє нас. В ці хвилини я зовсім не відчував

ні болю на спині, ні товстої й тугої пов'язки на тілі. Один раз я завмер від жаху, коли попереду раптом зачорніли на дорозі збиті до купи тіні вершників, які ворушилися й наче мовчки підстерігали нас. Злякалася й мати, ми мимоволі припали одне до одного. Але кучер спокійно сидів на козлах, покурюючи цигарочку, й підбадьорював коня віжками Страшні тіні виявилися високими заростями чагарника на широкій межі.

А кучер, мабуть, догадався, що ми весь час були в тривозі, в нервовому очікуванні погоні, — він обернувся до нас і засміявся.

— Ви чого це позщулювалися? Може, боїтесь, що доженуть та позв'язують вас? Не бійтеся. Ця личина, урядник, сам дременув: перед нашим мировим він і всі барбоси глистюками плазують. Він за їхнє живодерство їх під ножом держить. Наших панів голіруч не візьмеш: вони в Петербурзі — як удома. Спи спокійно, хлопче, тобі найбільше перепало.

Він знову засміявся, повернувся до коня й цмокнув на нього губами. Тоді знову схилився до нас і півголосом повідомив:

— Молодий лікар — з студентів. Родич їхній, теж з Петербурга. Він ще більше до народу горнеться: по домах ходить — хворих лікує. А вечорами з парубками, як з рівнею, валандається. Дружок мені. А я тут недавно: не тутешній. З ним, із студентом, приїхав. Робітник я — з заводу. Викинули мене з вовчим білетом. Проти капіталістів ішов з товаришами. Нас кілька чоловік таким чином викинули. У столицях нам місця нема. А тут робота велика: надовго вистачить. І студент, само собою, допомагає. Горбатенький крізь пальці дивиться: вони з братом, з Михайлом Сергійовичем, і в Пітері відомі як друзі робітників. Мене вони через це й прийняли.

І вже зовсім тихо, напівпошепки, з оглядкою, швидко проказав:

— Знаю, цікавився вашим становищем: до батька їдете, до робітника. Тому з охотою їду з вами й не криюсь. Ми, робітники, — одна сім'я. А ваше лихо, яке наші вороги уготували вам, ми обмірковуємо й ворогів на чисту воду виведемо. І декого з ваших у спілку візьмемо. Ви не знаєте, який величезний заколот наближається: бійка велетенська буде. Робітничий клас — сила велика:

він залізний кулак готує. Він усе по-своєму влаштує. Капіталістам та поміщикам не панувати.

Мати теж стиха повідомила:

— Ми ж з Федею також у робітничій артільї жили: на ватазі робили.

— Ну ось, — зрадів кучер. — То ти мене повинна з півслова розуміти.

Мати слухала його з жвавою цікавістю: я відчував, що вона одразу повірила йому й заспокоїлась. Мені теж цей робітник сподобався: він привабив до себе дружнім голосом, і впевненістю в нашій безпеці, і зневагою до урядника. Але особливо він скорив мене своєю ненавистю до поліції, до попів, до багатіїв і своїм вдумливим співчуттям до моїх випробувань.

Він нагадав мені чимсь моїх ватажних друзів — Гришу та Харитона. Я вже навчився відчувати й розгадувати таких людей і пізнавати в них рідні душі. Такі люди одразу полонили мене своєю внутрішньою силою, і я всім серцем тягнувся до них, як до вірних захисників.

— Надто вже люд у нас незгодливий...—гірко поскаржилася мати.— Кожний за свій тин ховається та за кінського або коров'ячого хвоста держиться.

Миша засміявся, подумав і обернувся.

— Ото ж то й лихо, що в мужика борода — вузда. На такі примовочки сам мужик — мастак. Краше за нього ніхто сам себе на сміх не здійме. А то інша в нього приказка: в мужика в житті тільки робота та скорбота. Та ще додасть: тільки мухи живуть без голодухи. Ось влада мужика за бороду й держить.

Він знову схилився до нас і так само секретно повідомив:

— І у нас, у Ключах, і в інших економіях по одному, по двоє робітники збираються. Такі ж, як я. Всюди економії машинами хліб обробляють. І слюсарі, і машиністи, і всякі майстри потрібні. Ось у нас Ермолаєви паровий млин хочуть будувати, а поряд з ним гуральню та цукроварню. А ми, поки там що, свою роботу прозадимо.

Так їхали ми довго серед нічних запахів трави й молодого колосся і вибралися на стовповий шлях за дуже довгим селом. Я вже не думав про погоню: дружелюбність парубка і його бадьора впевненість, що нас уночі ніхто не шукатиме, а урядник отямиться, може, тільки завтра, та й то без станового не зважиться нагрянути в

село, заспокоювали мене. Та й мати повеселішала й начебто отямилась від пережитих страхіть: вона вже не пригорталась до мене, завмираючи від страху, а випросталась і дивилася вперед з радісним хвилюванням. Вона навіть спустила хустку з голови на плечі, і я в темряві бачив, як світилася усмішка в неї на обличчі.

Страшні потрясіння цього дня так надломили мене, що я як непритомний заснув і не відчував уже ніякого болю в тілі.

Розбудила мене мати лише на вокзалі, і першим враженням моїм був гудок паровоза.

Отак закінчилося втечею наше життя на селі. Перед нами відкривалася невідома далина, повна невиразних сподівань і надій.

Редактор *Л. Г. Барзілович*
Художник *В. К. Бобровніков*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Технічний редактор *М. А. Лихота*
Коректор *І. В. Кравець*

ФЕДОР ВАСИЛЬЕВИЧ ГЛАДКОВ
Лихая година.

(На українском языке).

Здано на виробництво 1/III 1957 р. Підписано до друку 12/VI 1957 р. Формат паперу 84 x 108/32. Папер. арк. 5,375. Друк. арк. 17,63. Обліково-видавн. арк. 19,112. Ціна 7 крб. 25 коп. Замовлення 14. Тираж 15 000.

Друкарня «Комуніст» Головидаву Міністерства культури УРСР,
Харків, Пушкінська, 29.

7 КРЕ. 25 КОП.

1915

ДЕРЖАВНИЙ ВИДАВ
УКРАЇНИ